

Марија Дробњаковић
РАЗВОЈНА УЛОГА РУРАЛНИХ НАСЕЉА
ЦЕНТРАЛНЕ СРБИЈЕ

БЕОГРАД, 2019.

GEOGRAPHICAL INSTITUTE "JOVAN CVIJIC"
SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS

SPECIAL ISSUES

No 95

Marija Drobnjaković

**DEVELOPMENT ROLE OF THE RURAL
SETTLEMENTS IN CENTRAL SERBIA**

BELGRADE, 2019.

ГЕОГРАФСКИ ИНСТИТУТ „ЈОВАН ЦВИЈИЋ”
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ

ПОСЕБНА ИЗДАЊА
КЊИГА 95

Марија Дробњаковић

**РАЗВОЈНА УЛОГА РУРАЛНИХ
НАСЕЉА ЦЕНТРАЛНЕ СРБИЈЕ**

БЕОГРАД, 2019.

ИЗДАВАЧ / PUBLISHER

Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ
11 000 Београд, Ђуре Јакшића 9, РЕПУБЛИКА СРБИЈА
Geographical institute “Jovan Cvijić” SASA
11 000, Belgrade, Djure Jakšića 9, REPUBLIC OF SERBIA
Telephone/fax: +381 11 26-37-597, E-mail: general@gi.sanu.ac.rs

ЗА ИЗДАВАЧА / ACTING PUBLISHER

Милан Радовановић / Milan Radovanović

УРЕДНИК / EDITOR

Злата Вуксановић-Мацура / Zlata Vuksanović-Macura

РЕЦЕНЗЕНТИ / REVIEWERS

Проф. др Драгутин Тошић / prof. Dragutin Tošić, PhD
Проф. др Наталија Богданов / prof. Natalija Bogdanov, PhD
Проф. др Бранка Тошић / prof. Branka Tošić, PhD

ТЕХНИЧКИ УРЕДНИК / TECHNICAL EDITOR

Александра Спалевић / Aleksandra Spalević

КОРИЦЕ И ДИЗАЈН / COVER AND DESIGN

Colorgrafx, Београд / Colorgrafx, Belgrade

ЛЕКТУРА И КОРЕКТУРА / LANGUAGE EDITING

Мато Пижурица / Mato Pižurica
Драгана Радовановић / Dragana Radovanović

ШТАМПАЊЕ ОВЕ ПУБЛИКАЦИЈЕ ОМОГУЋИЛО ЈЕ

Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије

PRINTING OF THIS PUBLICATION WAS SUPPORTED BY

Ministry of Education and Science of the Republic of Serbia

ТИРАЖ / CIRCULATION

300

ШТАМПА / PRINTED BY

Colorgrafx, Београд / Colorgrafx, Belgrade

САДРЖАЈ:

I Увод	11
II Методолошке поставке	17
2.1. Материјал и методолошке основе	19
2.2. Методолошки апарат	24
2.3. Методолошке напомене	27
III Теоријски контекст истраживања	29
3.1. Основни концепти изучавања руралности.....	31
3.2. Дефинисање руралности	35
3.3. Индикатори руралности.....	39
3.4. Рурални простор Србије	44
3.4.1. Дефиниција и индикатори руралности у Србији	46
3.4.2. Основна обележја руралног простора Србије.....	49
3.4.3. Развојни лимити на руралном простору Србије	56
3.4.4. Планирање развоја руралних простора у Србији	58
3.5. Типологија руралних простора – досадашња искуства.....	62
3.6. Типологија руралних насеља и простора у Србији.....	66
3.7. Концепт развојних нуклеуса руралног простора Србије.....	67
IV „Рурална стварност“ централне Србије – типологија руралних насебина и идентификација развојних нуклеуса.....	71
4.1. Рурална насеља централне Србије – квантификована представа.....	73
4.1.1. Основне одлике руралних насебина.....	73
4.1.2. Међузависност индикатора.....	80
4.2. Типологија руралних насеља централне Србије.....	83
4.2.1. Типологија према демографским карактеристикама.....	84
4.2.2. Типологија према урбано–морфолошким карактеристикама ...	92
4.2.3. Типологија према функцијским карактеристикама.....	99
4.2.4. Типологија према аграрним карактеристикама.....	108

4.2.5. Типологија према социо–економским карактеристикама	122
4.3. Обједињена типологија руралних насеља	132
4.3.1. Урбанизована насеља приградског карактера	137
4.3.2. Прогресивна рурална насеља.....	144
4.3.3. Одржива рурална насеља.....	152
4.3.4. Угрожена рурална насеља	158
4.3.5. Девастирана рурална насеља	163
4.4. Развојни нуклеуси на руралном простору централне Србије.....	169
4.4.1. Идентификација детерминантних варијабли	170
4.4.2. Креирање модела за делимитацију развојних нуклеуса.....	174
4.4.3. Практична провера	183
4.4.4. Евалуација развојних нуклеуса	185
V Закључци и препоруке.....	191
5.1. Закључна разматрања.....	193
5.1.1. Типологија руралних насеља централне Србије	193
5.1.2. Рурални развојни нуклеуси централне Србије	200
5.2. Препоруке и пројекције развоја руралних насеља централне Србије ..	203
VI Summary	210
VII Литература.....	211
VIII Прилози	231

Списак табела

- Табела 1. Преглед кориштених индикатора у типологији руралних насеља (стр. 21)
- Табела 2. Преглед кориштених дефиниција и критеријума руралности (стр. 37)
- Табела 3. Сеоска насеља према популационој величини (стр. 50)
- Табела 4. Преглед типологија руралних подручја (стр. 63)
- Табела 5. Дескриптивна статистика (стр. 76)
- Табела 6. Најзначајнија корелациона веза између варијабли (стр. 81)
- Табела 7. Просечне стандардизоване вредности типова према демографским обележјима (стр. 85)
- Табела 8. Дескриптивна статистика типова према демографским обележјима (стр. 87)
- Табела 9. Просечне стандардизоване вредности типова према урбано–морфолошким обележјима (стр. 94)
- Табела 10. Дескриптивна статистика типова према урбано–морфолошким обележјима (стр. 95)
- Табела 11. Просечне стандардизоване вредности типова према функцијским обележјима (стр. 101)
- Табела 12. Дескриптивна статистика типова према функцијским обележјима (стр. 104)
- Табела 13. Просечне стандардизоване вредности типова према аграрним обележјима (стр. 110)
- Табела 14. Дескриптивна статистика типова према аграрним обележјима (стр. 115)
- Табела 15. Просечне стандардизоване вредности типова према социо–економским обележјима (стр. 124)
- Табела 16. Дескриптивна статистика типова према социо–економских обележјима (стр. 128)
- Табела 17. Компарација мултиваријантних процедура (стр. 133)
- Табела 18. Степен индикативности варијабли у хијерархијској класификацији (стр. 136)
- Табела 19. Индикатори за делимитацију развојних руралних нуклеуса – варијанта 1 (стр. 171)
- Табела 20. Индикатори за делимитацију развојних руралних нуклеуса – варијанта 2 (стр. 172)
- Табела 21. Индикатори за делимитацију развојних руралних нуклеуса – варијанта 3 (стр. 173)
- Табела 22. Модел за делимитацију развојних руралних нуклеуса – варијанта 1 (стр. 175)
- Табела 23. Модел за делимитацију развојних руралних нуклеуса – варијанта 2 (стр. 177)
- Табела 24. Модел за делимитацију развојних руралних нуклеуса – варијанта 3 (стр. 179)

Списак графикана

- Графикон 1. Структура средњеобразованог руралног становништва (стр. 53)
- Графикон 2. Компаративни приказ просечних вредности демографских обележја (стр. 138)
- Графикон 3. Компарација урбано–морфолошких обележја типова насеља (стр. 140)
- Графикон 4. Компарација величинске структуре пољопривредних газдинстава (стр. 142)

- Графикон 5. Компартивни приказ урбане густине насељености (стр. 146)
Графикон 6. Компаративни приказ коефицијента економске зависности (стр. 148)
Графикон 7. Компарација структуре коришћења пољопривредног земљишта (стр. 150)
Графикон 8. Компаративни приказ централитета насеља (стр. 151)
Графикон 9. Комаративни приказ средњих вредности функцијских обележја (стр. 155)
Графикон 10. Компаративни приказ густине насељености (стр. 165)

Списак скица

- Скица 1. Шематски приказ методолошких корака (стр. 19)
Скица 2. Шема поступних корака у креирању модела делимитације (стр. 181)

Списак карата

- Карта 1. Рурална насеља према методологији РЗС-а (стр. 50)
Карта 2. Насеља према густини насељености, 2011. година (стр. 51)
Карта 3. Насеља према просечној старости (стр. 52)
Карта 4. Типови насеља према демографским обележјима (стр. 91)
Карта 5. Типови насеља према урбано–морфолошким обележјима (стр. 98)
Карта 6. Типови насеља према функцијским обележјима (стр. 105)
Карта 7. Типови насеља према аграрним обележјима (стр. 119)
Карта 8. Типови насеља према социо–економским обележјима (стр. 130)
Карта 9. Типови руралних насеља централне Србије (стр. 135)
Карта 10. Развојни нуклеуси руралног простора централне Србије (Варијанта 1) (стр. 176)
Карта 11. Развојни нуклеуси руралног простора централне Србије (Варијанта 2) (стр. 178)
Карта 12. Развојни нуклеуси руралног простора централне Србије (Варијанта 3) (стр. 180)
Карта 13. Развојни нуклеуси руралног простора централне Србије (Варијанта 4) (стр. 183)
Карта 14. Профил руралних развојних центара у централној Србији (стр. 187)
Карта 15. Рурална насеља централне Србије према развојном потенцијалу (188)

ПРЕДГОВОР

Ова монографија представља резултат дугогодишњег рада и интересовања развоја у домену руралних простора у Србији, од периода када је у научним круговима и академском дискурсу била умногоме маргинализована, до данашњих дана када на ново буди научну знатижељу и лаичку ламентацију над родним крајем. Након дуго година, начињен је напор да се научно и објективно сагледа рурална слика Србије на локалном нивоу, посебно оног њеног дела чији је развој и опстанак замагљен бројним проблемима, различитим приступима, са конгломератом карактеристика, у којем је присутна шароликост идеја и сценарија, у зависности од афинитета и приступа.

Овај подухват, може се рећи пионирски, с обзиром на просторни ниво и комплексност анализираног субјекта, покренут неоруралистичким аспирацијама, а обликован савременим квантитативним методолошким оквиром и квалитативним логичким расуђивањем, подлога је за будућа научна истраживања и практична решења у просторној организацији руралног дела Србије.

Велику захвалност дугујем људима који су подржали и помогли да се ова „рурална идеја окосница“ до краја реализује. Најпре, дужност ми је да поменем проф. др Марину Тодоровић, која ми је пренела љубав према руралном простору, те је заслужна за мој „улазак у рурални свет“. Колега Бошко Миловановић је помогао да поставим истраживање, спроведено у монографији, на научно објективним основама. Његовим ангажовањем, ова монографија обојена је бројним прорачунима и квантитативним приступом. С обзиром да је истраживање вођено на нивоу насеља, без добронамерних људи у Републичком заводу за статистику, посебно Љиљане Ђорђевић, који су помогли у фази прикупљања података, не би било могуће извести ову студију до краја.

Захвалност дугујем рецензентима монографије, проф. др Драгутину Тошићу, проф. др Наталији Богданов и проф. др Бранки Тошић, на конструктивним предлозима и критикама, као и на помоћи приликом решавања неминовних дилема током истраживања. Ову монографију сликовитом је учинила колегиница Александра Спалевић својим картографским прилозима. Искрено сам захвална на подршци мојих колега, њиховом несебичном дељењу времена и труда у ишчитавању написаних редова и дискусији базираној на добијеним резултатима. Мојој драгој породици и мојим девојкама (Милени и Власти) највише дугујем на стрпљењу и охрабривању, које у тренуцима недостатка ентузијазма, понајвише значи.

Аутор

I

УВОДНА РАЗМАТРАЊА

Ера савремене географије поводи се конкретизацији истраживања, методолошкој специјализацији кроз наклоњеност „квантофренији, анкетоманији и огољеном емпиризму“ (Кнежић, 2004, с.45), међутим поједина питања која се односе на спознају и дефинисање, односно теоријску и епистемолошку операционализацију наново буде научно интересовање. Такво актуелно проблемско питање у домаћој и иностраној научној и стручној литератури је питање дефинисања руралности, идентификације и типологије руралних простора. У научној опсесији овим питањем неопходно је комбиновати теоријска и доменска знања разних научних дисциплина која се у свом истраживачком опусу дотичу проблематике руралних простора, филозофије науке ради спознавања смисла и сврхе овог истраживачког задатка, али и емпиријског поступка сатканог од комплексних статистичко–математичких постулата којима се настоји постићи објективизам.

Идентификација основних фактора хетерогености руралног простора и свеобухватно сагледавање комплексне руралне стварности централне Србије, базно су полазиште ове монографије. Примарни циљ истраживања односи се на *идентификацију* насеља која представљају *потенцијалне развојне нуклеусе*, путем *устостављања адекватне типологије руралних насеља*. Типологизација руралних насеља и делимитација развојних нуклеуса постигнути су применом квалитативних и квантитативних метода, као егзактног и релевантног апарата, ради оправдавања научне поставке у погледу досадашњег дефинисања и типологије руралних насеља и установљења реалног стања и односа у простору, али и је допринела допуњавању методолошких истраживања у овој области. Установљене су прелазне форме руралних насеља, од нужног традиционалног типа до неизбежног модернизованог, односно урбанизованог типа, узимајући у обзир уобличавање нових физичких и просторних структура на руралном простору централне Србије. У складу с тим, извршено је продубљивање и проширивање сазнања о комплексним променама у просторној структури руралног простора централне Србије и степену трансформације кроз коју су прошли одређени типови насеља. С друге стране, препознавање руралних нуклеуса у мрежи насеља, као иницијалних капсула функционалне и просторне интеграције руралног простора, понудиће полазиште за успостављање новог функционалнијег модела организације руралног простора.

ра, којим би се превазишле одређене мањкавости управне и јавно–социјалне организације.

Ради постизања сврсисходног и ефикасног научног истраживања, постављена су основна истраживачка питања којима ће се истраживач руководити и на која настоји дати адекватан, рационалан и научно објективан одговор. Тежња ка откривању одговора на ова питања у директној је вези са постављеним циљевима истраживања, али и трагањем аутора за успостављање оптималних и апликативних акција на руралном простору. Истраживачки пут до коначног спознавања смисла истраживања је дуг, али неопходан, како би се установила објективна и научно оправдана сазнања која пружају или упућују на крајње одговоре на унапред постављена питања. Научни поступак спроведен у монографији у сврси је трагања и досезања тих одговора.

1. Који су научно и практично примерени индикатори за одређивање степена руралности у Србији?

Још увек нису усаглашени ставови по питању дефинисања појмова рурално и руралност, као ни по питању успостављања јединствених и општеприхваћених индикатора који се у ту сврху користе. Присутна су извесна усклађивања унутар Европе (OECD, 1994; EU Commission, 1997; 2005), али се не могу у изворном формату применити на све земље. Ради се о појму који нема једноставно значење (Murdoch, Pratt, 1993; Paquette, Domon, 2003; Lukić, 2012), већ се она крећу од практичних потреба до негације истог (Cloke, 2006; Gallent et al., 2008; Hoggart et al., 1995; Woods, 2005; 2012; Zlatic, 1993; Harrington, O'Donoghue, 1998; ESPON, 2003; Василевска, 2006; Lukić, 2010; Тошић, 2011). У складу са тим, основни проблем истраживања у овој монографији односи се на успостављање критеријума за дефинисање руралности и руралних насеља, прихватљивих за територију Србије.

Проблематика дефинисања руралних простора и насеља је веома комплексна и већ дужи период изазива бројне дебате. Проблем се усложњава тиме што су рурална насеља предмет истраживања различитих научних дисциплина, са другачијим приступима у дефинисању ових појмова, али се не могу поставити јасне границе између дефиниција и критеријума које користе, већ се међусобно преплићу и прожимају. Најчешће се рурални простор посматра као резидуал урбаном, кроз дихотомију урбано–рурално. Различито се третира у званичним документима у Републици Србији и према општим критеријумима, те не постоји јасан став шта село или рурална насеља представљају и који део територије наше земље обухватају.

2. *Да ли егзактна и научно утемељена типологија насеља одсликава реалне разлике руралних насеља и њихов ранг у простору?*

Одређења руралног, а самим тим и сеоског насеља, релативна су временски посматрано, с обзиром на различите периоде и сегменте друштвеног и економског развоја у којем се сагледава. У складу са тим, рурална насеља на простору Србије нису пратила исти ниво развитка. У зависности од њиховог географског положаја, конфигурације терена, близине већим центрима и важнијим саобраћајним правцима, популационе величине и функционалног значаја у окружењу, на руралном простору Србије евидентан је мозаик типова руралних насеља. Стога, делимитација руралних од градских насеља, а потом и диференцијација самих насеља на руралном простору према развојном карактеру и степену трансформације, нужна су основа ове монографије.

У фокусу неких истраживања у Србији била је хетерогеност карактеристика руралних простора и насеља, њихова демографска, социо-економска, културолошка, морфолошка, еколошка и функционална трансформација, која се одвијала различитом динамиком у појединим деловима Србије, и препознавање одређених законитости у њиховој еволуцији. Најпре су вршене класификације руралних насеља према њиховим основним карактеристикама (Цвијић, 1922; Којић, 1958; Мацура, 1954; Радовановић, 1965; Турчић, 1987; Букуров, 1983; Јаћимовић, 1984; Јовановић, 1988; Стаменковић, Бачевић, 1992; Симоновић, Рибар, 1993; Тошић, 1996; Тошић, 1999; Грчић, 1999; Stamenković, 1999; Стојановић, 2003; Павков, 2008. и др.), а потом се приступило сложенијим типологијама према савременим и актуелним схватањима и методама идентификације руралних простора код нас (Meredith, 2006; Zakić, Stojanović, 2006; Estratoglou, Bogdanov, Meredith, 2007; Njegovan, Pejanović, Petrović, 2008; Раткај, 2009; ВРС, 2011; Cartwright, Drobñaković, 2014; Martinović, Ratkaj, 2015) и у свету (Malinen, Keranen, Keranen, 1994; Blunden, Pryce, Dreyer, 1996; Diamara, Skuras, 1996; Harrington, O'Donoghue, 1998; Milan Polytechnic di Milano, 1999; Maynoot NUI, 2000; Ballas, Kalogerisis, Labrianidis, 2003; Gülümser, Baycan-Levent, Nijkamp, 2007; Copus et al., 2006; Lukić, 2012).

С друге стране, типологија руралних насеља не може сама себи бити сврха или циљ, већ би требало да послужи као платформа за даља истраживања, упоређивања на локалном, регионалном и националном нивоу или као полазиште за креирање адекватних мера и политика развоја руралног простора. У овој монографији, типологија руралних насеља на простору централне Србије послужиће као базно полазиште у идентификацији и избору центара, развојних нуклеуса, који имају потенцијал за функционалну и просторну интеграцију руралног окружења.

3. Које су карактеристике насеља која се препознају као потенцијални носиоци развоја руралног простора?

Рурална насеља представљају мозаичан насеобински скуп на неградском подручју, који се одликује изузетном хетерогеношћу по начину формирања, детерминантним условима еволуције и одређеним фазама друштвено–економског развоја. Међу њима се у локалним и регионалним оквирима јасно издвајају насеља која стичу епитет генератора развоја, нуклеуса развојних импулса и прекретнице ка урбанизованим подручјима.

Насеља препознатих потенцијала (као засебна групација у типологији руралних насеља на руралном простору) која генеришу развој свог окружења, поставили би се као основа нове, одрживе и полицентричне организације руралног простора централне Србије. Њихова идентификација и делимитација сфере утицаја базирана је на њиховој популационој маси и функционалном капацитету, положају и приступачности, развојним импулсима којим интегративно делују на околни рурални простор, генерално вишем нивоу квалитета живота и задовољавања потреба становништва у сфери њиховог утицаја. У циљу креирања таквог модела пратио се концепт децентрализоване концентрације (Грчић, 2004; Тошић, Крунић, 2005), чији основни инструменти би требало да буду развојни нуклеуси. Тај концепт је заснован на децентрализацији путем полицентричног система организације насеља и стварању хијерархијски хомогеног и интегрисаног система насеља (Тошић, 2011). Развојни нуклеуси би требало да буду основа нове територијалне организације мреже насеља на руралном простору, која се намеће као неопходна у остваривању популационе и економске одрживости руралних простора, рационалне организације мреже јавних служби и коришћења простора. Модел такве просторне организације би подразумевао умрежавање насеља по принципима функционалности и јачању хијерархијског ранга централних руралних насебина, уз обезбеђивање минималног нивоа услуга и сервиса (ESDP, 1999; GSDG, 2006; Стаменковић, Тошић, Гатарић, 2009).

Истраживање у овој монографији обухвата рурални простор централне Србије, као репрезентативног за утврђивање свих промена на руралном простору Србије и као модел за одређивање садашњег значаја и будуће улоге развојних нуклеуса у територијалној, функцијској и социјално–географској организацији руралних подручја. На том простору изузетно је изражена хетерогеност руралних карактеристика, те насеља припадају групи од неколико морфолошких и функцијских типова, са значајним разликама у популационој величини, нивоу опремљености и типу развијених друштвених односа. Аутор се одлучио на истраживање само овог дела Србије, изузимајући рурални простор АП Војводине, због различитих процеса и услова

за формирање и развој мреже насеља, као и АП Косова и Метохије, услед недостатка расположивих података.

Простор централне Србије чини се репрезентативним за постављено истраживање и успостављање методолошког модела за диференцијацију и функционалнију организацију руралног простора, првенствено због присутне хетерогености својих обележја:

- Орохидрографских, сачињених од мозаика геоморфолошких и едафских карактеристика брдовите Шумадије, планинског истока и запада, равничарске Мачве и Браничева, и снажних долињских праваца Велике, Западне и Јужне Мораве, Ибра, Дрине и долињске равни Дунава;
- Административно, обухвата значајно пространство: 55.967 km² (63,2% територије Србије), 17 административних области и Град Београд, 113 општина¹, 4.254 насеља;
- Популационих, са израженим дисбалансом на релацији север–југ, метропола–остатак централне Србије (1:3.2), као и урбани–рурални простор (1.5:1);
- Насеобинским, карактерише се неполицентричном структуром, сачињеном од градских насеља (127) и осталих, односно руралних (4.127);
- Економских, са израженим дисбалансом у нивоу развијености општина, од којих се у категорији развијених налази свега шест општина, а 19 најнеразвијенијих општине у Србији 2014. године, тзв. девастиране, испод 50% републичког просека, лоциране су на овом простору (ВРС, 2004²);
- Инфраструктурних, са јасно издвојеним осовинама развоја и инфраструктурним коридорима, израженом популационом и економском поларизацијом, и са друге стране, удаљеним подручјима са периферном популационом, инфраструктурном и социо–економском компонентом развоја;
- Социо–културних, са наглашеним дисбалансом који се огледа у бољој опремљености објектима јавних служби и услуга и објектима културе у регионалним центрима, нешто слабије у општинским, док је рурална популација често лишена и основних услуга животног стандарда.

У складу са мозаиком свих карактеристика насеља централне Србије, јасно је да се на руралном простору може установити читав низ прелазних

¹ У Граду Београду градске општине су третиране као једна административна јединица.

² <http://www.regionalnirazvoj.gov.rs/Lat/ShowNARRFolder.aspx?mi=171>

форми руралних насеља, која се не могу подвести под једну категорију, како због своје демографске величине, положаја, нивоа економског развоја и оријентације, тако и степена централитета, односно значаја који имају у односу на окружење.

II
МЕТОДОЛОШКЕ ПОСТАВКЕ

Лист 8

И	Презиме и имена чланова породице	Рођења		Брак		Смрт	
		Место	Година	Место	Година	Место	Година
1.	Милошевић Јурица						
	Милошевић Јурица, сестра						
	Милошевић, сестра Јурица						
	Милошевић, Јурица, сестра Милошевић						
	Милошевић, Јурица, сестра Милошевић	1872	1890				
2.	Јелена, сестра Милошевић	1875	1895				
	Јелена, сестра Милошевић						
3.	Јелена, сестра Милошевић						
	Радоје, сестра Милошевић	1870	1890				
4.	Миле, сестра Јурица						
	Милошевић, Јурица, сестра Милошевић						
	Јелена, сестра Милошевић	1875	1895				

2.1. Материјал и методолошке основе

У сврху кохерентности и хомогености руралног простора централне Србије и сагледавања односа у мрежи насеља кориштен је велики број података, који су послужили као основа за формирање матрице индикатора за егзактну типологију руралних насеља. Избор индикатора извршен је у складу са расположивим подацима Републичког завода за статистику, раније коришћеним индикаторима руралности у документима ЕУ, националним стратегијама и изабраним руралним типологијама.

Скица 1. Шематски приказ методолошких корака

Формирање сета индикатора извршен је комбинацијом два или више статистичка податка и извођењем композитних индикатора, њиховим спровођењем кроз утврђени алгоритам и извођење одређених мера (густине, индекси, удели и сл.) у сврху елиминисања ефекта деноминатора и остваривања већег степена упоредивости (Stojiljković, Bošković, 2008), инвентаризацијом јавно–социјалне инфраструктуре, која је ван званичне статистике, као и њиховом нормативном интерпретацијом и увођењем рангова (опремљеност насеља објектима јавних служби и услуга), ради компарације и извесне квантификације ових социјалних карактеристика насеља. Статистичким процедурама релевантним за ово истраживање спроведене су анализе у циљу достизања примарног циља – идентификације развојних нуклеуса посредством адекватне руралне типологије (Скица 1).

Прегледом кориштених индикатора у типологијама рађеним у другим европским земљама и у Србији, а на основу расположивости података на нивоу насеља, извршен је избор индикатора у циљу детерминисања степена руралности. Издвојено је 35 индикатора подељених у пет условних категорија, које су послужиле за целовито сагледавање различитих димензија руралности централне Србије (Табела 1).

Постављени сет индикатора послужио је за целокупну презентацију руралног простора, за детерминацију типова руралних насеља на простору централне Србије и идентификацију развојних нуклеуса, који би требало да буду исходиште планских акција и инвестиција на руралном простору, у виду инструмента нове организације руралног простора централне Србије.

Степен дезагрегације података у сврху руралне типологије може бити различит, у зависности од циља истраживања: на нивоу региона (ВРС, 2010), општина (као што су бројне типологије рађене), насеља (насеобинска класификација) или микрорегија (у случају заштите природних добара). Просторни обухват података у монографији извршен је на нивоу насеља, јер су циљ и сврха истраживања у уској вези са типологијом насеља руралног простора централне Србије и избором водећих насеља за рурални развој.

Табела 1. Преглед кориштених индикатора у типологији руралних насеља

индикатор	период	извор	сврха
<i>Демографски</i>			
Стопа промене броја становника	1981–2011.	РЗС, 2014ж; књ. 20	Сагледавање последица урбанизације и индустријализације, као основних геоогенса трансформације руралног простора, и њима пратећих депопулационих и деаграризационих токова
Број становника	2011.	РЗС, 2012б; књ. 2	Одређивања ранга демографске величине насеља
Индекс виталности (однос радноспособног младог контингента (20-39) са старим ст. (65 +))	2011.	РЗС, 2012б; књ. 2	Одређивање радноспособне и репродуктивне виталности насеља
Предшколски контингент (0–5) (%)	2011.	РЗС, 2012б; књ. 2	Индикатор рационализације и адекватног планирања мреже јавносоцијалних установа
Стара лица (65 +) (%)	2011.	РЗС, 2012б; књ. 2	Утврђивање стадијума старења насеља
Самачка домаћинстава (%)	2011.	РЗС, 2013ђ; књ. 10	Идентификација потенцијално угрожених категорија
Велика домаћинстава (6+) (%)	2011.	РЗС, 2013ђ; књ. 10	Индикатор одређене демографске виталности
<i>Урбано–морфолошки</i>			
Степен искоришћености пољопривредних површина (%)	2012.	РЗС, 2013а, књ.1; 2013и, посебна обрада	Индикатор активности руралне популације, који указује на искоришћеност потенцијала и простора, мерен удео коришћеног у укупном пољопривр. земљишту
Изграђеност простора (%)	2012.	РГЗ	Утврђивање реалне заузетости простора изграђеним објектима, односно површина урбанизованог карактера
Удаљеност од општинског центра (km)	2015.	Стаменковић (ур.) (2001). Географска енциклопедија насеља; http://www.udaljenosti.com/	Утврђивање утицаја градског насеља, мерена дистанцом дуж постојеће саобраћајне мреже
Густина насељености (ст./ km ²)	2011.	РЗС, 2012а, књ. 2; РГЗ	Општи показатељ руралности
Урбана густина насељености (ст./ m ²)	2011.	РЗС, 2012а; књ. 2; РГЗ	Реална насељеност руралног простора, сведена на њену изграђену површину, мерена бројем становника по јединици изграђене површине

<i>Функцијски</i>			
Радна снага у аграру (%)	2012.	РЗС, 2014д, посебна обрада; РЗС, 2014ђ, књ. 15	Значај пољопривреде, мерен ангажовањем индивидуалних пољопривредника и помажућих чланова домаћинства који раде на пољопривредном имању
Диверзификација руралних активности	2011.	РЗС, 2014б, посебна обрада; РЗС, 2014ђ, књ. 15	Развој сектора услуга и прерађивачког сектора, мерена уделом становништва које обавља занимање у секундарном и терцијарном сектору у укупно запосленим у насељу, кориштена у сврху мерења степена опадања руралности насеља (Симић, Богдановић, 1996; Радмановић, 1999);
Стопа активности (% активних у укупном становништву те доби)	2011.	РЗС, 2014д, посебна обрада	Одређивање искоришћености радног континента
Коефицијент економске зависности становништва	2011.	РЗС, 2014д, посебна обрада	Одређивање искоришћености радног континента, мерена односом издржаваног и становништва које обавља занимање
Стопа незапослености (% незапослених у активном становништву)	2011.	РЗС, 2014д, посебна обрада	Оцењивање економског потенцијала насеља
Дугорочна незапосленост (%)	2011.	РЗС, 2014д, посебна обрада	Мапирање дугорочних економских проблема, изражених кроз удео незапослених који не траже први пут запослење у укупно незапосленим
Маргинални извор прихода (%)	2011.	РЗС, 2014а, посебна обрада; РЗС, 2014е, књ. 16	Мапирање економски вулнерабилних крајева, изражено кроз удело пензионера и особа са социјалним примањима
<i>Аграрни</i>			
Структура газдинстава према величини поседа	2012.	РЗС, 2013а, књ.1; 2013з, посебна обрада	Указивање на евентуалне проблеме или потенцијале за развој интензивне пољопривреде (мали поседи до 2 ha, средње величине 2–5 ha и већа газдинства са више од 5 ha)
Некоришћено пољопривредно земљиште (%)	2012.	РЗС, 2013а, књ.1; 2013и, посебна обрада	Индикатор степена аграрне виталности, односно облика руралности насеља
Заступљеност пољопривредних газдинстава (%)	2012.	РЗС, 2013а, књ.1; 2013з, посебна обрада; 2013ђ, књ. 10	Индикатор значаја пољопривреде, изражен уделом становништва који се интензивно бави пољопривредном производњом и као такав директно утиче на одређивање степена руралности насеља
Структура коришћења пољопривредног земљишта	2012.	РЗС, 2013а, књ.1; 2013и, посебна обрада	Утврђивање доминантног начина коришћења земљишта, мерена уделом орања и башта, сталних вишегодишњих засада и травнатих површина у насељу

Методолошке поставке

Густина аграрних до- маћинстава (ПГ/	2012.	РЗС, 2013а, књ.1; 2013з, посебна обрада	Утврђивање аграрне насељености, мерена бројем пољопривредних га- здинстава по јединици коришћене пољопривредне површине
Алтернативно коришћење пољопривредног земљишта (%)	2012.	РЗС, 2013з, посебна обрада	Може послужити као значајан индикатор у погледу евалуације предузимљивости пољопривредника и спремности за при- мену одређених иновативних начина производње и коришћења земљишта, као што је гајење печурака, лековитог биља, биљака за продукцију биомасе и сл.
Тржиште земљиштем	2012.	РЗС, 2013з, посебна обрада	Значајан индикатор у погледу акти- вности пољопривредника, мерен уделом пољопривредног земљишта у закупу у укупном пољопривредном
<i>Изведени социо-економски индикатори</i>			
Дневна циркулација (%)	2011.	РЗС, 2014в, посебна обрада	Утврђивање степена независности и прелазних форми руралних насеља мерене, кроз удео становника који свакодневно мигрирају из насеља
Ниво образовања (%)	2011.	РЗС, 2014г, посебна обрада	Изражавање евентуалног хуманог капитала насеља, кроз удео високо образовних и удео лица са завршеном средњом школом. Удео становни- штва без образовања и са завршеним основним образовањем није узет као релевантан из разлога што је при- лично уједначен на руралном простору. Приоритет је у издвајању насеља која се разликују од осталих по потен- цијалу за покретање развоја
Централитет насеља	2015.	Институт за јавно здравље Србије „Др Милан Јовановић Батут, Министарство просвете, науке и технолошког раз- воја, http://www. posta.rs/ , http:// www2.pups.rs/ <a href="http://www2.pups.
rs/">http://www2.pups. rs/	Утврђивање значаја насеља путем евалуације мреже објеката јавно-со- цијалне инфраструктуре. Извршена је инвентаризација објеката у складу са њиховим бројем и значају према зва- ничној категоризацији. Квалитативно је одређен централитет насеља у зависности од броја друштвених обје- ката (здравство, образовање, апотеке, пошта, пијаце и др.) и њиховог сте- пена значаја (здравствена амбуланта, станица, установа за рехабилитацију, специјалистички центар, осмогодишња или четворогодишња школа). Насеља су рангирана у осам категорија, где је нула додељена насељу које нема ниједан регистрован објекат, а седам је највиши ранг које неко насеље може да има

Просторни обухват истраживања у овој монографији односи се на насеља руралног простора централне Србије, са којег су изузета градска насеља (127), према РЗС, али и општински центри (21) који немају статус градског насеља, али засигурно имају виши ниво развоја у мрежи насеља општина. Такође, из анализе су изузета насеља која припадају Граду Београду (Београд–делу), полазећи од претпоставке да су насеља градских општина београдског метрополитена далеко боље опремљена и функцијски јача у поређењу са осталим насељима на руралном простору, с обзиром на то да је предмет истраживања систем руралних насеља, те би њихово увођење у анализу дало *померен* резултат. Након редуковања броја насеља за која се располаже статистичким подацима, предмет анализе чини **3.977** руралних насеља.

2.2. Методолошки апарат

У сврху спознавања истраживачких питања и испитивања постављених хипотеза, неопходно је извршити комбиновано квалитативно и квантитативно истраживање. С тим у вези акценат је стављен на уважавање доменских сазнања и сагледавања друштвених појава, статистички тешко мерљивих и описиваних, као и коришћење сложеног математичко–статистичког апарата у циљу постизања рационалности и објективности у закључивању. Иако се често квалитативно–квантитативна подела истраживачких приступа и метода тумачи више као ствар конвенције него епистемолошке, односно више политичке него интелектуалне сепарације, питање форме или садржине – јасно је да комбиновањем оба приступа можемо допрети дубоко у бит истраживања и задовољити одређене објективне и рационалне форме истраживачког приступа (Кнежић, 2004; Hanson, 2008).

Истраживачки поступак у монографији уводи се применом квалитативних општих научних метода, као што је дескриптивни метод у сврху описивања руралног простора. У циљу формирања теоријског оквира анализирани и дедуктивним методом сагледани су модели детерминације мреже насеља. Методом синтезе сумирани су резултати истраживања у овој области. Прикупљањем и анализом расположивих статистичких података на нивоу насеља, изабрани су и формиран одговарајући индикатори који су кориштени за типологију насеља, утврђивање просторне и функционалне структуре мреже руралних насеља, везе и односи међу њима. Извршена је инвентаризација опремљености објектима јавних служби и услуга, методом опсервације и интервјуисања, чиме је формирана база података. Компаративни метод послужио је за констатовање сличности, односно разлика између својстава изучаваних појава и за извођење научних сазнања у

виду рационалних ставова (Шешић, 1988), као и за поређење степена руралности и добијених резултата истраживања.

У истраживању се тежило примени статистичко–математичког метода ради квантификације степена трансформације и детерминисања категорије појединачних насеља, са циљем уочавања општих карактеристика варијабилних појава и правилности у тенденцијама истих. Овакве мултиваријантне статистичке анализе интензивно се користе у геодемографским класификацијама, посебно са експанзијом Географских информационих система (ГИС), који пружају повољно окружење за уређење, коришћење и комбиновање рапидно мултипликованих извора података у корисне информације (Ballas et al., 2003). Најпре су се користиле у психолошким анализама, у сврху интегралног и мултидимензионалног сагледавања повезаности појава (Роровић, Ristić, 2001), да би се убрзо прошириле на друштвене науке. У географији се користе од 1940-их година у анализи социјалне диференцијације урбаних структура САД-а (Лукић, 2012), да би се од 1980-их користиле за класификацију геопросторних структура (Ruppert et al., 1981; Harrington, O'Donoghue, 1998). Openshaw (1985), као један од аутора који је међу првима пропацирао значај мултиваријантне анализе у изучавању руралних структура, истиче да је ова метода веома практична за утврђивање разлика између урбаних и руралних простора, једноставним спајањем у кластере путем мултиваријантне класификације, чији резултати ће одвојити урбана од руралних подручја, уколико постоје разлике међу њима, и поделити их у различите просторне групације. С обзиром на то да је један од циљева ове студије садржан у поменутом исказу, мултиваријантне анализе ће се користити у даљем истраживању.

Сама типологија кориштена је као методолошки инструмент за утврђивање међусобних односа различитих карактеристика руралних насеља централне Србије. У овом случају, типологија је квантитативно–оперативна класификација руралних простора, која захтева велики обим емпиријских података и статистичких метода. Може послужити за разграничавање простора према степену руралности, или у смислу социо–економских карактеристика, које се заједно могу посматрати као индикативне за изражавање перформанси на руралном простору (Corpus et al., 2009).

У извођењу истраживачког поступка спроведен је низ статистичко–математичких процедура:

1. Дескриптивна анализа: дистрибуције, мере централне тенденције и варијабилности променљивих, која има за циљ да експлицитно опише специфичне особине истраживаних објеката или појава.

2. Ради утврђивања односа манифестованих у изабраним променљивим и степена њихове варијабилности, кориштена је корелациона анализа. Пирсоновим коефицијентом корелације утврђен степен и смер повезаности варијабли понаособ, односно степен праволинијског квантитативног слагања две варијабле.
3. Као метод груписања насеља релативно хомогених карактеристика користила се кластерска анализа варијабли. Ово је експлоративан метод који сугерише аутору у ком правцу се одвија истраживање, али и значајно полазиште за даља истраживања, сагледавања и креирања теорије развоја (Илbery, 1981). Кориштен је хијерархијски агрегативни метод, који се карактерише више индуктивним методама и процедурама, као и испитивањем законитости и значајности међуодноса варијабли успостављањем утврђених просторних образаца и груписања случајева према њима око одређених језгара (Илbery, 1981; Kostrowicki, 1989; Ballas et al., 2003; Lukić, 2012) и Ward-ов метод грешке (Ward, 1963), базиран на квадратном корену растојања, са широком применом у географији.
4. Карактеристике кластера добијених споменути анализима испитане су алгоритмима класификационих стабала: C&RT (Classification and Regression Trees).
5. За графички приказ кориштене су картографске методе у ArcGIS-у.

Ради спознавања конкретних развојних потенцијала руралног простора централне Србије, креиран је и модел за делимитацију развојних нуклеуса. На основу овог модела врши се идентификација развојних нуклеуса и њихових основних обележја. Структурне и функционалне основе руралног простора као система, без обзира на административни ниво на који се односи, требало би да буду инкорпориране у модел који би служио у објашњавању динамике промена и планирање акција за развој руралног простора (Troughton, 1983). Овај модел је управо креиран у ту сврху и то у неколико корака. Као његова платформа послужила је типологија руралних насеља, којом је издвојена огледна група насеља. Наредни корак подразумева избор релевантних варијабли, на основу којих се врши екстракција развојних нуклеуса. У ту сврху користи се статистичка процедура алгоритам класификационих стабала, којом се према степену индикативности у спроведеној класификацији насеља рангирају варијабле. Даља анализа одвија се на издвојеном скупу варијабли, за које је потребно установити граничне вредности у чијем опсегу су препозната рурална насеља која представљају потенцијалне носиоце развоја. За постављање вредносних лимита кориштена је дескриптивна статистика. Финални корак у поступку делимитирања развојних нуклеуса подразумева и релевантну евалуацију издвојених центара,

на основу свих посматраних варијабли. Рангирање нуклеуса по значају и групама варијабли водио је установљењу дистинкције међу центрима, значајне за креирање мера и адекватних акција у руралном развоју централне Србије.

2.3. Методолошке напомене

У циљу омогућавања истраживања и усклађивања нивоа доступности статистичких података, поступљено је на следећи начин:

1. Аутор је извршио усаглашавање појма рурално и сеоско насеље, како не би дошло до забуне да се ради о различитим појмовима.
2. Из анализе су искључена насеља општина Бујановац и Прешево услед непотпуног обухвата Пописом становништва, домаћинства и станова.
3. Насеља и општине Града Београда третиране су засебно, како би се добио увид у генералне развојне прилике у њима.
4. Услед недоступности података из Пописа пољопривреде 2012. године за креирање појединих индикатора, искључено је из анализе још 13 насеља.
5. Приликом израчунавања степена изграђености насеља, аутор је као извор података користио изграђене површине Геодетског завода на нивоу катастарских општина. Извршено је свођење и усклађивање изграђених површина на нивоу насеља, те су могућа извесна одступања у том погледу.
6. Подаци о пољопривредном становништву нису кориштени, због промењене методологије Пописа пољопривреде, те би компарација са ранијим пописним годинама водила конфузији. Из тог разлога, као мера аграрне густине насељености кориштен је број пољопривредних газдинстава насеља по јединици обрадиве површине.

III
ТЕОРИЈСКИ КОНТЕКСТ ИСТРАЖИВАЊА

3.1. Основни концепти изучавања руралности

На почетку дискусије и разматрања о руралном, неопходно је осврнути се на схватање овог појма и руралних простора. Корен речи је латинског порекла *rūs* што се односи на село, поље. У свакодневној рутини обично је његово значење утемељено, али често се питамо „означавају ли се њим друштвени, економски, просторни ентитети, или је реч о својеврсној комбинацији тих компоненти и феномену који нема јасно оивичене границе и садржајну кохеренцију“ (Lukić, 2010, с. 29). Сам појам ствара слику сеоског предела, поља, њива, пашњака, брдовитих предела, зелене идиле, мира, пољопривреде и сл. Обично асоцира, с друге стране, и на сиромаштво, лошу инфраструктуру, тежак живот, самоћу, удаљеност од града, али и блискост у комуницирању, другачији начин живота, менталитет и културу (Радовановић, 2010). С тим у вези, овај појам обједињује супротстављене стране руралног друштва, простора и значења.

Појам рурално више нема једноставно значење (Murdoch, Pratt, 1993; Raquette, Domon, 2003) и не може се схватити у сингуларитету (Lukić, 2012). Дефиниције руралног варирају у обиму и у схватању. Оне имају тенденцију да изражавају културне различитости и функционалне потребе између и унутар регија и држава. У вези са схватањем руралности, развијена је дискусија међу ауторима који се баве овом проблематиком. Појединим ауторима се чини бесмислено уопште дефинисати рурално у време када се разлике између руралног и урбаног превазилазе и постепено бришу (Cloke, 2006), другима се то пак чини безизлазном ситуацијом (Hoggart et al., 1995; Gülümser, Baycan-Levent, Nijkamp, 2007) услед обиља приступа и комплексности коју подразумева, некима је ствар интелектуалног контекста и начин схватања и уређења окружења³ (Woods, 2005), док други то сматрају практичном потребом (Zlatic, 1993) или пак препознају његову позицију и значење између утопије и анти-развијених ставова (Šiljković, 2014). У сваком случају, бавећи се руралном проблематиком, неопходно је дефинисати, како наводи Лукић (2010), ту идеју руралног, иако комплексну са различитим феноменима које подразумева, у зависности од тумачења и намене дефиниције, конкретног географског простора и времена у којем се посматра и у односу на оно што представља урбано. У земљама каква је Србија и њој сличне, не може се заобићи разлика између два дијаметрално супротна ентитета, села и града, тј. руралног и урбаног, те је неопходно донекле одредити шта ова временски, просторно и садржајно променљива категорија подразумева.

³ На неопходност у разграничавању значаја ових појмова у пракси и литератури указује и Woods-ова (2005, с. 4) тврдња, према којој су они „толико укорењени у нашој културној свести да је њихово диференцирање један од инстинктивних начина којим уводимо ред у свет око себе“.

Обично се појмом рурално означава све оно што није урбано, односно што је ванградско. Тако, рурални простор најчешће обухвата ненасељени и насељени простор, тј. насеобине неурбаног карактера. Користе се посебни критеријуми за дефинисање руралног у зависности од карактеристика простора који се као такав издваја, те није договорено који су прагови вредности тих критеријума, иако се појављују поједина усклађивања унутар Европе. С друге стране, рурални простор је предмет истраживања многих научних дисциплина (економија, социологија, географија, етнологија, просторно планирање, екологија, историја и др.), те избор приоритетних критеријума у њиховом разумевању и дефинисању зависи од примењеног приступа и потребе истраживања. Један од основних недостатака многих приступа у дефинисању појма рурално огледа се у игнорисању чињенице да су рурална места и искуства много више од скупа статистичких и демографских мера и полазишта класификација за намену земљишта, које су више једнодимензионалне (Gallent et al., 2008).

За рурално се може рећи да је релативан појам, временски посматрано. Његово се значење мењало у зависности од друштвено–економских прилика које је одређено време обележавало. Овај појам се у научним круговима појавио најпре као социјални феномен, с циљем да се њиме представе прве социо–економске промене руралног друштва 1920–30-их, услед иницијалних процеса индустријализације и урбанизације. Са развојем свих сегмената друштва и његов се смисао мењао: од успостављене дихотомије рурално–урбано, преко урбано–руралног континуума и урбано–руралног партнерства, па до поменуте негације руралног (Openshaw, 1985; Harrington, O'Donoghue, 1998; Cloke, 2006; ESPON, 2003; Василевска, 2006; Lukić, 2010; Тошић, 2011; Митровић, 2015), што је логично с обзиром на модификацију социо–економских, физиономских, популационих и културолошких форми руралног у посматраном временском оквиру. Такође, присутна је велика субјективност у поимању руралности, која се мења у зависности од општих друштвених прилика, које неко време носи, афинитета појединаца, али и његовог схватања у масовним медијима (Phillips et al., 2001). Уважавајући комплексност и интердисциплинарност овог феномена, може се рећи да његова променљивост лежи у избору приступа истраживања и интерпретације.

Прву половину XX века, све до 1970-их година, обележио је тзв. структурни или функционални приступ поимања руралних простора. Овај концепт дубоко је оставио трага у нашој литератури на тумачење појма руралног и његовог односа са урбаним⁴. Заснован је на, код нас још увек актуел-

⁴ Функционални приступ, базиран на низу мерљивих индикатора, као што су у најчешћем случају број становника, густина насељености, социо–економска обележја становништва јасно просторно одређене целине, послужио је као полазиште многим званичним дефиницијама руралности (OECD, EUROSTAT, службене националне дефиниције већине земаља и др.).

ним, идејама рурално–урбане дихотомије. Овим концептом руралност се дефинише у складу са специфичностима конкретног геопростора, у којем доминира екстензиван начин коришћења земљишта, нарочито пољопривреде и шумарства, мала насеља нижег степена централитета, са интензивном везом између изграђеног и природног пејзажа, и становништвом чији животни стил почива на „кохезионом идентитету утемељеном на уважавању околине и властитог живота као дела заједничке целине“ (Lukić, 2010, с.18). Дакле, аналогно методологији званичне статистике Републике Србије, рурално се одређује као резидуал урбаном, тј. почива на постављеној дихотомији. Ипак, у пракси и научној литератури се, по узору на модел урбано–руралног континуума, тежи успостављању и диференцијацији прелазних форми између ових супротности. Ова истакнута урбано–рурална класификација базирана је на разликама и подразумева раздвајање урбаних и руралних подручја, а она су заправо уско повезана у условима економске активности, популационог кретања, доколице, кућног пословања и других питања (Hoggart, Hiscock, 2005). Од друге половине XX века, смењивали су се потпуно различити теоријски приступи овој тематици: 1960-их социјално–географски, који почива на социо–економским процесима и њиховим просторним импликацијама⁵; а од 1970-их политичко–економски⁶, почивајући на постулатима производње, кретања и акумулације капитала⁷; 1990-их концепт социјалне конструкције руралности⁸, кроз одређене социјалне

⁵ Често се у складу са овим концептом тумачи појава запуштања пољопривредног земљишта у близини градова као последица ширења урбанизације и индикатора деаграризације и индустријализације, те се објашњава појавом квази–пољопривредног земљишта (Ђорђевић, 1999), односно појавом тзв. социјалног угара услед социјалног преструктурирања становништва (Vresk, 1971/1972; Crkvenčić, 1983).

⁶ Поједини аутори (Woods, 1997; 2010; 2012; Svendsen, 2004) препознају средину 70-их година прошлог века као период у којем долази до промена схватања појма руралности у западним земљама (у овом случају Енглеска и Данска) услед уписа тзв. енвајроменталистичког или непољопривредног дискурса, односно схватања. Према њима, за разлику од домицилног руралног становништва, традиционално оријентисаног ка пољопривреди и пољопривредној производњи, „придошлице“, досељеници из обично урбаних крајева посматрају рурални простор на један алтернативан начин, више као простор конзумације или потрошње.

⁷ Овим политичко–економским приступом доносе се нови секторски погледи на руралност, не као просторне категорије већ више политичко–економске идеологије. Под тим импулсима формирају се нове идеје и тела као што је Заједничка пољопривредна политика Европске заједнице (САР), што указује на важност бављења овом проблематиком ван локалног нивоа и могућности.

⁸ Како истиче Woods, неки простор не може се сматрати руралним само због његове густине насељености или економске структуре становништва, већ због тога што становништво које га насељава или неки начин користи сматра руралним (Lukić, 2010), што на најбољи начин репрезентује схватање овог појма путем концепта социјалног конструкта. Рурални географи, следбеници овог концепта, рурални простор виде, како наводи Тодоровић (2007б,

категорије и репрезентације⁹, док данас истраживање стреми ка интердисциплинарном, надасве интегралном приступу како би се сви феномени који припадају овом појму обухватили. За нас је најближи просторни, те и функционални аспект разумевања овог појма, према коме се његов смисао тражи у односу на начин коришћења земљишта, тежећи увођењу структурних карактеристика¹⁰, комплекснијем и све више интердисциплинарном приступу (Тошић, 2011; Василевска, 2006; OECD, 1994).

Кроз разне временске периоде мењали су се концепти и приступи тумачења и дефинисања руралности. Полазило се од бихевиористичког приступа, системске анализе, политичке економије, мреже актера, постструктурализма, од продуктивистичке до постпродуктивистичке, индустријске до постиндустријске или чак од руралне до поструралне визије, а у последњој деценији посматрано је и кроз призму постмодернистичког приступа¹¹, који се чини практичнији и ефикаснији у обајшњавању развоја нових и различитих руралних модела (Clocke, 1997; Paquette, Domon, 2003; Mardsen, Adriansen, 2004; Brunori, Rossi, 2007). Као што је претходно поменуто, најпре се појам руралности везивао за строго одређену просторно–географску целину са свим њеним структурним обележјима. Касније се руралност објашњавала социо–економским процесима и променама које су они узроковали, те и општим законитостима националних и међународних економских и политичких прилика, без обзира на простор који се посматра. У том

с.48), као „особен простор у којем различити актери (појединци и групе) на различите начине делују једни на друге и обликују специфичну мрежу односа типичну за сеоску заједницу“. Под окриљем овог концепта јавља се једна потпуно нова идеја, названа ANT (*actor network theories*), која руралност посматра у складу са ангажовањем и ставовима појединаца, односно актера руралног простора (Mardsen, Adriansen, 2004). Међутим, у последње време се доста критикује социјални конструктивизам, из разлога што се у овом приступу занемарује материјална димензија руралности, која је, како истиче Cloke (2006), веома битна за разумевање и доживљавање живота и рада у руралној средини. С друге стране, рурални социолог Carolan (2008) наводи како је поимање руралног као друштвено–културног феномена неодрживо, јер се не може раздвојити ум од тела када је у питању знање, разумевање и перцепција света, што је више од репрезентације и заправо жив процес (Woods, 2010).

⁹ Brunori, Rossi (2007) социјалне репрезентације виде као моћан алат за окупљање локалних актера око заједничких циљева као и за укључивање спољашњих (туристи, корисници и грађани) у њихове пројекте, док их Jones (2003) препознаје као фундаменталну компоненту просторно–временских карактеристика сваког локалитета.

¹⁰ Те структурне карактеристике, како наводи Лукић (2010), могу се односити како на структуре друштвених односа у социолошким теоријама, тако и на структуре просторно–функционалних односа између руралног окружења и централног насеља.

¹¹ Ову транзицију из изма у пост-изам Hoggart и Paniagua (2001) називају „rural restructuring“ посматрајући га као аналитички приступ у холистичком погледу на промене које се одвијају на руралним просторима и кроз призму карактера тих промена.

периоду руралност губи карактеристике просторне категорије, постепено се вршила његова детериторијализација, а његов смисао идеологизовао. Потом се посматра и кроз социјалну материјалну димензију, додајући свом значењу моралне, социјалне и културне вредности и упућујући на вишезначност у савременом схватању руралности. Поједини аутори, ради унапређења разумевања овог појма, покушали су да на неки начин обједине претходне ставове, како би се одговорило савременим потребама. Тако, Нафасее (1993) под руралним простором подразумева конкретан геопростор са свим његовим материјалним структурама, који задовољавају формалне потребе изражене кроз разне капиталистичке и политичке интересе, посматрајући рурални простор као ресурс, истичући његово субјективно поимање.

Поједини аутори пак виде рурални простор као нову категорију која подразумева геопросторни комплекс изванградских подручја који карактеришу полифункционалност, сложена социо–економска структура и хетероген (мозаичан) пејзаж (Лукић, 2010). Географи на светској сцени настоје својим напорима да превазиђу мане традиционалне типологије насеља, истичући „поливалентност руралне сцене и регулаторних структура“ (Mardsen, 1998, с. 170), док Gallent et al. (2008) стављају нагласак на мултифункционални приступ руралним просторима у виду нове сензибилније стратегије у руралном планирању, којима је у фокусу истраживања специфичности руралног подручја, села и сеоског пејзажа, изражених кроз низ изазова у вези са различитим вредностима које ти простори садрже, руралним заједницама, економијом, енвајроменталним изазовима и стањем локалних услуга. У сваком случају, истраживања овог појма и генерално развој руралних студија отишла су далеко изван оквира једне научне дисциплине и једног одређеног времена и друштвеног поретка. Woods (2007; 2012) сликовито тај напредак оловљава бифуркацијом руралних истраживања која су постала неприкладна услед интензификације процеса глобализације и формулисања тзв. глобалног села.

3.2. Дефинисање руралности

Дефинисање руралног простора и степена руралности је проблематика актуелна више од деведесет последњих година. Посебан фокус у постмодернистичком и постструктуралистичком периоду стављен је на његово прецизно и јасно одређење, путем преиспитивања географских и социолошких одредница (Harrington, O'Donoghue, 1998). Постизање консензуса око свеприхваћеног и општег дефинисања руралности је практично немогуће. Хогарт и сарадници (Hoggart et al., 1995) то објашњавају са два аргумента: непостојање слагања по питању појма рурално; и услед хетерогености

културних, демографских, политичких, социо–економских и просторних карактеристика, које опредељују различите атрибуте руралности. Из тог разлога, успостављање индекса или индикатора руралности требало би да буде основа за практично сагледавање различитих аспеката руралности, а не могућност да се пригрле све његове дефиниције и преточе у једну све-обухватну (Halfacree, 1993).

Успостављање и усклађивање дефиниција руралног обично се одвија у оквиру националних територија. Међутим, обично су и у националним оквирима изражајне тешкоће у погледу успостављања стриктне дефиниције. Руралност је увек актуелно питање, динамична категорија, те је с времена на време неопходно извршити кориговање дефиниције, тако да рефлектује стварне социо–економске односе и административне структуре (OECD, 1994).

У дискусијама о појму рурално његово значење обично се повезује са адекватном просторном целином, подручјем, регионом, облашћу, насељем и сл. Како истиче Дефилипс (Defilipps, 2005), свака анализа руралности мора обухватити територију. Први пут појам *рурална област* уводи Савет Европе, а односи се на потез земље у унутрашњости или на обали који укључује мање градове и села, где се главни део територије користи: за пољопривреду, шумарство, водопривреду и рибарство; економске и културне активности становништва те сеоске области (занат, индустрија и услуге); за неурбану рекреацију и слободне активности, као и за друге сврхе, нпр. становање (Lazić, 2007). Према OECD¹² за рурална подручја одређене су оне административне јединице које имају мање од 150 становника по km², а за претежно руралне регије оне који имају више од 50% становништва које живи у дефинисаним руралним подручјима. Са овом дефиницијом обично се врши усклађивање националних докумената који третирају проблематику развоја руралних простора.

Уопштено говорећи, према ставовима ЕУ (LEADER, 2004), рурална подручја карактеришу:

- ниска густина становања, старење становништва, неједнака демографска структура, губитак образованих младих људи итд.;
- јак пољопривредни сектор, пад запослености и пољопривредних делатности, притисак оближњих градских подручја на земљиште, претње околини;
- велике разлике у имовинском стању становника, све већи број угрожених људи, све већа изолованост због пада предузетничких активности или смањивања услужних делатности.

¹² OECD – Organization for Economic Co-operation and Development (Организација за економску сарадњу и развој).

Према критеријумима које користе земље Европске уније, рурална подручја се могу свести на три основна типа (OECD, 1994; LEADER, 2004):

- рурални простор близу великих градова или економски интегрисана подручја,
- средишна рурална подручја, предели који имају релативно добру инфраструктурну опремљеност, али су удаљена и зависна од пољопривредне производње, те трпе константно исељавање и старење становништва,
- маргинализована рурална подручја, најређе насељена и изолована, где су ови процеси још израженији, а могућности за проширење делатности и њихове диверзификације веома ограничене.

Табела 2. Преглед кориштених дефиниција и критеријума руралности

Држава	Дефиниција	Критеријум
Аустрија	Подручја која нису урбана или немају урбани центар	Места са мање од 2.000 ст., са кућама на удаљености највише од 200 m
Данска	Нема јединствене дефиниције	Агломерација са мање од 200 ст.
Немачка	Административна подручја <i>Kreis</i>	Популациона величина урбаног центра (100.000) и густина нас.
Француска	Подручја која нису урбана или немају урбани центар	Насеља а мање од 2.000 становника, број запослених и дневне миграције
Холандија	Нема јединствену дефиницију	Рурална подручја се одређују према циљевима руралног развоја
Енглеска и Велс	Подручја дефинисана на основу критеријума и циљева ЕУ;	Не постоји званична дефиниција; насеља са мање од 10.000 ст.
Шкотска	варијабилност дефиниција; неруралне заједнице	Локалне области мање од 100 ст./km ²
Ирска	Насеља са мање од 1.500 становника и ретко насељена подручја	Разлика између урбаних и руралних области је постављена на 100 ст.
Италија	Нема јединствене дефиниције	Насеља са мање од 10.000 ст. и мање од 100 ст./km ² густина насељености
Бугарска	Национална дефиниција на нивоу општина	Густина насељености испод 150 ст./km ² , а популациона величина општинског центра мања од 30.000 ст.
Турска	Неколико дефиниција у зависности од популационе величине и административног статуса подручја	Насеље са мање од 2.000 ст.; субрегион или село и сл.
Мађарска	Званична дефиниција Националног просторног развојног концепта која се односи на микрорегионе или дефиниција Програма руралног развоја на нивоу насеља	Густина насељености микрорегиона испод 120 ст./km ² , односно насеље са мање од 5.000 становника и густином насељености испод 100 ст./km ²

Пољска	Подручја лоцирана ван административних граница градова	Правни
Чешка	Национална дефиниција (насеља)	Мање од 2.000 сталних становника
Словачка	Општине са неурбаним статусом, чија је економска структура базирана на примарном сектору	Популациона величина (мање од 50.000 ст. у општини) и густина насељености мања од 100 ст./km ²
Финска	Три типа подручја: приградска, средишна, периферна рурална подручја	Развојне могућности
Норвешка	Нема јединствене дефиниције	Агломерација са мање од 200 ст.
Шведска	Сва насеља са мање од 1.000 становника	Тростепена подела према времену путовања на урбане центре, рурални простор око урбаних центара и рурална подручја
Португал	Подручја која нису урбана или немају урбани центар	Парохије са мање од 10.000 ст.
Шпанија		Насеља са мање од 10.000 ст.
Грчка	Гравитациона подручја	подручја са мање од 2.000 становника
Швајцарска	Разлика између агломерација и изолованих градова и руралних подручја	Парохије са мање од 10.000 ст.; дневне миграције, изграђено подручје, популациони раст, густина насељености и запослености и запосленост у примарном сектору
Румунија	Утврђено законом	Правни
Киргистана	Скупштина утврђује статус насеља	Правни
Канада	Варијације дефиниција	Мање од 1.000 становника и густином насељености испод 400 ст./km ²
САД	Подела на метрополитенска и неметрополитенска подручја, као и на урбана и рурална подручја	Популациона величина урбаних центара и интензитет дневних миграција

Извор: EU Commission, 2005; Василевска, 2006; Lazić, 2007; Gülümser et al., 2007; Copus et al., 2008; ONEP, 2012.

Иако на први поглед тривијално питање *Шта је рурално?*, показало се у пракси да је дати одговор на њега све осим лак подухват. Прегледом националних дефиниција и критеријумима руралности уочава се велика варијабилност (Табела 2). Поједине земље се воде званичним дефиницијама и општим критеријумима, као што је густина или прописани минимум демографске величине насеља (OECD, 1994; EUROSTAT, 2010), друге се опредељују за модификоване приступе који су прихватљивији просторним специфичним условима њихових руралних целина (Румунија и Киргистан), док се трећа група земаља стриктно држи административних целина (нпр.

Немачка, САД, па и Србија), са приметним разликама у праговима изабраних критеријума и доступности на различитим нивоима просторних јединица, који се крећу од нивоа адреса (Шведска и Данска), преко насеља и општина до региона. У појединим земљама класификација руралних подручја се базира искључиво на демографским критеријумима (Данска, Чешка, Немачка и др.), у другима се пак одређује декретом (Румунија, Киргистан), а у неким на основу обимне анализе социо–економских трансформација простора (Zakić, Stojanović, 2006).

Рурални простор у савременом смислу, дефинитивно није само природно–аграрни резерват, већ има шире и комплексније форме и садржаје. Раније је сматран као антипод урбаног центра. Дуго је представљао извориште јефтине радне снаге за развој индустрије и раст градова (Defilipps, 2005). Данас је рурални простор „ентитет с кохерентном економском и социјалном структуром диверзификованих активности који укључује села и мале градове с уникатним економским и социјалним одликама, са специфичним склопом активности и великом разноврсношћу пејзажа“ (Радовановић, 2010, с. 42, 43) или „живи организам чије ћелије (индивидуе, породице, економија) пулсирају као нигде друго у савршеној хармонији, што није потпуно неразумљиво нити неприхватљиво“ (Šiljković, 2014, с. 6). Овај појам заокружује комплекс привредних и друштвених делатности неког геопростора. У том смислу, временски је променљив. Од некада аграрне монофункционалности развија се до простора мултифункционалних карактеристика. Функционална трансформација одражава се уједно и на трансформацију демографских, физиономских, социјалних и других карактеристика. Тако се у развијеним земљама постепено превазилази разлика урбано–рурално прелазним формама руралних простора (субурбији, приградска насеља, па чак и стварања нових форми у виду урбано–руралног континуума, метрополиса и сл.), док је код земаља у развоју још увек дубоко укореењена дихотомна подела, јер се развојни процеси споро шире ван градских простора.

3.3. Индикатори руралности

Руралност је динамичан процес који се најједноставније може дефинисати као удео руралних површина у укупним, односно уделом руралног (сеоског) становништва у укупном, или генерално као припадност руралном простору. Његово поимање далеко је од једноставног, јер се он односи на специфичан тип веза и односа на одређеној територији, особен начин живота и производње, али се на крају као његова основна јединица препознаје само *село* (Стојанов, 1996). Мењају се његова природа и однос са урбаним подручјима. С обзиром на природу овог процеса, сва његова поимања је Халфакри сумирао

у три аспекта: руралне области – одређене карактеристикама простора и процесима потрошње и производње који се на њему одвијају; формалне репрезентације појма рурално – како је руралност одређена и обликована капиталистичким процесима, политикама и јавним медијима; и руралност у свакодневном контексту, односно како се доживљава путем свакодневних активности (Woods, 2012).

Утврђивање степена руралности територија на различитим нивоима, у последњих две деценије постало је значајан задатак како у научним круговима, тако и у пракси, насталих као последица повећаног и обновљеног интересовања за сагледавање димензија и ефикасности руралног развоја. Индикатори руралности углавном се тешко статистички могу пратити, али је њихова идентификација и имплементација постала актуелно питање у политикама аграрног и руралног развоја широм Европе. Још увек није установљен јединствени сет критеријума у овом домену који би био императив у свим земљама, али су велики допринос на овом пољу оствариле организације OECD, FAO, EU. Посебан допринос огледа се у установљењу методологије за утврђивање степена руралности, са предложеним минималним сетом индикатора, који указују на „правац у којем би требало да се крећу методологија и систем података“ (Stojiljković, Vošković, 2008, с. 48). Одређење руралности од стране ових организација базирано је на квантитативним критеријумима, који су, упркос ограниченој поузданости, послужили за интеррегионалну и међудржавну компарацију (Ballas et al., 2003). Сет индикатора који се користи при диференцијацији руралних подручја је вишедимензионалан, разноврстан а неки који се најчешће срећу су: густина насељености, удео ангажованих у аграру, култура и традиција домицилног становништва, зависност од утицаја градова, удаљеност од града и тржишта, заостајање у сфери услуга, начин искоришћавања земљишта, ангажованости чланова газдинства, величина насеља, функционална опремљеност и положај у мрежи насеља, обележја социјалних односа, износ дохотка, саобраћајна и телекомуникациона инфраструктурна опремљеност, близина и опремљеност услугама и др. (Радмановић, 1999; Ballas et al., 2003; EU Commission, 2005; Василевска, 2006; Lukić, 2010; Радовановић, 2010; Vöhme et al., 2013).

Без обзира на то да ли се посматрају развијене земље или земље у развоју, пољопривредно земљиште пропорционално доминира у руралним срединама, те се пољопривреда и даље сматра кључним фактором руралности, док се индивидуално пољопривредно газдинство и релативна ангажованост његових чланова још увек сматрају основним индикатором руралности¹³

¹³ Радмановић сликовито указује да преображај газдинства и његов пут ка домаћинству, детерминише степен урбанизације индивидуалних газдинстава у целини, односно њихову трансформацију од места рада, привређивања и репродукције до места становања и потрошње (Радмановић, 1999, с. 234).

(Јаћимовић, 1984; Радмановић, 1999; Murdoch, 2000). Најчешће се повезује са скупом специфичних обележја као што су: ниска густина насељености, мала популациона величина насеља, сеоски начин живота, присуство пољопривреде и шумарства, индивидуално становање, мала предузећа и низак ниво економске активности (Efstratoglou, Bogdanov, Meredith, 2007).

Одређивање руралности је комплексан, мултидимензионални процес, и не може имати једноставан пут. За ту намену потребно је формирати сет група индикатора који ће обухватити различите аспекте овог процеса: становништво, земљиште, запосленост и доходак, делатности и окружење. За њихово утврђивање користе се два приступа: секторски и територијални, с тим што се секторски односи на пољопривреду, док је у развијеним земљама начињен постепен заокрет ка територијалном мултидимензионалном приступу (Zakić, Stojanović, 2006). Нека њихова основна обележја су (EU Commission, 2005; Тошић, 2011):

1. Секторски приступ полази од чињенице да су пољопривреда и сродне делатности основно својство руралног простора, где су домаћинства категоризована према економској активности, узимајући пољопривредно и непољопривредно становништво као базне индикаторе.
2. Територијални приступ идентификује руралне просторе у складу са њиховим просторним карактеристикама (густина насељености, удаљеност од места пружања услуга и сл.) и користи се углавном у развијеним земљама где је пољопривредно становништво малобројно, а сеоско становништво живи удаљено од урбаних центара са релативно ниском густином насељености.

У употреби су различити сетови индикатора за оцењивање руралности и стања руралних простора, као и различити методи у њиховом проучавању који се темеље на поменутиим индикаторима (Прилог 1). Један од општеприхваћених у ЕУ, ако се тако може сматрати, формулисан је од стране ОЕСД-а. Њим су обухваћена три основна услова која би територија требало да испуни да би стекла статус руралних подручја: рурални развој је просторни, мултисекторски концепт развоја и динамичка категорија. Полазиште ове методологије огледа се у ставу да су подручја различитог степена руралности оптерећена различитим проблемима и захтевају другачије мере и решења. Према нивоу достигнуте руралности, методологијом ОЕСД-а, разликују се рурална подручја у два нивоа: на локалном као јединице које имају густину насељености мању од 150 ст./km², како је унапред наведено, и регионалну, где се разликују три типа руралних региона:

1. претежно рурална, са преко 50% руралног становништва,
2. значајно рурална, са 15-50% руралног становништва и
3. претежно урбана, са мање од 15% руралног становништва.

Међутим, постоје извесне мањкавости по питању ОЕСД-овог приступа. Недостатак ове методологије огледа се у ограничењима која произилазе из доступности података за одговарајуће просторне јединице, али се доводи у питање и арбитарност изабраних индикатора, што утиче на њихову вредност (Cloke, 2006). Заправо, присутна је дилема о избору адекватних критеријума на нивоу ЕУ, о њиховој усклађености и рефлексији специфичности просторних целина које се посматрају, посебно када су у питању земље које су у транзицији у којима је присутна висока економска и социјална егзистенцијална зависност руралне популације. Посебно се доводи у питање и предложени праг густине насељености (150 ст./km^2), јер не може бити једнак за све земље, али и варијабилност административних граница и динамичност популационих флукуација. Такође, типологија руралних подручја детаљније би се поставила увођењем неких нових индикатора или померањем њихових прагова, али у првом реду прилагођавању националним политикама аграрног и руралног развоја. Густина насељености постаје превазиђен индикатор услед специфичности територија које се посматрају, те је све чешће у употреби већи број индикатора, који изражавају комплексније вредновање ресурса и њиховог очувања, нпр. учешће продуктивних у укупним пољопривредним површинама, индикатори који указују на ниво конкурентности и инвестиционе активности и сл., што се јавља као потреба не само из методолошких већ и практичних разлога (Zakić, Stojanović, 2006; Николић, Живановић, 2006). С друге стране, питање руралности различито се може третирати у истим националним оквирима, али према различитим територијалним целинама. Пракса потврђује да се већи део земље декларише као руралан ако се анализира по мањим просторним јединицама, најчешће општинама, него да се посматра на нивоу целе земље (Василевска, 2006). У складу са тим, предложене су измене ОЕСД-овог приступа, услед великих варијација по питању издвајања локалних административних јединица (LAU 2) и у погледу величине региона (NUTS 3), као и проблематике издвајања малих градских центара од окружујућег руралног простора. Сугерисан је нови праг изабраних критеријума при одређењу урбаних подручја: густина насељености од 300 ст./km^2 на гриду од 1 km^2 и минимум од 5.000 становника (EUROSTAT, 2010; 2015). Међутим, типологија базирана на новим праговима критеријума још није усвојена и у току је усклађивање просторних података, најпре у земљама чланицама, GRID шеми и постављеној методологији.

У складу са ОЕСД типологијом, на нивоу Европске уније начињени су покушаји за конституисање адекватног методолошког оквира за типоло-

гију руралних подручја. У зависности од изабраних индикатора и сврхе типологије, утемељена су три приступа (Ballas, Kalogerisis, Labrianidis, 2003; Gülümser, Baycan-Levent, Nijkamp, 2007):

1. *EUROSTAT*-ов приступ, базиран на степену урбанизације нивоа LAU 2, разликује (1) густо насељена подручја, представљена општинама густине насељености преко 500 ст./km² и најмање 50.000 становника; (2) умерена подручја са густином насељености до 100 ст./km² и најмање 50.000 становника или на граници са густо насељеним подручјима и (3) ретко насељена подручја.
2. Приступ *Савета Европе*, усмерен на стандардне проблеме руралних подручја, базиран на степену интеграције руралних подручја у националној економији. Њим се разликују: (1) интегрисана рурална подручја са растућом популацијом и доминантним запослењем у секундарном и терцијарном сектору; (2) умерено интегрисана подручја са релативном удаљеношћу од урбаних центара и комбинацијом примарног и секундарног сектора активности и (3) удаљена рурална подручја најниже густине насељености, ограничених извора прихода и махом старог становништва зависних од пољопривреде.
3. Приступ *Европског просторног програма (ESPON)*, базираног на урбано-руралним односима, разликује шест типова издвојених на основу нивоа урбанизације, густине руралне насељености, нивоа разлика у популационој величини насеља, просечној удаљености од урбаних насеља, првенству највећег града и популационој величини регионалног центра (Jonard et al., 2009).

Методологијом ОЕЦД-а и ЕУ Commission представљен је свеобухватан пут одређивања и делимитирања степена руралности, али је услед ограничености у доступности података и различите методологије прикупљања статистичких података њихова примена још увек лимитирана. Међутим, циљ ових методологија је да пружи статистички оквир за идентификацију и конституисање језгра сета индикатора који би били корисни при одређивању степена руралности и боље сагледавање његове динамике (EU Commission, 2005).

За EUROSTAT је урађен један од значајних пројеката *PAIS* у којем је дата и листа индикатора за детерминисање нивоа руралног развоја на основу најбољих искустава земаља чланица и свих расположивих извора података. Прелиминарно предложени сет индикатора, преко 500, сведен је на 58, сврстаних у три основне теме:

1. демографија, са густином насељености, променама у структури становништва, проблеми виталности;
2. социјално благостање, које обухвата квалитет живота, расположивост услужних (сервисних) делатности, становање, могућност запошља-

вања ван места становања, доходак и сиромаштво, проблеми у вези са образовањем и културом,

3. привредна структура, која се односи на секторе, конкурентност, диверзификацију руралне економије и активности туристичког сектора, могућност запошљавања, активности примарног сектора – мултифункционалност пољопривреде.

Слични параметри се користе и у Хејвовом извештају (Нау, 2002). Подељени су у четири велике групе: значај руралних области, социо-економска обележја, економски индикатори, животна средина и разноликост квалитета живота по територијама (Прилог 1). Изабран је скраћен сет индикатора по којима се праве извештаји и прати стање руралних простора сваке године о руралном развоју ЕУ (Тошић, 2011).

Дакле, да би се конституисала делотворна политика руралног развоја, неопходно је најпре извршити класификацију руралних простора у оквиру националних територија. Приликом дефинисања руралности користе се разноврсне комбинације предложених индикатора, које варирају значајно од земље до земље у зависности од њихових потреба, карактеристика простора и нивоа развијености.

3.4. Рурални простор Србије

Проучавање руралног друштва и простора у Србији има дугу традицију, још од Вука Караџића ([1883] 1969), Владимира Карића (1887), Стојана Новаковића (1891), Јована Цвијића (1922), Сретена Вукосављевића ([1953] 2012), Бранислава Којића (1958). Развој руралне географије у Србији се везује за дело Јована Цвијића, које је извршило значајан утицај и на друге научне школе у Европи. Развој научне мисли у домену руралне проблематике одвијао се у оквиру функционалистичког, социјалног и системског приступа, који остављају снажан траг у нашој руралној географији. Данас се тежи усложњавању научних истраживања кроз интеракцију са другим сродним научним дисциплинама и кроз расплињавање рецентног истраживачког приступа у руралној географији, којем је засигурно допринео концепт интегралног руралног развоја, са акцентом на мултифункционалном карактеру руралних простора и поливалентности руралне сцене (Drobnjaković, Spalević, Miletić, 2016).

Такав положај руралног у научним истраживањима условио је и непостојање стриктне дефиниције села и руралног простора, као и конфузије која је настала у различитим одређењима села проистеклим од различитих научних приступа у Србији. Евидентне су велике разлике и у званичним дефиницијама руралних насеља. Ако бисмо посматрали рурална подручја

кроз призму методологије Републичког завода за статистику, онда би она обухватала скуп тзв. неградских насеља. Наиме, званична статистика препознаје градска и *остала* насеља. У остала насеља спадају сва насељена места руралних простора и мања општинска средишта, која нису према Закону о грађевинском земљишту (ВРС, 1979) добила карактер градског насеља. Према подацима Пописа из 2011. године, на територији Србије, без података за Косово и Метохију, било је укупно 4.721 насеље, од чега је тзв. неградских било 4.542. Према овом критеријуму, чак 96,2% Србије је рурално. У просторним плановима се приликом диференцирања сеоских и градских насеља користио овај индиректан метод, где су рурална подручја третирана као подручја изван урбаних зона (Радмановић, 1999).

Ако посматрамо рурални простор као резидуал урбаном, онда критеријуми за одређивање урбаности могу послужити и за одређивање руралности. Као полазиште у одређивању степена урбаности, према Шећеров и сар. (2009), узима се удео градског становништва у укупном и удео пољопривредног у укупном. Према том критеријуму је 59% територије Србије изразито рурално, тј. има удео градског становништва испод просека за Републику, а удео пољопривредног становништва је изнад републичког просека. Овој територији се може придодати и територија од 4,7% оних општина које су ниског степена урбаности, тзв. урбано–руралне општине, према поменутиим ауторима, са високим учешћем обе групе индикатора. С тим у вези, овом методологијом је 63,7% Србије идентификовано као рурално.¹⁴ Међутим, уколико степен урбаности, односно руралности одређујемо према другим критеријумима, добићемо другачију представу о Србији у овом погледу. Ако за базне индикаторе узмемо удео пољопривредног становништва у укупном, удео домаћинства без пољопривредног газдинства у укупном и удео активног које обавља занимање у укупно активном становништву, руралним се сматрају општине које не задовољавају два или сва три критеријума, а прелазним тзв. на прагу урбаности сматрају се они простори у којима нису задовољена два од три критеријума (Тошић, 1999). Таквих општина је према подацима за 2002. годину било свега 11,2% од укупног броја. Ипак, овај модел се користи при одређивању степена урбаности на најнижем нивоу. У овом случају степен генерализације је велики, јер постоје знатна одступања у оквиру самих општина.

Уколико би се пратили европски нормативи (ОЕСД), те се рурална насеља лимитирала густином насељености од 150 ст./km², чак 93% територије Србије могло би се окарактерисати као рурално, посматрано на нивоу насеља. Ипак, у условима када је просечна густина насељености Србије око 93 ст./km², овај праг се чини превисоким. Примереније је, опет уз уважавање европских стан-

¹⁴ Подаци се односе на 2002. годину, као последњим расположивим за пољопривредно становништво.

дарда, померити границу на 100 ст./km² (Агенда, 2000 – EU Commission, 1997), када би рурални простор Србије чинио 88% њене територије.

У складу са различитим полазиштима израженим кроз прагове базних индикатора, разликује се и обухват руралног подручја Србије. Тај простор се, хипотетички речено, креће између 11,2%, што је као што је унапред наведено ипак непримерено ако се посматра на националном нивоу, односно 67,4% према степену урбаности, преко европских норматива од 88% (Агенда 2000), односно 93% (OECD), до 96,2% према статистичким мерилима. Иако се ради о широком распону, очигледно је да се Србија може назвати *руралном земљом*.

3.4.1. Дефиниција и индикатори руралности у Србији

Рурални простор, прилике у којима се одвија његов развој као и становништво које га насељава, генерално су у протеклих неколико деценија били запостављени и доведени у други план и то не само на простору Србије, већ и у другим земљама у развоју и у периоду транзиције. У Србији, политике везане за рурални простор и територијалне развојне неправилности биле су некохерентне, недовољно толерантне, махом секторски оријентисане, што је тзв. интендантском политиком у ширем временском и структурном концепту тежило запостављању, те пауперизацији и делимичном ликвидирању села и сељака (Стојанов, 1996; Todorović, Drobñjaković, 2010). Рурална димензија је маргинализована и посматрана само као пратећи део других политика и развојних програма, које су село третирале као проблем, а не ресурс, где се није водило рачуна о трансформацији и условљености развоја села и града, различитих сектора делатности и сфера друштвеног живота (Vujičić, Đorđević, 2002; Bogdanov, 2007).

Такав став према руралном простору наше земље, као и утицај неправилно усмераваног развоја и просторне дисперзије друштвено–економских процеса, као модела развоја текуће друштвене класе, допринели су стагнирању и опадању виталности руралних подручја, непожељних са аспекта новопрокламованих вредности и мерила, на којима је изражена јасна концентрација бројних проблема: снажна деценијска депопулација и неповољна демографска структура, слабо развијена и углавном монофункционална привреда и знатно слабија до неповољна инфра и супраструктурна опремљеност, али и смањење и нарушавање руралног стамбеног фонда и економских објеката, опадање обима и значаја сеоске економије. Поменути проблеми су практично кочница развоја сеоских насеља, узрок стагнације у развоју или, у одређеним ситуацијама, последица потпуног ишчезавања (Stamenković, Bачевић, 1992; Stamenković, 1999; Stamenković, Martinović, 2004). Постепено се, пратећи тенденције развијених земаља, али и расположиве ресурсе, враћамо коренима и окружењу. Тако Лукић (2010) истиче да након деценија урбоцентричног

погледа на свет, рурални простор поново постаје алтернативни животни и радни избор и предмет интересовања јавних, економских и политичких размислања, али и теоријских расправа и концептуализација.

Прецизно дефинисање руралног простора показало се као веома тежак задатак и у Србији. Генерално, јасно, прецизно, суштински и акуратно извођење дефиниције, тј. исказа о једном сложеном, динамичном, променљивом и вишедимензионалном друштвеном појму, какво је село и рурални простор, често се изједначава са идеологизмом. Претходно наведени проблеми руралних средина у најбољем светлу репрезентују рурални простор наше земље. Рурални простор обично се посматрао као резидуал урбаним срединама, а у територијалном контексту он представља „ентитет са кохерентном економском и социјалном структуром диверзификованих активности, који укључује села, мале градове и регионалне центре“ (Bogdanov, 2007, с. 38, 39). Руралност се у српској научној литератури третира разнолико: од поистовећивања са селом, сеоским колективом и особеним начином живота, колевком културе и обичаја (Стојанов, 1996; Бабић, 2000), преко активног индивидуалног пољопривредног газдинства (Радмановић, 1999), до крајње инстанце где представља резидуал урбаном (Василевска, 2006; Bogdanov, 2007; Радмановић, 1999. и др.).

У званичним документима употребљавају се бројни индикатори. Нпр. у Стратегији развоја пољопривреде Србије (ВРС, 2005) кориштени индикатори су: „радно становништво“ у пољопривреди у оквиру локалне административне јединице и густина насељености. Према Националном програму руралног развоја Србије (ВРС, 2011) рурални простори су одређени у складу са измењеном класификацијом РЗС-а, према којем су руралне области све територије насељених места осим градова, према Закону о територијалној организацији Републике Србије (ВРС, 2007), и простиру се на 65.952 km².¹⁵ У овом документу индикатори којима се прати рурални развој везује се за неколико аспеката: економски, демографски, аграрни, енвајроментални и услужни.

Уколико се као мера руралности посматра густина насељености са дефинисаним прагом од 150 ст./km² (ОЕСД), у периоду од 1961–1991–2011. године дошло је до великих промена у насељима руралног простора Србије. Насаља са мање од 150 ст./km² било је 1961. године 92%, односно 4.328. У периоду када постају видљиве последице урбанизације и индустријализације, које су имале негативну конотацију по развој руралног простора наше земље, број руралних насеља се смањило на 4.265 (91%) 1991. године, односно 4.175 (90%) насеља 2011. године. То не значи да се на нивоу Србије степен урбанизације повећао, али су се промене одвијале у погледу пражњења руралног простора (Дробњаковић, Спалевић, 2017). Ретко насељен рурални

¹⁵ Подаци су приказани без Косова и Метохије.

простор Србије значајно се ширио, а самим тим и број ретко насељених руралних насеља се рапидно повећао са 32% до 50 ст./km² 1961. године на чак 65% 2011. године, док се, с друге стране, број гушће насељених руралних насеља у посматраном периоду смањује.

Дакле, процес природног и механичког кретања на руралним просторима Србије допринели су њиховом постепеном пражњењу, што с друге стране води уситњавању мреже руралних насеља. С тим у вези, примереније се чини да у случају наше земље као критеријум у одређивању руралности буде праг од 100 ст./km², дат у Агенди 2000 (EU Commission, 1997) као базно полазиште у дефинисању руралних простора Европске уније. Према овако постављеном прагу, тачно 88% наше земље се може сматрати руралном, односно 3.954 насеља припада овој категорији.

Дубоко је прихваћено да рурална подручја нису хомогена. Рурални простор Србије карактерише велика издиференцираност у погледу геоморфолошких карактеристика, демографских и културолошких прилика, инфраструктурне опремљености и социо-економских услова развоја. За њихово дефинисање неопходно је установити сет специфичних индикатора, а њихова комбинација зависи управо од карактеристика територије која се посматра. Диференцирање руралних подручја на основу мултикритеријумске анализе у националним оквирима, представљало би повољну платформу и инструмент у разумевању руралних простора и конституисању адекватних политика, стратегија и рационалних одлука у овом домену (Bogdanov et al., 2008; Николић, Живановић, 2008). Бројни аутори приликом рецентног одређења руралног простора Србије (Meredith, 2006; Николић, Живановић, 2006; Efstratoglou et al., 2007; Njegovan, Pejanović, Petrović, 2008; Martinović, Ratkaj, 2015) консултовали су сет индикатора из извештаја Европске комисије (EU Commission, 2005). Ипак, у досадашњем истраживању и дефинисању руралног простора, у зависности од приступа и сврхе истраживања, уочавају се значајне разлике у кориштеним индикаторима (Прилог 1).

Од почетка изучавања, села су предмет интересовања бројних наука и њихових поддисциплина. Поједини аутори посматрали су село кроз комплекс друштвених односа (Вукосављевић, 2012; Ћирић, 1979; Стојанов, 2004; Митровић, 2015), развијеност појединих сегмената руралне економије (Lutovac, 1964; Јаћимовић, 1991; Степић, 1991; Bogdanov, 2007; Глигоријевић, 2013), демографске особености (Спасовски, Илић, 1989; Radovanović, 1999; Михајловић, 1994; Војковић, Тодоровић, 1998), традиционалну сеоску архитектуру (Дробњаковић, 1929; Којић, 1944; 1958; Којић, Simonović, 1975; Ђирић, 1972; Malobabić, Vakić, 2004; Рибар, Димић, 2005) и др., док се у савременом истраживању сеоских насеља посвећује пажња идеолошком кон-

цепту ревитализације (Stamenković, 1999; Radovanović, 1999; Митровић, 1996) и обнове села (Којић, 1972; Рибар, 1996; Митровић, 1996). Таква истраживања било је све теже разграничити, те је интегрисаност резултата у једну научну дисциплину било неминовно. Савремена истраживања насеља крећу се у правцу специјализације метода који се користи, док је код руралне географије приметан супротан процес. Изражена је тенденција уопштавања руралних истраживања и повезивања са другим дисциплинама, које селу прилазе фрагментираним сазнањима, технолошки и методолошки специјализованим приступима. Село се, као предмет истраживања постепено маргинализује, односно постаје одредница у изучавању. Ипак, поједини аутори руралну географију препознају као дату синтетичку ревитализовану дисциплину која уважавајући мултифункционални карактер руралних насеља доживљава у савременим условима ренесансу (Стојанов, 1996).

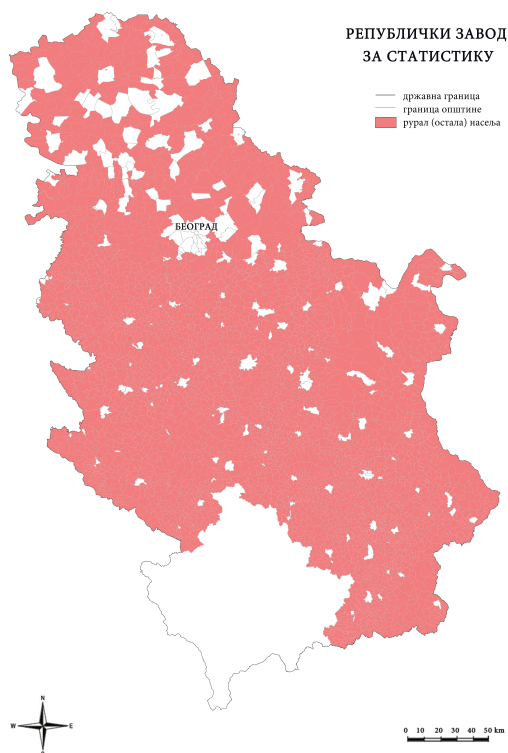
3.4.2. Основна обележја руралног простора Србије

У циљу разумевања и квалитетније спознаје руралног простора и актуелних процеса, најпре су приказане његове карактеристике на подручју целе Србије. Било да се пружа квантитативна или квалитативна представа, нужно је унапред одредити се за одређену дефиницију руралних насеља. У циљу пружања вишедимензионалне анализе руралне Србије, аутор се определио за опозитно одређење руралног. Дакле, рурална насеља према том схватању представљају антипод урбаним, а према званичној статистици, она чине скупину тзв. осталих насеља (Карта 1).

Према подацима Пописа спроведеног 2011. године, на територији Републике Србије регистровано је 4.542 рурална насеља, што је 96,21% укупним¹⁶, које насељава 40,43% становништва. На простору АП Косова и Метохије број сеоских насеља износио је 1.423, што је 98,2% од укупног броја насеља, али како се не располаже поузданим подацима за ову аутономну покрајину, изузета су из даље анализе.

Просечна величина насеља на руралном простору Србије износи 652 становника, са значајним осцилацијама. Уочавају се знатна померања унутар мреже руралних насеља. Евидентно је уситњавање мреже насеља и континуирано смањивање њихове популационе величине, те највећи број руралних насеља припада категорији мале и средње популационе величине (Табела 3). У оквиру ове групе насеља уочавају се веће флукуације које указују на тренд континуираног повећања броја насеља у категоријама са нижим демографским вредностима. Већ од 1981. године уочавају се трагови депопулације, изражене кроз појаву демографски патуљастих насеља, са

¹⁶ Број насеља је приказан према статистичким списковима насеља за 2011

Карта 1. Рурална насеља према методологији РЗС-а

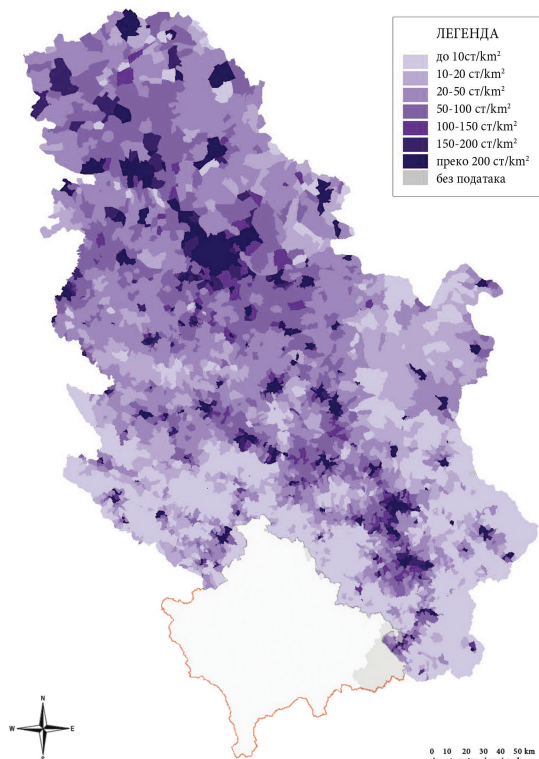
мање од 10 становника, на граници демографског одумирања, а потом од 1991. године и насеља без сталних становника, чији је број повећан на 13 према последњем Попису 2011.

Табела 3. Сеоска насеља према популационој величини

Број станов.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2002.	2011.
0	0,00	0,00	0,00	0,00	0,04	0,20	0,25
1 – 10	0,04	0,04	0,00	0,07	0,33	0,57	2,20
11 – 20	0,11	0,04	0,09	0,15	0,42	1,72	256
21 – 50	0,13	0,18	0,44	1,39	3,42	5,44	7,04
51 – 100	1,28	1,32	2,38	4,56	6,68	7,93	9,94
101 – 250	10,78	11,22	14,37	16,66	20,01	21,00	21,00
251 – 500	23,28	24,51	24,55	24,95	23,87	22,98	21,38
501 – 1.000	33,22	32,38	31,47	27,51	24,22	20,89	18,88
1001 – 2.000	22,31	21,27	18,36	16,53	13,71	11,83	10,30
Преко 2.000	8,86	9,04	8,33	8,18	7,32	7,43	6,45

Извор: РЗС (2012б).

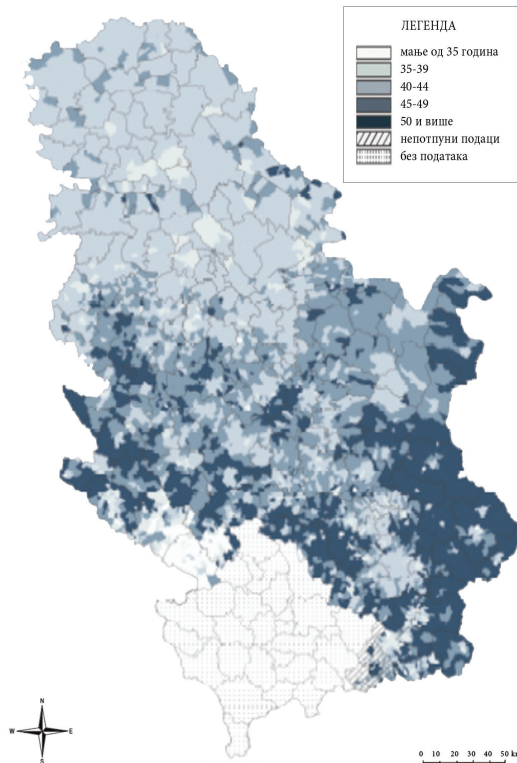
Као последица демографске ерозије на руралном простору и фрагментације мреже насеља, евидентно је пражњење руралних, посебно брдско–планинских предела (Дробњаковић, Спалевић, 2017). На територији Србије уочава се дисбаланс у просторној дистрибуцији становништва, изражајно на релацији градска–рурална насеља. На руралном простору, махом у јужним деловима земље, формиране су зоне депопулације са мање од 20 ст./km², којима је обухваћено чак 34% насеља. Нешто веће густине насељености и значајније виталности остају простори дуж развојних осовина, тј. значајнијих саобраћаних коридора и у близини великих градова (Карта 2). У протеклих 30 година, чак 80 општина Србије захватио је процес интензивног пражњења, узрокован емиграционом и биолошком компонентом.

Карта 2. Насеља према густини насељености, 2011. година

Према подацима за 2011. годину, са територије осталих насеља одселило се 44.696 становника (РЗС, 2013г). Негативан природни прираштај на руралном подручју бележи се још од 1989. године. У протеклих десет година у 1.014 руралних насеља нису забележена живорођења (РЗС, 2012в). У погледу

демографских процеса који се одвијају на територији Србије, уочавају се изразити регионални дисбаланси. У Војводини је нпр. изражена висока стопа морталитета, а ниска наталитета (карактеристична генерално за рурално подручје), док се рецимо југозападни крајеви карактеришу високом стопом наталитета и релативно најмлађом популацијом (Нови Пазар, Тутин, Сјеница и Пријепоље). Општине у југоисточном делу Србије, бележе најнижи природни прираштај (Митровић, 2015), те је на том простору забележен процес депопулације највишег интензитета (Бабушница, Црна Трава, Књажевац, Сврљиг, Гаџин Хан, Димитровград и др.).

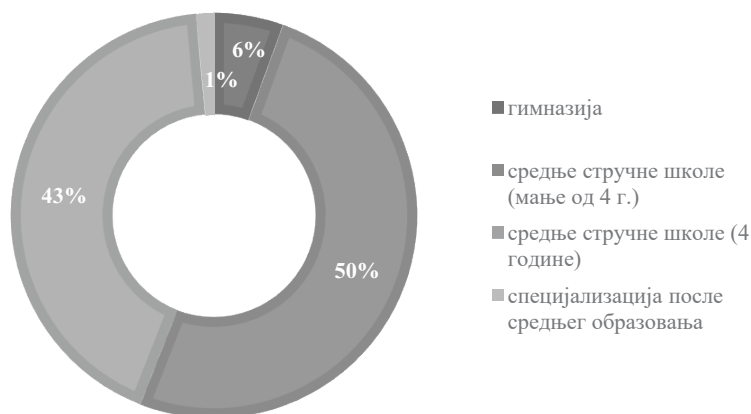

Карта 3. Насеља према просечној старости (Извор: РЗС, 2012б)

Као последица неповољних демографских трендова, неусмераваних и неконтролисаних миграцијаских токова, нарушена је старосна, економска и образовна структура становништва. У погледу просечне старости популације, уочава се јасан регионални дисбаланс (Карта 3). Најстарије становништво у просеку регистровано је у рубним јужним, источним и југозападним руралним насељима. Просечна старост руралне популације изно-

си 43,6 година (РЗС, 2012б). Удео старијих од 65 година чини групацију од 20,1% руралног становништва. Чак 337 руралних насеља нема становника млађег од 15 година, а у 18 руралних насеља све становништво је старије од 65 година (РЗС, 2012б).

Услед неповољне старосне структуре и одлива становништва, величина домаћинства се смањује. У просеку, рурална домаћинства броје око три члана (РЗС, 2013ђ). Од укупног броја домаћинства на руралном простору Србије, 21,5% чине самачка, лоцирана у већини у периферним деловима јужне Србије. Генерално гледано, хумани капитал руралног простора, мерен нивоом образовања становништва, је неповољан. Око половине руралног становништва старијег од 15 година има само стечено основно образовање. Од тога, 4,4% је без школске спреме, 19% са непотпуним основним образовањем, а са завршеним основним 27,7% (РЗС, 2013в). У свим образовним категоријама, капитал руралних насеља мерен нивоом образовања руралне популације, значајно заостаје за републичким просеком.

Графикон 1. Структура средњеобразованог руралног становништва

Оно што представља својеврстан потенцијал руралног подручја јесте 47% становништва са завршеном средњом школом, од чега је 93% струковно профилисано (Богданов, Бабовић, 2014) (Графикон 1). У том погледу, рурално становништво са том категоријом образовања може бити значајан генератор развоја (занатство, пољопривреда, услуге). Оно што је интересантно у погледу нивоа образовања руралне популације, јесте да се генерално традиционални пољопривредни крајеви одликују најнеповољнијом образовном структуром становништва (Владимирци, Коцељева, Богатић, Жагубица, Мало Црниће, Петровац на Млави, Рековац, Деспотовац и др.) (РЗС, 2014г).

Како су пољопривреда и уопште друштвене прилике на селу биле дуги низ година маргинализоване у Србији, квалитет живота у сеоским срединама је постао јако неповољан. Рурална економија је углавном базирана на аграру, који само у појединим традиционалним крајевима има интензиван и тржишно оријентисан карактер (Тодоровић, 2002). У просеку је 34,2% руралног активног становништва ангажованог у пољопривреди (РЗС, 2014ђ). У периоду транзиције већина индустријских погона дислоцираних на руралном подручју је остала ван функције, а занатство је постепено изгубило значај. У протеклом периоду диверзификација активности се више базира на услугама. У просеку 37,1% активног становништва на руралном подручју запослено је у секундарном и терцијарном сектору (РЗС, 2014ђ). У таквим околностима, развојне могућности села су веома ограничене. Свега 26,7% руралног становништва обавља занимање, док је издржаваних око 40% (РЗС, 2014е). С тим у вези, око 1,5 становника издржава један запослени. С друге стране, када се говори о изворима прихода руралних домаћинстава 6,6% остварује приходе само од пољопривреде, 18,8% од неаграрних делатности, док је са мешовитим извором прихода 35% домаћинстава (РЗС, 2013д). Пензионери чине значајну групацију на руралном подручју са 29,4%, те могу допринети донекле споријем напуштању руралних крајева (РЗС, 2014е). У погледу извора прихода пољопривредних газдинстава уочава се регионална неуравнотеженост. У Војводини, највећи удео газдинстава остварује приходе од пољопривредне производње, док је за регион Западне Србије и Шумадије значајан удео газдинстава која се баве другим профитабилним активностима уз пољопривреду, што представља основ њихове економске виталности, док се на подручју Београдског региона запажа највећи број газдинстава са приходом од непољопривредних активности (Богданов, Бабовић, 2014).

Фото 1. Инфраструктура појединих брдско-планинских села (село Црквени Тоци, Пријепоље)

Фото 2. Каптирање природног извора (село Мијани, Пријепоље)

Мали број руралних насеља одликује се комуналном и просторном уређеношћу. Урбанистички се уређују поједина насеља за која је прописано просторним планом детаљно урбанистичко регулисање, док се према најновијим допунама Закона о планирању и изградњи предвиђа израда Уређајних основа за сва сеоска насеља (ВРС, 2014). Међутим, на руралном простору већом уређеношћу одликују се углавном насеља са туристичком функцијом и бивше варошице, док је остатак руралних насеља препуштен локалној иницијативи и финансијским могућностима руралних заједница (Фото 1 и 2). Тако, од укупног броја стамбених објеката 15,77% нема регулисано снабдевање водом, на хидрофор је прикључено 21,6%; прикључак на канализациону мрежу има свега 7,7% објеката; само електричним инсталацијама је опремљено 10,3%, док око 1,7% објеката нема ништа од наведеног (РЗС, 2013ж).

Опремљеност објектима јавносоцијалне инфраструктуре такође има изражену димензију регионалног дисбаланса. Обично су већа насеља и бивше варошице боље опремљене, док се око 35,7% руралне популације суочава са неким обликом депривације, где су вулнерабилне групе (деца, стари и др.) у најнеповољнијем положају (Свејић и сар., 2010; Bogdanov i сар., 2011). На руралном простору Србије, 2011. године регистровано је 20,78% стамбених објеката који су напуштени, а 11,9% се повремено користе (РЗС, 2012а). Према просечном броју лица по стамбеном објекту – 3.1 (РЗС, 2013ж), на руралном простору недостаје 1.410.583 становника, што је дупло више у односу на 2002. годину (око 770.000).

Пољопривреда, иако још увек доминантна делатност руралних насеља, оптерећена је бројним проблемима. На територији Србије регистровано је Пописом пољопривреде 2012. године 631.552 пољопривредних газдинства, од чега 99,5% чине породична. Како се према новој методологији не бележи свеукупно пољопривредно становништво, тешко је упоредити промене у том погледу са ранијим пописним годинама. Посматрано у дужем периоду, евидентан је процес деаграризације на простору Србије. Чланови газдинства и стално запослени чине 1.442.628 лица. На простору Србије забележен је највећи рурални егзодус, услед интензивног процеса деаграризације. Од 1953. године број пољопривредног становништва смањен је за око 3 милиона, а само у периоду од 1971–1981. за 1,4 милиона (Тодоровић, 2007а). Према неким подацима (Митровић, 2015), у последњем пописном периоду број пољопривредног становништва смањен је за 325.564 лица. Тренд деаграризације је најизраженији у Београдском региону са 0,82% пољопривредног становништва, а региструје се и на традиционалном пољопривредном подручју Војводине (са 9,11% на 5,83%), очекивано на депопулационом простору Источне и Јужне Србије (са 11,3%

на 7,9%), а најбржа динамика остварена је на простору Западне Србије и Шумадије (са 21,57% на 11,9%). Деаграризацију су пратили процес сенилизације, односно ангажовања лица преко 65 година старости, којих је од активних у пољопривреди било 14,87%, као и повећаног учешћа женске популације, у виду процеса феминизације пољопривредне производње (63% ангажованих чланова газдинства чине жене) (Богданов, Бабовић, 2014).

На простору Републике Србије, регистровано је 5,4 милиона ha укупно расположивог пољопривредног земљишта, од чега коришћено чини око 65% (РЗС, 2013а). У структури коришћења пољопривредног земљишта доминирају ораничне површине са 73,8%. Пописом пољопривреде спроведеног 2012. године бележи се 424.054 ha некоришћеног пољопривредног земљишта, око 8% укупног расположивог, што индикује негативне последице неконтролисаних друштвено-економских токова, као и неконзистентност политика које се баве аграром и руралним подручјем. Узроци напуштања пољопривредног земљишта су бројни: од неповољне демографске слике руралних подручја, те и смањеног континента радне снаге, нерешених имовинско-правних односа, неповољне величинске структуре пољопривредних газдинстава (просечна величина је 5,44 ha, а 47% ПГ има посед величине до 2 ha, с тим што се најуситњенији поседи бележе на простору Златиборске, Пчињске и Нишавске области) (РЗС, 2013а; 2013б), неповољна организација пољопривредног газдинства, неразвијена инфраструктурна и комунална опремљеност, као и пољопривредна инфраструктура, слаба мотивисаност за улазак у пољопривредну производњу, посебно младих произвођача, одсуство предузетничког духа, слаба подршка за развој сектора МСП у домену руралне економије, низак ниво диверзификације руралних активности (свако друго домаћинство има изворе прихода ван пољопривреде (Богданов, Бабовић, 2014); али са учешћем већим од 50% чине 5,8%), лоши услови кредитирања, економска несигурност пољопривредних произвођача услед неисплативости, несигурног пласмана производа и нестабилних цена и сл. (Cartwright, Drobňaković, 2014).

Генерално гледано, рурални простор Србије оптерећен је бројним структурним проблемима, са изражајним регионалним дисбалансом по основу демографских, економских, аграрних и свих других обележја. С тим у вези, планирању његовог развоја и адекватној валоризацији потенцијала неопходно је приступити пажљиво, уз уважавање регионалних и локалних специфичности.

3.4.3. Развојни лимити на руралном простору Србије

Основне карактеристике руралног простора наше земље истраживане су у бројним радовима научника различитих дисциплина. Заједничко тим радо-

вима јесте да је рурални простор Србије, посебно брдско–планински, суочен са дубоким структурним и динамичким проблемима, који представљају кочницу даљег развоја (Стаменковић, Бачевић, 1992). Корен тих проблема лежи у развоју и просторној дисперзији друштвено–економских процеса (индустријализације, урбанизације, деаграризације), који су с једне стране довели до динамичног популационог пораста и пропулзивног преображаја урбаних средина и приградских насеља, а с друге до депресивне руралне трансформације са репресивним променама у структури становништва, продубљеним разликама између града и села, и умањеним могућностима руралних насеља за развој и опстанак.

До кризе села и пољопривреде није довела само криза руралног, већ целокупног друштва, производње и начина живота. Та криза изражена је кроз: тешкоће у обнављању руралне популације, стагнацији и опадању пољопривредне производње и девастацији села као људске заједнице и колектива (Стојанов, 1996). Стагнацију и девастацију села потпомогли су неусмеравани процес индустријализације, изражена тенденција сталних миграција ка граду и погрешно вођена политика руралног развоја, са наглашеним одсуством политике која би водила инфраструктурном и привредном јачању руралног простора. Различит темпо и просторно дисбалансиран развој поменутих друштвено–економских процеса и фактора условили су и промене у броју сеоских насеља са израженом тенденцијом смањења. Један од битних узрочника ове промене је неконзистентност у погледу критеријума за диференцирање насеља, односно честа промена критеријума за типологију насеља, њихово преструктурирање од сеоских ка прелазним и градским, као и извесне промене настале у широј градској зони под утицајем њиховог функционалног и морфолошког ширења, али и друге друштвене промене које су праћене трансформацијом поседовне структуре пољопривредног земљишта, модернизацијом пољопривреде, повећањем приноса и сл. (Ђурић, 1980; Стаменковић, 1996). Деградирању пољопривреде као занимања, руралног начина живота и статуса сељака, заснованом и вазаном за сеоски атар, допринели су, између осталог, етимолошко–географски и социо–културолошки фактори у форми идеолошког политичког подстицаја, који су водили полиморфним променама села и сељака са негативном конотацијом и дегенеративном еволуцијом (Ђурић, 1991; Немањић, 1996; Митровић, 1996). У моменту када село почиње да се одваја од атара, као производног простора, када пољопривредно газдинство постаје домаћинство, а не производна и репродуктивна друштвена јединица, долази до раздвајања пољопривреде од сељака (Вукосављевић, 2012; Ђурић, 1991; Радмановић, 1999), а село и пољопривреда бележе суноврат.

Неки од препознатих проблема који терете српско село су:

- Дисбалансиран и неполицентричан развој мреже насеља (Илић, Стојановић, 1985; Стаменковић, 1996; 2004; Тошић, Крунић, 2005; Тошић, Невенић, 2006; Стамнековић, Тошић, Гатарић, 2009).
- Популациони дисбаланс и демографска ерозија (Војковић и сар., 2009; Стојановић, 2003; Крстић, 2003; Radovanović, 1999; Спасовски, Илић, 1989).
- Лоша инфраструктурна опремљеност (Malobabić, Bakić, 2004; Marić, Manić, 2004; Тошић, 2011).
- Неповољна организација мреже јавних служби (Петовар, Јокић, 2009).
- Осипање и пропадање стамбеног фонда (Стевановић, 2008).
- Монофункционална привреда и аграрни егзодус (Тодоровић, 2007а; Јевтић, Гулан, 2008; Николић и сар. 2009).
- Нарушавање еколошког квалитета руралне средине (Nenković–Riznić, 2007; Љешевић и сар., 2011).
- Социјална дисторзија (Стојанов, 2004; Новаковић, 2008).
- Регионални диспаратети (Miljanović i сар. 2010; Stojiljković, Njegovan, 2010).
- Одсуство интегралног планирања (Ђорђевић, 1998; Тошић, 2011).
- Некохерентност политика руралног развоја и маргинализација пољопривреде (Nikolić, Maksin–Mičić, 2003; Bogdanov, 2007; Todorović, Drobñaković, 2010).

Обнова и прогресивни напори ка евентуалном развоју села изостали су у Србији. Разлоге можемо потражити у стихијском таласу миграција економског и социо–културно продуктивног становништва, са којим се паралелно одвијало разарање традиционалне основе сеоског живота и друштва, и то знатно брже него што је село прихватило нове животне норме и облике привређивања. Савремена обнова села морала би бити организована друштвена акција, „стварна алтернатива пређашњем централистичком етатизму, метрополистичком урбанизму и индустријском гигантизму“ (Митровић, 1996, с. 81), која село и пољопривреду неће доживљавати као нешто назадно и превазиђено, већ ће бити усмерена ка будућности и савременим потребама.

3.4.4. Планирање на руралном простору Србије

Планирање на руралном простору деценијски представља запостављену дисциплину и праксу. Протекле деценије обележиле су интензивни процеси урбанизације и индустријализације, те је сва пажња била усмерена ка про-

блемима које су они изазвали у градовима и њиховом правилном усмеравању. Фокус у планирању померен је на урбане средине и њихове проблеме, док је „пракса у руралном планирању остала на маргинама“ (Frank, Hibbard, 2016, с. 299). Тако је планирање добило урбани карактер, док је у руралним срединама постало спутано, неуспешно, па и одсутно услед немогућности да се нагласи и конкретизује његов утицај на развој руралних простора (Hahn, 1970; Clocke, Patrick, 1984; Hemalata, 2002). Многи аутори сматрају да је у условима депопулационог и осиромашеног села планирати развој таквог простора практично *nonsense*, изгубљено време (Ђорђевић, 1998).

Овај период бурних структурних промена требало је, заправо, паралелно да прати развој планирања на руралним просторима, а не његово одсуство. Притисци на рурални простор постали су изражајни, услед промењених економских услова и друштвених модернизацијских процеса (Štambuk, 1996) и превеликих очекивања да буду конкурентни на тржишту, поштују начела одрживог развоја, а истовремено да развијају своју мултифункционалност (Kranjčević, 2006). Ефекти таквог приступа видљиви су већ након 80-их ХХ века, изражени на руралном простору кроз егзодус у популационом смислу, заосталост у економском, депривацију и пауперизацију у социо–културном и психолошком, запуштеност у еколошком, изолованост у структурном, а дисбаланс у организационом смислу (Drobnjaković, 2015).

Све негативне последице поменутих процеса данас трпи наше село. Рурални простори с једне стране препуштени су законима природе, удаљени мање или више од савремених токова, а с друге стране, што су ближи центру, представљају зону перманентних конфликта услед потражње за стамбено–комуналном изградњом и привредним развојем, природним и културним вредностима привлаче туристичку индустрију и потенцијалну деградацију од стране посетилаца. Ипак, уколико се рурално планирање посматра као инструмент за стварање квалитетних промена у руралном простору и као спона између његових различитих сектора (Kranjčević, 2006), онда је његова улога примарна у очувању и развоју руралног простора. Планирање руралног простора значајно је из више разлога: ради адекватног третирања његових еколошких и културно–социјалних вредности, као и усмеравања развоја активности које су велики корисници руралног простора: пољопривреда, туризам, водопривреда, шумарство, становање. Из тог разлога, у развијеним земљама се оформио покрет руралиста који се залажу за интегрални развој руралних простора, те се говори о комплексном, мултифункционалном руралном развоју, као новом приступу овој проблематици и другом стубу Заједничке политике за пољопривреду.

Рурално планирање се може сматрати конкретном реализацијом руралних политика (Ђорђевић, 1998). Основна документа којима се усмерава раз-

вој руралног простора у ЕУ јесу: Политика руралног развоја ЕУ, Агенда 2000, индиректно кроз Европске перспективе просторног развоја, Водеће принципе за одрживи просторни развој Европског континента, Територијалну агенду (2008), а у Србији индиректно кроз Стратегију пољопривреде и руралног развоја, Национални програм руралног развоја, Просторни план РС и сл. Ово питање у Србији је регулисано легалним оквирима од 1995. године Законом о планирању и уређењу, а потом и његовим допунама и изменама 2003, 2009, 2011, 2013. и 2014. године. Најпре се одвијало у оквиру урбанистичких и регулационих планова, а потом и у плановима општег уређења и просторним плановима ширих подручја на различитим нивоима, чији су саставни део рурална подручја и насеља.

Чињеница је да је овај сегмент планирања код нас дуго био занемарен и запостављен у институционалном, правном, методолошком и стручном смислу (Ђорђевић, 1998). С обзиром на маргинализацију самог села и пољопривреде као његове примарне функције, то се некако чини и логично. Базни предмет овог сегмента планирања није третиран са довољно пажње, интегрално или ти свеобухватно, на време и смислено, те се ова врста планирања, услед одсуства интересовања и кратковидости локалних и државних владајућих структура потиснула, а њен даљи развој као научне дисциплине обележен стагнацијом и дегенративном/деградираном еволуцијом (Drobnjaković, 2015).

У Србији се планирање руралног простора своди на насељени и ненасељени део. Секторски се планира намена руралних простора, односно просторни развој активности (пољопривреда, шумарство, туризам и рекреација, становање и сл.) и врши планска превенција и конзервација изузетних природних и културних вредности. Рурално планирање код нас може се посматрати кроз матрицу од три концепта (Vičanić, 1964): планирање употребе земљишта неког подручја, планирање села и његове околине као просторне јединице и интегрално структурно планирање међузависних друштвених и економских активности, кроз призму интегралног концепта руралног развоја.

Планирање руралног простора са аспекта употребе земљишта је изузетно значајан сегмент руралног планирања. Односи се на планирање развоја и просторну организацију активности, углавном на ненасељеном делу руралног простора. Може се рећи да је тематско, секторско, јер разматра појединачно функције руралне средине и намену земљишта условно за њу резервисану. Рурални простори као отворене целине или мањи насељени простори, предмет су планирања на различитим нивоима, са различитим нивоом општости. Често се срећемо са парадоксом контроле промене намене руралних простора без ефикасних мера планирања и примене постојећих законодавних норми и мера (Selman, 1988), док се прилици множавају.

Други аспект планирања развоја руралног простора односи се на просторно уређење и организацију сеоских насеља. То је сложен процес који се примењује на насељени део села, обухватајући конкретна архитектонско-урбанистичка структурна решења, и на сеоски атар са основним начелима организације руралних активности. Најчешће када се говори о руралном планирању мисли се управо на регулацију и уређење сеоских насеобина. Регулација подручја врши се према правилима уређења и правилима грађења, која се исказују системом урбанистичких норми и показатеља. Често имају извесну дискриминаторну функцију (Danci, 2010). Према Закону о планирању и изградњи (ВРС, 2014) уређење и планирање територије сеоских насеља у Србији врши се кроз просторне планове јединица локалне самоуправе, којим се дају смернице за равномеран територијални развој, урбанистичким плановима, генералне и детаљне регулације, за поједине делове насељених места или руралних подручја и уређајним основама сеоских насеља. С друге стране, уређење и организација сеоске територије налазе се у домену сеоске и пољопривредне архитектуре које се баве конкретним проблемима и правилима изградње стамбених и економских објеката, и у домену руризма, дисциплине која се бави уређењем и изградњом сеоског атара (Којић, 1958).

Трећи аспект руралног планирања подразумева мултифункционалан приступ и интегрално сагледавање развоја руралних подручја. Рурални развој је релативно нова парадигма, настала као одговор на притисак који је пратио модернизацију европске пољопривреде. Креиран је са намером да реконструира економску основу руралне економије и пољопривредног предузетништва, али и да допринесе очувању и оснажењу руралног простора.

Концепт руралног развоја је поставио платформу за нове приступе развоју села, континуирано се надограђујући и уплићући нове сегменте привреде и економије. Тако, рурални развој временом почиње да има сопствени живот (Murdoch, 2000), а село поприма нове форме и садржаје. Искуства су већ показала да сама пољопривреда не може одржавати рурални систем са повећаним и све различитијим потребама руралног становништва, које тражи атрактивније, богатије, разноврсније село (Тодоровић, 2007а). Рурални простор остаје примарни произвођач хране а пољопривреда активност која још увек доминантно обликује економски и социјални живот села, али и подручје специфичног пејзажа са наглашеним природним, културним и историјским елементима. Кроз примену концепта руралног развоја, пољопривреда би требало да се смести у шири контекст руралног подручја са циљем очувања у еколошком смислу, његових традиционалних културних и повећања привредних вредности, развијајући модел мултифункционалне

пољопривреде и диверзификоване руралне економије (Van der Ploeg et al, 2000; Murray, 2008; Agarwal et al., 2009).

Србија је дуго заостајала у домену развоја руралних простора за земљама ЕУ. Без институционалног оквира и одговарајуће стратегије која би свеобухватно третирала проблематику руралних подручја није се могло приступити адекватним акцијама и одређеним фондовима намењених за унапређење руралних области. Да би се успорили и зауставили негативни трендови, потребна је нова, савремена и агресивна политика руралног развоја према којој села нису само производни простори већ и места за живот, одмор и сл. Највеће препреке за евентуални развој руралног простора и успостављања равнотеже између природе и човека, свакако су, поред одсуства адекватне мотивисаности и одлучности за решавање овог питања, нерегулисани институционални оквир и недостатак фондова који би се користили у те сврхе (Drobnjaković, 2015).

Досадашња планерска пракса и институционални оквир Србије оставили су села на маргини развоја, без одговарајућих инструмената и подстицаја који би им омогућили динамичнији економски и социјални развој, садржајније комунално опремање и квалитетнију животну средину. С обзиром на његов значај за укупан и равномеран територијални развој, неопходно је да обнова, унапређење и уређење руралних подручја на одржив и друштвено рационалан начин буду један од основних стратешких приоритета Србије (ВРС, 2010). Планирање развоја руралног простора код нас је више у домену секторског приступа. Једнодимензионално решавање проблема тешко да може дати очекиване резултате. Развој пољопривреде занемарује социо-културни аспект живота руралног становништва, насилна диверзификација руралних активности занемарује инфраструктурно опремање, ревитализација и реутилизација руралних ресурса за циљ има економски, а не и демографски развој (Drobnjaković, 2015). Одсуством интегралног приступа не може се померити рурални простор са мртве тачке развоја. Нажалост, овакве аспирације осећају се и у оквиру регулатива које би требало да буду први корак на том путу. У ком правцу ће кренути развој руралног простора Србије зависи од воље, као и финансијске и кадровске могућности владајућих структура да се носе са овим проблемом.

3.5. Типологија руралних простора – досадашња искуства

Актуелност проблематике руралних подручја доживљава у савременим истраживањима ренесансу кроз сагледавања нових димензија и аспеката руралности (Hoggart et al., 1995; Стојанов, 1996; Svendsen, 2004; Woods, 2009), услед подизања свести о вредности руралних предела и сеоског начина жи-

вота, као и потребе за утилизацијом „замрзнутих“ потенцијала руралних простора. Посебан акценат у научној литератури ставља се на њихову типологију, што је у вези са применом адекватних развојних мера и институционалном подршком.

Табела 4. Преглед типологија руралних подручја

Год.	Аутор	Адм. јединица	Држава/регија	Тип	Индикатор
1977	Cloke	регион	Енглеска	5	9
1981	Ilbery	парохија	Дорсет пољопривреда	8	35
1983	Openshaw	ИЈ/ПЈ	В. Британија	13/12	64
		Општине/ ИЈ, ПЈ	Италија	12/29/12	61
1983	Troughton	грид	Канада	5	4 теме
1988	Савет Европе	регион	Чланице ЕУ	3	
1989	Kostrowicki	регион	Енглеска	4	7
1994	OECD	NUTS 3, LAU 2	Чланице OECD	3	22
1995	Malinen et al.*	општина	Финска	3	30
1995	Terluin et al.	регион	Чланице ЕУ	9/4	2
1996	Copus et al.	NUTS 3	Чланице ЕУ	15	47
1996	Dimara & Skuras**	NUTS 3	Грчка	6	4 групе
1997	EUROSTAT	LAU 2	Чланице ЕУ	3	2
1998	Harrington, `Donoghue	LAD	Велика Британија	4	8
1998	Mardsen	?	Велика Британија	4	4 теме
1998	Blunden et al.	LOC II, III	Чланице ЕУ	5	12
1998	Leavy et al.*	регион	Ирска	5	?
2000	Centre for local and regional studies, NUI Maynooth & Shipman	регион		6	30
1998	Efstratoglou**	LAU 2	Грчка	6	6 група
1999	Politechno di Milano	NUTS 3	Чланице ЕУ	8	4
1999	GDR LIBERGEO/ SPESP***	NUTS 3/2	Чланице ЕУ	6	6
2000	SPESP, BBR***	NUTS 3	Чланице ЕУ	7	3
2000	ESPON	NUTS 3	Чланице ЕУ	6	6
2000	Berry et al.	Округ (county)	САД	5	3 групе
2001	Petterson	Округ (county)	Шведска	7	10
2001	Copus et al. (SERA Project)***	NUTS 3	Чланице ЕУ	5	2

2002	Banski, Stola**	LAU 2	Пољска	10	8
2002	Reimer	подручја	Канада	32	5 тема
2002	Perpar, Kovačić	LAU 2	Словенија	7	6
2003	Ballas et al.	NUTS 3	Чланице ЕУ	15/25	27
2003	Paquette & Domon	општине	Северни Квебек (Канада)	3	7
2003	Ferrao, Lopes	LAU 2	Португалија	4	4
2003	Trapp, Baum	NUTS 3	Бугарска	6	14
2004	Lowe, Ward	NUTS 3	Енглеска и Велс	7	15
2005	Terluin et al.**	NUTS 3	Холандија	9	2
2005	Vidal, Eiden & Hay**	NUTS 3/2	Чланице ЕУ	13	34
2005	EU Commission	NUTS 3	Чланице ЕУ		59
2005	Bundesamt für Bauwesen und Raumplanung**	GIS	Немачка	3	6
2006	Kawka**	NUTS 3		6	19
2005	Regidor**	LAU 1	Шпанија	3	3
2005	Benaki et al.****	LAU 2	Грчка	4	5 тема
2006	Buesa et al.	NUTS 2	Шпанија	5	35
2006	Πιορpoulou et al.****	LAU 2	Крит	5	13
2006	Aubert, Lepicier, Schaeffer**	парохије	Француска	7/17	3 групе
2007	Gülümser et al.	NUTS 3	Турска	5	17
2007	Nordregio et al.	NUTS 2	Чланице ЕУ	7	4
2007	Meredith	LAU 2	БиХ	5	8 група
2009	ESPON EDORA	NUTS 3	ЕУ чланице	5	5 група
2012	Lukić	насеља	Хрватска	7	59
2013	Böhme et al. (ESPON)	NUTS 3	ЕУ чланице	4	2
2015	Braga, Remoaldo & Fiuza	Насеље/ регион	Бразил	3	2

Извор: Елаборација аутора; *Преузето: Ballas et al., 2003.** Преузето: Copus et al., 2008;*** Преузето: Böhme et al. (ESPON), 2013.; **** Преузето: Lukić, 2012.

Потреба за конституисањем типологије руралног простора јавила се најпре како би се истакла разлика са урбаним подручјима, а потом делимично из потребе да се дефинишу, идентификују и опишу рурална подручја, као просторни системи и њихове различите просторне форме, али и њихове компарабилности (Troughton, 1983; Openshaw, 1985; Copus et al., 2008). Значајан допринос организација ЕУ Commission и OECD на овом пољу огледа се у утемељењу методолошких поставки типологије и избора релевантних индикатора у земљама широм Европе, али су разлике изразите на нивоу држава и региона према нивоу статистичке доступности изабраних података, одређених регионалних специфичности, али и прагова изабраних индикатора. Методолошки се типологије могу разликовати по томе да ли

се диференцијација руралних простора базира на квалитативном или квантитативном приступу, по једностраности или мултиваријабилности, по методолошком апарату и нивоу просторних јединица.

Кориштене су различите методе за делимитацију руралних подручја: од просторног дедуктивног метода, базираном на једном или два индикатора, ка сложеним мултиваријантним анализама, које обухватају велики број разнородних индикатора. Мултиваријантне анализе су се најпре користиле у просторним анализама урбаних структура, али су убрзо нашле своју примену и у другим сегментима друштвено-хуманистичких наука. Од 1970-их година типологије базиране на мултиваријантним анализама у руралном контексту постављају се у фокус научно-истраживачког и практичног рада.

Генерално, у зависности од сврхе истраживања могу се разликовати два различита приступа типологија: једних базираних на просторне различитости у рурално-урбаним односима, и других у чијем се фокусу налазе проблеми урбаних и руралних подручја (ESPON, 2003; Copus et al., 2008). Најпре су типологије вршене на простору земаља чланица ЕУ (Велика Британија – Cloke, 1977; Ilbery, 1981; Openshaw, 1985; Kostrowicki, 1989; Harrington, O'Donoghue, 1998; Mardsen, 1998; Финска – Malinen et al., 1994; Malinen, 2007; Ирска – Leavy et al., 1998, Италија – Openshaw, 1985; Грчка – Diamara, Skuras, 1996; Estratoglou, 1998), а онда се убрзо идеја проширила на регионалну европску заједницу (Савет Европе, EUROSTAT, ESPON, SPESP, EDORA, OECD, Terluin et al., 1995; Copus et al., 1996; Blunden et al., 1998; Politechno di Milano, 1999; Ballas et al., 2003. и др.), да би у скоријем периоду рурална типологија експанзивно извршена широм Европе (Пољска – Banski, Stola, 2002; Словенија – Perpar, Kovačić, 2002; Португалија – Ferrao, Lopes, 2003; Бугарска – Trapp, Baum, 2003; Холандија – Terluin, 2005; Немачка – Kawka, 2006; Шпанија – Regidor, 2005; Buesa et al., 2006; Крит - Ilioroulou et al., 2006; Француска – Aubert, Lepicier, Schaeffer, 2006; Турска - Gülümser et al., 2007; БиХ – Meredith, 2007; Хрватска – Lukić, 2012. и др.) и ваневропских земаља (САД – Berry et al., 2000; Канада – Troughton, 1983; Reimer, 2002; Raquette, Domon, 2003; Бразил - Braga, Remoaldo, Fiuza, 2015) (Табела 4). Истовремено, база индикатора се ширила, растући од једноставних ка знатно усложеном, свеобухватном сету индикатора који има за циљ да сагледа различите димензије руралности. Иако се софистицираним статистичким методама изводи типологија руралних простора и детерминишу индикатори или индекс руралности, при избору улазних варијабли, на којима се та типологија темељи, субјективност је неизбежна, те се при сваком оваквом подухвату аутори оградају да се предмет типологије односи на конкретан рурални простор и време (Cloke, 1977; Harrington, O'Donoghue, 1998; Blunden et al., 1996).

3.6. Типологија руралних насеља и простора у Србији

Приликом детаљнијег изучавања сеоских насеља, научници у Србији бавили су се уређењем сеоских територија, али и њиховом типологијом служећи се више квалитативним показатељима. Управо та околност, више дескриптивних него егзактних показатеља у класификацији сеоских насеља, отежавала је њихово јединствено и унифицирано дефинисање и категоризацију. Из тог разлога, јављао се проблем детерминације различитих група и подгрупа сеоских насеља, прелазних или мешовитих типова, за чије утврђивање је неопходно спровести детаљније и комплексније истраживање.

Још је Цвијић утемељио концепт проучавања насеља у *Упутствима за проучавање села*, који до данас није превазиђен (Стаменковић, 2001). У духу Цвијићеве методологије базиране на антропогеографским елементима, обављен је знатан број научних дела. Утицај његовог рада на истраживања насеља, нарочито сеоских, био је веома јак. Плејада следбеника наставила је истраживања по његовом узусу, модификовала их у складу са специфичностима посматраних регионалних подручја, и усавршила његова Упутства: Букуров и сар. (1955) са изучавањем насеља у Војводини; Трифуновски (1973; 1992) на подручју Македоније и јужне Србије; Тирић (1975) са социолошког аспекта; Којић (1958; 1977) са аспекта архитектуре села; Костић (1978) према морфолошким елементима и целокупним приликама у селу и др. Типологија насеља коју је тада поставио Цвијић била је новина у светској географској науци и претеча многим каснијим напорима у том домену наших и иностраних истраживања. Његов типолошки метод одликује се извесном генерализацијом на регионалном нивоу. Како истиче Радовановић (1965), Цвијић је издвојио основне типове и варијетете као генетске категорије, објашњавајући затим њиховом социјалном, економском и културно–историјском суштином карактеристике насеобинске морфологије, па и поставио темеље типолошке класификације сеоских насеља.

Један од основних задатака савремене географије насеља, у свету те и код нас, јесте типолошка класификација насеља и типологија руралних предела, заснована на адекватним методама квалитативне и квантитативне анализе (Радовановић, 1965). То је веома старо питање у опусу српске науке. У фокусу неких истраживања била је хетерогеност карактеристика руралних простора и насеља, њихова демографска, социо–економска, културолошка, морфолошка, еколошка и функционална трансформација, која се одвијала различитом динамиком у појединим деловима Србије, као и препознавању одређених законитости у насеобинској еволуцији.

Најпре се типолошка класификација изводила према једностраним критеријумима. У повоју развоја географских наука акценат је стављан на

морфолошке елементе насеља и положај (Цвијић, 1922; Милојевић, 1929; Костић, 1961; Ракић, 1984; Ђурчић, 1987. и др.). Сагледавању и класификацији села кроз призму антропогеографског приступа, који је актуелан и данас (Drobnjaković, Spalević, Miletić 2015), допринела је Цвијићева школа (Цвијић, 1922; Букуров, 1955; Ђирић, 1975; Костић, 1978; Трифуновски, 1992). У сфери функционалистичког приступа, поједини аутори врше класификацију на основу развијених функција у сеоским срединама (Којић, 1958; Радовановић, 1965; Јаћимовић, 1984; Радмановић, 1999; Тошић, 1999; Грчић, 1999; Митровић, 2015. и др.).

Услед деловања друштвено–економских прилика, бројне последице постоје видљиве на руралном простору. С тим у вези, поједини аутори се баве класификовањем насеља према трансформацијама, целокупним социо–економским (Мацура, 1954; Ђирић, 1991; Вукосављевић, 2012), просторним и архитектонским (Симоновић, 1976; Којић, 1977; Тодоровић, 1988; Stamenković, 1999), а неки чисто демографским преображајем (Стаменковић, 1985; Penev, 1997; Стојановић, 2003). Метод типолошке класификације сеоских насеља се постепено померао од једностраног и једноставног, ка значајно сложенијем, системском и апликативном (Којић, Simonović, 1975; Ђурчић, 1987; Стаменковић, Бачевић, 1992; Рибар, Симоновић, 1993; Вељковић, Јовановић, Тошић, 1995; Тошић, 1996; Тошић, Невенић, 2006. и др.), а данас ка мултиваријантном (Meredith, 2006; Zakić, Stojanović, 2006; Estratoglou, Bogdanov, Meredith, 2007; Njegovan, Pejanović, Petrović, 2008; Раткај, 2009; ВРС, 2010; 2011; Cartwright, Drobnjaković, 2014; Martinović, Ratkaj, 2015; Pantić, 2016) сагледавању и типологији сеоских насеља.

На неки начин, могли бисмо наводити и даље велики број научника који су у фокус свог истраживања ставили сеоска насеља и њихову типологију. Оно што је заједничко поменути обележјима и типологијама јесте да се оне базирају на квалитативним и квантитативним анализама података, у сврху категорисања и установљења дистинкције у мозаичној скупини руралних насеља.

3.7. Концепт развојних нуклеуса руралног простора Србије

Просторна организација насеља Србије обично је ригидно утврђена административном поделом, у већини случајева неодговарајућом потребама и развојним токовима локалних заједница. У таквим околностима успостављена је јасна и дубока подела између градског насеља – општинског центра према руралним насељима. Урбоцентричан и централизован модел просторне организације насеља рефлектован је на просторну организацију мреже јавних служби, популациони и економски развој. Као такав,

евидентно је неповољан у условима економски девастираног и демографски ослабљеног руралног простора. Један центар, по правилу урбани, не емитује у довољној мери развојне импулсе којима би се интегрисала целокупна локална територија. С тим у вези, неопходно је пронаћи противтежу датим центрима у виду просперитетних и боље опремљених руралних насеља, те са урбоцентричног постепено прећи на децентрализован модел.

Раније је било наговештаја и покушаја за успостављање платформе за измењену, целисходнију просторну организацију мреже насеља, као и указивања на проблеме који произилазе из постојеће: Којић (1972) са дилемом урбанизације и организације малих насеља; издвајање централних места (Vrišer, 1968; Ђере, 1985); Тошић (1999; 2000) увођењем концепта микроразвојних нуклеуса; реорганизацијом концепта центара заједнице планинских насеља (Перишић, 2002; Максин-Мићић, 2003; Малобабић, Маричић, 2003; Тошић, 2011), планским усмеравањем акција на руралном простору у циљу уравнотеженијег развоја (Marić, Manić, 2004; Malobabić, Vakić, 2004) и новијих, емпиријских и квантитативно оријентисаних истраживања за могуће планерске акције у овом домену (Крунић, 2012). Модел децентрализоване просторне организације у Србији је заправо фиктиван. Базира се на концепту тзв. секундарних, субопштинских центара, па и центара заједнице насеља, који у потпуности никада није заживео. Најчешће се у рецентним истраживањима и научним дискусијама помиње концепт децентрализоване концентрације (Грчић, 2004; Тошић, Крунић, 2005), који се заснива на децентрализацији путем полицентричног система организације насеља и стварању хијерархијски хомогеног система центара са могућношћу добре интеграције (Тошић, 2011). Продукт таквог концепта требало би да буду тзв. микроразвојни нуклеуси, на којима је базирана полицентрична организација насеља у простору. Представљени су насељима која имају развијену јавносоцијалну инфраструктуру, диверзификовану економију са лоцираним прерађивачким погонима базиране на локалним ресурсима, а евентуално усклађене и комплементарне аграрном развоју, затим развијен терцијарно–квартарни сектор, са валоризацијом традиционалних културних и природних вредности насеља, подстакнуто дневном мобилношћу становништва и др. (Тошић, 2000; Тошић, Невенић, 2006; Стаменковић и сар. 2009).

Без обзира на то који префикс или епитет носили, развојни нуклеуси на руралном простору требало би да буду водећа рурална насеља са маркантним карактеристикама: популациона маса, функционални капацитет, положај и приступачност, централитет, интегративни и развојни генератор, са вишим нивоом квалитета живота. Ова насеља би требало да представљају функционална језгра и иницијаторе социо–економске трансформације и урбанизације руралног простора (Maksin, Tošić, Krunic, 2014).

Развојни нуклеуси на руралном простору представљају инструмент балансираног, полицентричног регионалног и одрживог просторног развоја, крајњу инстанцу државних планских интервенција у коришћењу руралних простора и валоризације њихових потенцијала, као и основу интегралног руралног развоја. Како би постали стожери просторне организације и социо–економске витализације простора, неопходно је омогућити и подстаћи јачање њихових функционалних капацитета, неговати развој специфичних функција по којима би били препознатљиви у ширим оквирима, применити рационализацију мреже јавносоцијалних објеката према смерницама које се односе на делимитацију основних функција у зони изохроне удаљености од 30 минута, инфраструктурно јачање и комунално опремање, ради повећавања приступачности услугама у развојним нуклеусима, организација мобилних екипа за пружање услуга и др. (ВРС, 2010; Drobњaković, Pantić, Filipović, 2014; Maksin, Tošić, Krunic, 2014). Јачањем развојних нуклеуса у локалним или регионалним оквирима омогућила би се и имплементација концепта умрежених центара. Овим концептом подразумева се груписање руралних насеља око центра вишег хијерархијског ранга, којим би се истовремено оснаживала и насеља нижег хијерархијског ранга. Базиран је на принципима функционалности и јачању ранга централних руралних насељина, уз обезбеђивање минималног нивоа услуга и сервиса (ESDP, 1999; GSDG, 2006). Овако конструисани развојни нуклеуси представљали би мост између урбаних и високо развијених средина и популационо и економски ослабљеног руралног подручја.

IV
„РУРАЛНА СТВАРНОСТ“ ЦЕНТРАЛНЕ СРБИЈЕ –
ТИПОЛОГИЈА РУРАЛНИХ НАСЕОБИНА
И ИДЕНТИФИКАЦИЈА РАЗВОЈНИХ НУКЛЕУСА

4.1. Рурална насеља централне Србије – квантификована представа

У циљу спознаје реалног стања на руралном простору централне Србије спроведено је истраживање на изабраним варијаблама и случајевима у неколико поступних корака и одвојених анализа. Прва истраживачка фаза подразумева испитивање и успостављање односа међу посматраним варијаблама. У другој фази се приступило типологији руралних насеља сумарно, са аспекта свих атрибута руралности посматраних насеља, и појединачно, према групама истородних обележја, како би се утврдио развојни потенцијал насеља. Изведена типологија послужила је за формулисање сета података којима се утврђује степен руралности насеља у Србији. Наредна фаза истраживања односи се на процес делимитирања и идентификације развојних нуклеуса на руралном простору централне Србије, а потом и њихову евалуацију, како би се представио њихов укупни потенцијал.

4.1.1. Основне одлике руралних насељина

Рурални простор централне Србије одликује се изразитим мозаиком карактеристика како у структури популације, тако и основама руралне економије, начину коришћења земљишта и квалитету живота. Изучавање таквог хетерогеног скупа изузетно је отежано. У циљу утврђивања правилности и законитости у скупу посматраних индикатора кориштене су мере дескриптивне статистике, у првом реду централне тенденције и дистрибуције. Овим параметрима су из серије података који се посматрају извучене корисне информације и добијена је квантификована представа руралног простора и његових обележја.

Насеља руралног простора централне Србије веома су различита по својим демографским и социо–економским особеностима. У погледу демографских карактеристика приметно је да доминирају насеља мале величине, до 500 становника, колико износи и просечна популациона величина насеља. На то указује и податак да половина посматраних насеља има до 284 становника, а најчешће се срећу патуљаста насеља са свега 30 становника (Табела 5). С обзиром на то да су из скупа изузета насеља без сталних становника 2011. године, демографски најмање насеље има свега једног становника (6 насеља – Скрадник (Сјеница), Алдина Река (Књажевац), Јаворје (Власотинце), Голешница (Алексинач), Верзар (Димитровград) и Колуница (Сурдулица)), а највеће са 26.904 становника је Калуђерица (Троцка). На велику варијабилност овог параметра указује изузетно висока вредност коефицијента варијације, где су просечна одступања од средње величине насеља око 825 становника.

На генерално неповољне демографске трендове у руралним насељима указују и параметарске вредности других демографских варијабли (Табела 5). Тако, на пример средња вредност индекса виталности је испод један па

има више од једног старог на становника који се налази у старосној доби од 20–39 година. Око 30% руралне популације чине лица старија од 65 година. Варијабилност овог индикатора је умерена, што указује на извесно старење популације посматраног простора. У посматраном скупу насеља стара лица најчешће чине половину становништва, док у појединим насељима чине већину. С друге стране, предшколски контингент је заступљен у просеку са 3,35%. Најчешће рурална насеља уопште немају децу до пет година старости, док се у појединим виталним насељима њихов удео креће и до 21%. Старосна структура индиректно се рефлектује и на величину домаћинства, те су најчешће заступљена насеља у којима четвртину чине једночлана домаћинства, која су у просеку заступљена око 26%, умерене варијабилности у параметарском скупу. Удео вишечланих домаћинства значајно варира. Најзаступљенија су насеља која немају домаћинства овог типа, док је забележено да половина посматраних насеља има до 9% вишечланих у структури домаћинства. Негативна демографска кретања карактеришу посматрани простор у целини (Табела 5). Пад броја становника у тридесетогодишњем периоду у просеку износи око 20%, с тим што су насеља најчешће три пута умањила број становника. Изражена је значајна варијабилност у погледу кретања броја становника у посматраним насељима. Поједина насеља суочена су са смањењем од око 2/3 популације (Верзар (Димитровград), Горњи Рињ (Бела Паланка), Орид (Шабац), Козник и Скрадник (Сјеница)), док друга бележе повећање од 1/3 популације (Парменац (Чачак), Луг (Бајина Башта) и Дријетањ (Ужице)).

Дисбаланс у размештају становништва на руралном простору централне Србије огледа се кроз изразиту варијабилност густине насељености. У просеку, рурална насеља централне Србије одликују се ретком насељеношћу са 57 ст./km², с тим што је половина насеља веома ретко насељена са мање од 30 ст./km². На пражњење руралног простора указује податак да је најчешће забележена густина насељености у посматраном скупу свега око 3 ст./km². Варијабилност у размештају становништва је изразито висока и износи 257%, што је с једне стране оправдано, јер се у скупу посматрају различити модалитети руралних насеља, од оних готово испражењених (0,06 ст./km² – Алдина Река (Књажевац)) до урбанизованих насеља изузетно велике густине насељености (4.579 ст./km² у насељу Пецка (Осечина)). Међутим, репрезентативнији показатељ о реалној насељености је тзв. урбана густина насељености, односно број становника по јединици изграђене површине. Овај податак нам указује на концентрацију становништва и однос насеља према степену концентрације или распршености, што може бити корисно приликом утврђивања прелазних типова насеља и рангирања према значају. У целини, изграђени простор руралне централне Србије насељава 1.253 ст./m², али се уочавају изразите разлике међу насељима (117%). Најређе насељена насеља су она која имају

само једног становника, те је бесмислено и рачунати њихову густину насељености, док су најгушће насељена приградска насеља, посебно у зони великих градских и регионалних центара (Калуђерица (Гроцка), Овчар Бања (Чачак), Батраге и Црквине (Тутин), Долац (Бела Паланка)). Ради утврђивања аграрне насељености, кориштен је нешто измењен индикатор, где се посматрао однос пољопривредних газдинстава и јединица обрадиве површине у насељу. У просеку, 37 пољопривредних газдинстава користи 100 ha пољопривредног земљишта, што је најчешће забележена вредност.

Значајне различитости уочавају се међу насељима и у погледу активности и социо-економске структуре становништва. Активно становништво у просеку чини 60% становништва старосне доби од 15–64 година. У појединим насељима број активних је већи од броја укупног радноспособног становништва, што указује на радну ангажованост становништва у позним годинама или укључивања младих и чланова породице у радни процес, најчешће у оквиру газдинства. Обично су то насеља до 100 становника, те се у циљу израчунавања стопе активности добијају нереални подаци, па су у овом случају изузети као екстреми, како би се могла добити просечена вредност овог параметра за цео скуп.

Варијабилност није велика у погледу активног становништва међу посматраним насељима. Просечну вредност активних има половина скупа, док се у другој половини најчешће подудара број активних са становништвом посматране старосне доби (Табела 5). С друге стране, удео запослених у активном је прилично подложен варијацијама у посматраном скупу. Просечно, око 80% активних обавља занимање, а у половини посматраних насеља тај удео је до 85%, те можемо говорити о релативно доброј искоришћености радног континента. Међутим, стопа незапослености износи око 11%, где половину незапослених чини становништво које већ дужи низ година нема запослење. У складу са тим, релевантан податак представља број издржаваног становништва на једно који обавља занимање. Генерално, више од три становника издржава један запослени. Варијабилност овог показатеља је изузетно велика, а одступања од средње вредности износе 6,7. Разлог томе је што у седам, иначе патуљастих, насеља није забележено издржавано становништво, док је пак регистрован вишеструко већи број издржаваног у односу на неколико запослених (један запослени издржава 174 лица у Деретину (Ивањица), 91 у Барлову (Куршумлија), 85 у Вети (Бела Паланка), 75 у Бучуму (Сврљиг)).

Што се тиче структуре становништва по секторима делатности, доминира пољопривреда. У просеку, око 40% становништва је ангажовано у пољопривреди, с тим што се често бележе насеља у којима пољопривреда не игра значајну улогу у изворима прихода, те указује на опадање степена

руралности у њима. Значај пољопривреде индикује релативно висок удео пољопривредних домаћинстава од 72%, који је прилично уједначен у посматраним насељима. С друге стране, све више је насеља у којима маргинални извори прихода становништва постају значајни за опстанак и одржавање основних животних функција. Удео лица са приходима од пензија износи 30%, а са социјалном помоћи око 2,8%, са великом варијабилности условљеном близином центра, старосном структуром, информисаношћу и др.

Табела 5. Дескриптивна статистика

варијабле	Mean	Min	Max	oncer	Median	Mode	St.Dev.	variance
Број становника, 2011.	499,43	1	26.904	26.903	284	30	824,91	165
Предшколско становника	3,35	0	21,62	21,62	3,29	0	2,42	72
Индекс виталности	0,94	0	28	28	0,79	0	0,92	99
Стара лица	30,30	0	100	100	26,12	50	15,91	53
Аграрна густина	0,37	0,01	10	9,99	0,31	0,38	0,28	77
Алтернативно коришћење ПЗ	0,02	0	32,13	32,13	0	0	0,56	2.390
Централитет	1,22	0	7	7	1	0	1,52	124
Самачка домаћинства	26,15	0	100	100	23,91	25	13,17	50
Вишечлана домаћинства	11,04	0	68	68	9,82	0	9,02	82
Диверзификација руралне економије	6,89	0	100	100	4,17	0	9,84	143
Дневна циркулација	66,41	0	100	100	71,43	100	24,44	37
Лица која раде у пољопривреди	39,65	0	100	100	39,58	0	30,19	76
Лица са приходом од пензије	30,54	0	100	100	26,82	33,33	14,68	48
Пољопривредна газдинства	72,04	0	100	100	76,19	100	19,36	27
Лица са социјалним давањима	2,80	0	50	50	1,91	0	3,29	117
Стопа промене броја становника, 1981-2011	-19,09	-63,85	33,69	129,42	-17,62	-39,34	16,14	85
Удаљеност од центра	14,44	0,40	93	92.60	12	10	9,86	68

„Рурална стварност“ централне Србије

Густина насељености	57,20	0,06	4.579,63	4.579,57	29,80	3	147,15	257
Дугорочна незапосл.	50,18	0	100	100	53,05	0	31,09	62
Коефицијент економске зависности	3,49	0	174	174	2,09	1	6,79	195
Високо образовано становништво	3,88	0	50	50	3,31	0	3,51	90
Лица са завршеним средњим образовањем	30,61	0	100	100	31,07	0	14,49	47
Стопа активности	60,46	0	100	100	59,49	100	20,06	33
Стопа незапослености	11,08	0	100	100	8,42	0	10,75	97
ПГ до 2ha	43,18	0	100	100	41,18	50	21,56	50
ПГ од 2,1-5 ha	33,94	0	100	100	34,21	33,33	12,44	37
ПГ већа од 5 ha	16,32	0	100	100	14,06	0	12,23	75
Степен изграђености	3,63	0,04	55,37	55,34	3,16	2,13	2,83	78
Урбана густина насељености	1.253,3	4,26	36.751,2	36.744,9	960,03	2.586,7	1.466,1	117
Некоришћено пољопривредно земљиште	8,30	0	72,36	72,36	5,35	0	8,99	108
Коришћено пољопривредно земљиште	66,87	0,67	99,63	98,97	68,46	72	16,17	24
Површине под ораницама и баштама	51,40	0	99,58	99,58	50,66	0	27,37	53
Површине под сталним засадима	11,84	0	100	100	8,66	0	11,14	94
Површине под ливадама и пашњацима	26,28	0	100	100	32,61	0	26,28	74
Пољопривредно земљиште у закупу	12,95	0	414,31	414,31	9,60	0	14,00	108

Извор: Елаборација аутора

Становништво остварује приходе бавећи се неком другом активношћу чини свега 6,9%. Насеља у којима су већински заступљена већ се издвајају као потенцијални носиоци развоја са диверзификованом руралном економијом,

која нуди више могућности за стицање прихода локалном становништву, указује на њихову предузимљивост или на приградски карактер насеља у којима је становништво усмерено на активности у оближњем центру (Сисевац (Параћин), Пирковац (Сврљиг), Мирановац и Мирановачка Кула (Бела Паланка), Брлог и Славиња (Пирот), Бабина Пољана (Врањска Бања), Мерћез (Куршумлија), Крушевица (Прокупље)). Такође, значајан показатељ иновативности руралне популације изражен је и кроз алтернативне видове коришћења пољопривредног земљишта. Иако је слабо заступљен (0,02%), може бити значајан за избор потенцијалних центара развоја.

Хумани капитал насеља изражен кроз опремљеност насеља, образовну структуру становништва и његову покретљивост, један је од битнијих индикатора руралности, а на посматраном простору веома је разноврстан. Рурална популација се не одликује значајним образовним потенцијалом. Свега 3,8% је високо образовано и уколико оно није представљено само лицима запосленим у области здравства и просвете, може бити веома значајно у погледу иницијативног и иновативног развоја насеља. Најчешће се у руралним насељима централне Србије уопште не бележи високо образовано становништво, док се у појединим насељима региструје њихов значајан удео, од четвртине до половине одраслог становништва (Трн (Куршумлија), Браћевци, Бољев Дол (Димитровград), Ковиље (Ивањица), Зоровац (Бојник), Обрадовце (Црна Трава). Можда значајнији потенцијал у погледу људског капитала треба тражити у средње образованом становништву, које је уско специјализовано и као такво може пружити одређени напредак у области у којој је ангажовано. Просечно, око 30% одраслог руралног становништва је средње образовано, с тим што у појединим насељима нису забележени, док у другим чине путпуну већину (Табела 5).

Значајан показатељ у погледу детерминисања степена руралности је и дневна покретљивост становништва. На посматраном простору она износи око 66%, с тим што се разлике уочавају у зависности од степена удаљености и опремљености насеља, али и од старосне и економске структуре становништва. Оловина посматраних насеља има преко 71% дневних миграната. Тај податак указује на немогућност становништва за стицање прихода и обављање активности у свом месту пребивалишта ван пољопривреде, те је често циркулисање до оближњег центра ради посла или задовољавања основних потреба.

Опремљеност насеља објектима јавних служби и услуга један је од најреlevantнијих индикатора кориштених у анализи. Према њему су рангирана насеља, те је већ на полазној основи утврђена разлика међу њима. У том погледу уочава се велика разлика међу насељима. Најчешће се налазе у категорији од 1–2, што значи да се у њима налазе евентуално јавне службе примарног степена (четворогодишња школа, здравствена амбуланта). У посма-

траном скупу честа су насеља која немају ниједну, а половина насеља је са само једном од понуђених објеката и служби. То указује на јако низак ниво квалитета живота на руралном простору централне Србије.

Како је пољопривреда и даље доминантна делатност у руралним насељима, структура коришћења пољопривредног земљишта и карактеристике пољопривредних газдинстава значајне су за детерминисање развојних нуклеуса. С тим у вези, удео коришћеног пољопривредног земљишта незнатно варира у посматраном скупу и у просеку заузима око 66% укупног. Ипак, могу се уочити поједина насеља која располажу оскудним коришћеним пољопривредним површинама (Буковица (Ивањица), Горјани (Ужице), Брезна (Краљево)) док са друге стране поједина насеља максимално користе сву пољопривредну површину (Петрово Поље, Међугор и Дражевиће (Сјеница)). Више од половине насеља има удео коришћеног пољопривредног земљишта преко 68%. Према начину коришћења пољопривредног земљишта у просеку највише заузимају оранице и баште са 51,4%, потом травнате површине са 35,65%, а стални засади око 12%, са варијацијама у зависности од конфигурације терена.

У структури пољопривредних газдинстава према величини, најзаступљенија су мала до 2 ha са 43%, што представља озбиљно ограничење за ефикасну пољопривредну производњу. Најчешће се међу посматраним насељима бележе она у којима ова мала газдинства чине половину. С друге стране, велика газдинства (преко 5 ha) нису значајно заступљена и чине просечно 16,3%, те се често и не бележе у посматраном скупу. Доминантна су у насељима претежно планинског карактера (Магово, Ново Село (Куршумлија), Ртањ (Бољевац), Грачане (Нови Пазар), Ушак и Плана (Сјеница)). У том погледу, газдинства средње величине могу представљати потенцијал за развој и ефикаснију пољопривредну производњу. Заступљена су просечно око 34%.

Један од индикатора руралности који је у вези са пољопривредном производњом, проблем данашњице српског села, јесте напуштање пољопривредног земљишта. Удео ове категорије није велики. Износи 8,3% просечно, али са приличном варијабилности у скупу (107%), јер се бележи у распону од одсуства до 72% у насељима која су неаграрног типа (Болеч (Гроцка), Косанчић (Бојник), Сопот (Пирот), Доње Пуношевце (Врање), Доња Бејашница (Прокупље)).

Посматрајући средње вредности изабраних индикатора, као и њихов модус, односно најчешће вредности, варијабилност појаве и др., добија се права представа о карактеристикама простора који се изучава. Разноликост ових података је потврда да је неопходно рурална насеља сагледати из различитих углова, свеобухватно, како би се на адекватан начин утврдиле могућности за њихов развој и категорисале у одређену групу насеља.

4.1.2. Међузависност индикатора

Ради утврђивања сета индикатора релевантног за типологију руралних насеља у централној Србији, као и детерминисање основних индикатора руралности, неопходно је најпре установити у каквој међузависности они кохабитирају, и утврдити природу и јачину везе међу њима. Ниједан индикатор не може се посматрати засебно, односно изоловано од предложеног сета индикатора, већ се морају посматрати у међусобној зависности и условљености и у целини се анализирати. У ту сврху, спроведена је анализа корелације улазних индикатора, како би се установило како је варијабилност једне појаве повезана са варијабилношћу друге.

Први корак спроведен у корелационој анализи односи се на израду таблице корелације на основу Пирсоновог коефицијента корелације. У тој таблици (Прилог 2) утврђено је да ли постоји и у којој мери тзв. квантитативно слагање посматраних варијабли у односу 1:1, и каква је природа и смер корелационе везе међу њима.

За коефицијент корелације у статистици нису стриктно назначени прагови значајности (Lovrić, 2009). Доњи праг значајности корелације је условљен бројем случајева који се посматрају. У монографији је анализирано 3.977 случајева, те су вредност доњег прага и граничних вредности статистичке значајности одређене у складу са препорукама у статистичкој литератури. За граничну вредност значајности узета је вредност коефицијента линеарне корелације од +/- 0,3, док се све вредности испод задате сматрају занемарљивим за остваривање квантитативног слагања између посматраних појава. Слаба корелациона веза бележи се за вредности од +/-0,3 до +/-0,5, умерено квантитативно слагање од +/-0,5 до +/-0,7, а вредности преко +/-0,7 означавају јаку корелациону везу. Слагање варијабилности две појаве близу функционалне везе, тј. близу један, послужиле су као основа за искључивање једног од посматраних индикатора из даље анализе.

Изузетно јака корелација забележена је једино између варијабле стопа активности и варијабле степен запослености становништва, које се рачунају на основу приближно истих података. Варијабла стопа активности становништва није искључена из даље анализе, јер презентује ширу појаву. Овај индикатор може бити од значаја у наредним етапама анализе, јер указује и на удео становништва које је активно, а налази се ван континента радноспособног становништва. С друге стране, индикатор који се односи на алтернативно коришћење пољопривредног земљишта не показује квантитативно слагање ни са једном посматраном варијаблом. Ниске вредности коефицијента корелације остварују такође и варијабле дугогодишња незапосленост и лица са социјалним примањима. Међутим, пошто је ово процедура која само сугерише

однос међу посматраним појавама, ове варијабле неће бити *a priori* искључене због њиховог евентуалног значаја у даљем истраживачком поступку.

Табела 6. Најзначајнија корелациона веза између варијабли

Коефицијент корелације	Варијабла 1	Варијабла 2
0,9	Лица са приходом од пензије	Стара лица
-0,8	Површине под ораницама и баштама	Површине под ливадама и пашњацима
-0,8	Пољопривредна газдинства до 2 ha	Пољопривредна газдинства преко 5 ha
0,7	Аграрна густина	Пољопривредна газдинства до 2 ha
0,7	Самачка домаћинства	Стара лица
-0,7	Стара лица	Стопа промене бр. ст. 1981/2011
0,7	Густина насељености	Изграђене површине
0,7	Становништво са средњим образовањем	Стопа промене бр. ст. 1981/2011

Извор: Елаборација аутора

Услед велике хетерогености података, у посматраном скупу насеља најчешће се бележе незначајне и слабе корелационе везе међу посматраним варијаблима. Нешто је виши степен значајности код демографских варијабли, јер указују на сличан тренд, док се друге варијабле презентују потпуно различите појаве. Ипак, то не значи да оне нису повезане. Најјачу корелациону везу имају варијабле које се односе на исту групу становништва, као што су: број пензионера и старих лица, једночлана домаћинства и стара лица, али и оне које се везују за исти тип података – величина пољопривредних газдинстава, мала газдинства и аграрна густина, структура коришћења пољопривредног земљишта и сл., срећу се јака слагања и код варијабли које указују на исту појаву: густина насељености и степен изграђености, коришћено земљиште са уделом ораница, стара лица и промена броја становника и сл. (Табела 6).

Умерена корелација, која се узима као значајан показатељ, остварује се у вези са демографским показатељима (Прилог 2):

- број становника са стопом промене, општом и урбаном густином насељености, што је очекивано с обзиром на то да се број становника користи као улазни податак за израчунавање поменутих варијабли;
- предшколски контингент становништва са индексом виталности, вишечланим домаћинствима и стопом промене директном умереном корелацијом, јер указује на демографску виталност насеља, а са варијаблима самачка домаћинства, лица старија од 65 година и лица са приходом од пензија инверзном корелацијом, јер се ради о два супротна контингента становништва;

- стара лица инверзно корелирају са особама са средњошколским образовањем, што указује на мање присуство виталног и радноспособног становништва;
- густина пољопривредних газдинстава инверзно са великим газдинствима;
- самачка домаћинства, поред поменутог, корелирају директно са варијаблом лица са приходом од пензија, а инверзно са вишечланим домаћинствима и стопом промене;
- становништво које ради у пољопривреди остварује директну умерену везу са стопом активности, а инверзну са средњошколски образованим становништвом, што индиректно указује на економску структуру становништва;
- лица са приходом од пензија, поред поменутог, инверзно корелирају са средњошколски образованим становништвом и стопом промене броја становника;
- становништво са завршеним средњим образовањем у директној је вези са степеном изграђености насеља.

С друге стране, иако је слаба, па и занемарљива, корелациона веза између варијабли које репрезентују економску, аграрну и социјалну димензију руралности указује на природу везе међу њима. На пример: тржиште пољопривредним земљиштем директно корелира са коришћеним пољопривредним земљиштем и површинама под ораницама и баштама, што указује на то да се у највећој мери ово земљиште даје у закуп; некоришћено пољопривредно земљиште директном корелацијом са бројем старих лица, пензионера и једночланих домаћинстава указује на факторе напуштања насеља; травне површине инверзном корелацијом са стопом промене индикују демографску вулнерабилност брдско–планинских предела; удаљеност од центра инверзном корелацијом са укупним бројем становника, дневном мобилношћу, високо образованим становништвом и стопом промене индикује колико значајан сегмент развоја може бити близина општинског центра; диверзификација руралних активности директном корелацијом сарангом насеља преманивоу опремљености, средње образованим становништвом и бројем становника сугерише потенцијале развоја у руралним насељима ван пољопривреде и сл. (Прилог 2).

Према корелационој табlici посматраних варијабли установљено је да је степен корелације генерално низак, што је последица више различитих фактора, на првом месту велике хетерогености посматраног скупа, одсуства или слабе линијске корелације посматраних појава, преклапање, тј. „маскирање“ утицаја једне варијабле под утицајем друге, када је корелација између варијабли узрокована трећом која је условила привид њихове међузависности и сл. Међутим, то није разлог за потпуно одстрањивање варијабли са

ниским Пирсоновим коефицијентом корелације из даље анализе, јер се овом анализом установљује линеарна веза међу појавама и њена природа, али не може послужити за утврђивање узочно–последичних веза међу њима.

Пре утврђивања коефицијента корелације израђени су дијаграми распршености посматраних варијабли, како би се утврдио тип, природа и јачина везе међу посматраним варијаблама. Установљено је да, генерално, међу посматраним варијаблама постоји низак степен линеарне корелације, односно да се промена једне варијабле слабо објашњава линеарном променом друге варијабле. Нешто значајније линеарно слагање уочено је између варијабли које објашњавају демографске карактеристике насеља и оних које се односе на исте појаве. Међутим, одсуство линеарног слагања забележено је у односу на варијабле које означавају ранг насеља према централитету, алтернативни вид коришћења пољопривредног земљишта и дугогодишња незапосленост. Те варијабле могу се сматрати маргиналним, односно секундарног су значаја за даљу анализу, што се показало и самом дескриптивном анализом параметарског скупа на изабраним случајевима. Пошто повезаност тих варијабли са скупом може бити друге природе, оне нису искључене потпуно из даље анализе и консултоване су при интерпретацији појединих резултата.

4.2. Типологија руралних насеља централне Србије

Проблеми и кочнице у истраживању руралних простора и насеља мултипликовани су тиме што су рурална насеља предмет истраживања различитих научних дисциплина, које се користе другачијим приступима, између којих се не могу поставити јасне границе. Унапред је речено да рурална, односно сеоска насеља у Србији званично не постоје. Најчешће се третирају као антипод урбаним, односно сврставају се у групу осталих насеља. Циљ овог дела монографије јесте да се утврде разлике међу насељима које припадају у истој групи насеља. С тим у вези, изведено је низ типологија руралних насеља посматраног простора, које су послужиле као инструмент приликом успостављања дистинкције међу насељима по разним обележјима и при идентификацији руралних нуклеуса.

У складу са новим приступима овој проблематици, уз уважавање већ успостављених законитости у развоју руралних насеља, извршена је њихова диференцијација у неколико нивоа. Најпре су насеља класификована категоријски, у зависности од групе истородних обележја која су постављена као полазиште. Потом је извршена дистинкција насеља кроз призму обједињених група индикатора, укрштањем засебних индикатора, ради добијања свеобухватне типологије насеља и мултидимензионалне представе о руралном простору централне Србије.

Једно од битнијих полазишта у овом истраживању је избор адекватних индикатора који репрезентују ниво руралности у Србији. Селекција је извршена на основу претходно кориштених индикатора у српској научној литератури, као и савремених тенденција у овом домену. Међутим, почетни ниво селекције ослања се у првом реду на расположивост статистичких података на нивоу насеља. Издвојено је 35 индикатора, који су разврстани у пет категорија (демографски, урбано–морфолошки, функцијски, аграрни и социо–економски). У складу са тим, приказано је пет различитих секторских, односно једнодимензионалних типологија руралних насеља централне Србије.

4.2.1. Типологија према демографским карактеристикама

Демографске карактеристике насеља представљају неопходну основу за диференцијацију насеља. То су најчешће кориштени индикатори у типологијама, јер за њих углавном постоји добро опскрбљена база података, могуће је пратити њихов тренд на дужи период и верно репрезентују популациону структуру насеља. Из тог разлога, у Србији се можда највише пажње посвећивало демографским обележјима насеља, а често се врши њихово укрштање са другим карактеристикама насеља ради продубљивања слике појаве која се истражује.

Најчешће кориштени индикатори у овој групи за утврђивање разлика на руралном простору Србије јесу број и промена броја становника. Већина демографских типологија базирана је на популационој величини насеља (Бан, 1970; Тошић, 1999; Стаменковић, 1985; 1999). У протеклих неколико година, постаје дискутабилна доња величинска граница насеља. Раније се сматрало да су патуљаста насеља она која имају до 250 становника, док се данас та граница помера на 100. Такође, географи активно дискутују о статусу насеља која се налазе у фази демографског изумирања или су већ остала без сталних становника (Стаменковић, 2005; 2007).

Поменути индикатори ипак пружају непотпуну слику о демографској структури насеља која се посматрају, јер се односе само на концентрацију становништва и њихову масу. Прецизније типологије базиране на демографским индикаторима обухватају већи број обележја који се доводе у везу. Таква је нпр. класификација насеља у зависности од промене броја становника и компоненти које су утицале на ту промену (Webb, 1963; Friganović, 1972/73; Тошић, 1999), где се у зависности од тога која је од компоненти промене броја становника, механичка или природна, имала утицај на популациону динамику, одређује се ком типу одређено насеље припада, као и стадијуми старења становништва (Ренеv, 1997), где је извршено укрштање различитих старосних категорија становништва. Ове класификације на-

сеља нашле су велику примену, јер пружају целовитију представу о демографским трендовима у насељу.

Табела 7. Просечне стандардизоване вредности типова по демографским обележјима

Тип	I	II	III
Предшколско становништво	-0,85	0,21	2,46
Индекс виталности	-0,71	0,13	2,68
Удео старих лица	1,16	-0,44	-1,21
Самачка домаћинства	1,00	-0,35	-1,36
Вишечлана домаћинства	-0,89	0,22	2,58
Стопа промене	-1,07	0,44	0,54

Извор: Елаборација аутора

У циљу финијег сагледавања демографске слике руралних насеља неопходно је узети у обзир скуп различитих индикатора који је репрезентују. Диференцијација руралних насеља централне Србије базирана је на шест индикатора, који се односе на величинску структуру, динамику промене, величину домаћинстава и удела старосних континената који битно утичу на развој насеља у демографском погледу (Табела 7). Најпре је сугерисан оптималан број група случајева на унетим варијаблама помоћу *Two step* анализе. Нехијерархијском *K-means* кластер анализом стандардизованих вредности изабраних показатеља насеља су разврстана у три типа.

На основу добијених средњих вредности стандардизованих података диференцираних кластера насеља (Табела 7), установљене су очигледне разлике међу њима. Прва група насеља обележена је негативним демографским трендовима. Вредности изабраних показатеља су са негативним предзнаком, осим вредности за удео старих лица и удео самачких домаћинстава, која су са вишим просечним вредностима у односу на друге две групе. Ови подаци указују на то да су у насељима прве групе демографска обележја изузетно неповољна, те се она може означити као тип *насеља са депопулационим карактеристикама*. Супротно претходном типу, трећа издвојена група насеља има позитивне и високе вредности изабраних показатеља, осим два која указују на неповољну демографску слику насеља (удео старих лица и самачких домаћинстава) и која имају ниже вредности у односу на друге две групе насеља. С обзиром на високе вредности показатеља који индикују демографску виталност (удео предшколског становништва и вишечланих домаћинстава, индекс виталности), као и позитивне стандардизоване вредности стопе промене, овај кластер се може препознати као тип *демографски виталних насеља*. Друга, преостала, група насеља карактерише се вредностима изабраних показатеља која су смештена на скали између претходно

две поменуте групе. Индикатори не указују на виталност ових насеља, јер су вредности ових показатеља десет пута нижи од треће групе, тзв. виталних насеља, али не индикују ни демографску фрагилност као код прве групе насеља, јер су далеко ниже вредности показатеља који указују на тренд демографског пражњења и старења овог простора (Табела 7). Из тог разлога, овој групи насеља се не могу приписати демографске карактеристике ни депопулационих ни виталних насеља, већ се могу означити као тип *насеља са условно повољним демографским обележјима*, с обзиром на то да средње вредности показатеља указују на још увек повољне демографске токове или оптималне услове за популациони развој.

Детаљнији увид у издвојене типове насеља према демографским обележјима добијен је на основу дескриптивне анализе посматраних индикатора по групама (Табела 8), компарацијом са просечним вредностима на нивоу целог посматраног простора, као и на основу просторне дистрибуције насеља појединих типова у границама централне Србије (Карта 4).

Група насеља са *депопулационим карактеристикама* има диспозиције просторне периферије. Чини је 1.176 насеља лоцираних углавном на ободним деловима централне Србије, посебно у њеним југоисточним и јужним крајевима (Карта 4). Одликује се изузетно неповољним демографским трендовима. У просеку, у овим насељима је забележен рапидан пад броја становника од 1981–2011. године, где је за око трећину смањена рурална популација у насељима. Просечна стопа промене је дупло већа, са негативним предзнаком, од просечне стопе промене броја становника за цело посматрано подручје. У том смислу, на овом простору се може говорити о правом руралном егзодусу. Ниска варијабилност овог показатеља (28%) указује на то да је депопулација поменутих насеља, узрокована било механичком или биолошком компонентом, основна демографска црта. Ипак, забележена су насеља са драстичним падом броја становника, за 30,5 година и преко 60% (Верзар (Димитровград), Велика Лукања (Пирот), Гумериште (Врање), Колуница (Трговиште), Лесковица, Раков Дол (Бабушница), Голешница (Лебане), Јаворје (Власотинце), Алдина Река (Књажевац), Вучја Локва (Нови Пазар) и Покревник (Рашка)).

Ерозија руралне популације и стварање депопулационих зона у периферним руралним деловима централне Србије индиректно су утицали на нарушавање старосне структуре становништва. Индикатори који указују на старење становништва и демографско пражњење руралних насеља имају изузетно високе просечне вредности у овој групи насеља. У просеку, приближно половину руралне популације насеља депопулационог типа чине лица старија од 65 година, што је за око 20% више у односу на просек централне Србије. Ниска је варијабилност овог показатеља у групи (33%), те

удео старих лица мало осцилира. Забележена су три насеља у којима нема ниједног становника старијег од 65 година, али је далеко више оних насеља у којима су заступљена само стара лица (Покревник (Рашка), Алдина Река (Књажевац), Јаворје (Власотинце), Голешница (Лебана), Горњи Рињ, Кременица, Мирановац (Бела Паланка), Грапа (Димитровград), Басара, Куманово, Милојковац, Планиница (Пирот), Корбул (Врањска Бања), Колуница (Сурдулица) и Бонкулован (Прокупље)). Процес руралне сенилизације, тј. старења руралне популације је узео маха.

Табела 8. Дескриптивна статистика типова према демографским обележјима

Тип		Предшк становништво	Индекс виталности	Удео старих лица	Самачка домаћинства	Вишечлана домаћинства	Стопа промене 1981/2011
Насеља са депопулационим обележјем	mean	1,30	0,28	48,82	39,65	3,05	-36,38
	stdev	1,59	0,21	16,22	14,82	3,54	10,25
	min	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	-63,85
	max	10,26	2,00	100,00	100,00	26,09	0,00
	mode	0,00	0,00	50,00	50,00	0,00	-39,34
	variance	122%	76%	33%	37%	116%	-28%
Насеља са повољним дем. обележјима	mean	3,85	1,06	23,33	21,43	12,99	-11,93
	stdev	1,54	0,47	5,99	6,60	6,04	11,46
	min	0,00	0,00	8,17	0,00	0,00	-58,17
	max	13,64	5,00	53,57	66,67	44,44	39,07
	mode	0,00	1,00	25,00	25,00	12,50	-21,86
	variance	40%	44%	26%	31%	46%	-96%
Демографски витална насеља	mean	9,31	3,41	11,05	7,99	34,28	-10,29
	stdev	3,26	2,43	5,25	7,42	11,62	19,35
	min	0,00	0,50	1,41	0,00	6,55	-58,93
	max	21,62	28,00	36,73	60,00	68,00	52,25
	mode	9,52	4,50	8,33	0,00	33,33	-25,60
	variance	35%	71%	47%	93%	34%	-188%

Извор: Елаборација аутора

Углавном стара лица представљају последње верне и сталне становнике многих удаљених брдско–планинских крајева посматраног подручја. На то

указује податак да око 40% домаћинстава има једног члана, што је знатно више од просека целог подручја (26%). Осцилације у погледу удела једночланих домаћинстава у укупним међу насељима првог типа су ниске (37%). Регистровано је 13 насеља са само самачким домаћинствима (Скрадник (Ужице), Алдина Река, Габровница (Књажевац), Бистрица (Црна Трава), Јаворје (Власотинце), Голешница (Лебане), Верзар, Планиница (Димитровград), Лесковица (Бабушница), Велика Лукања, Милојковац (Пирот), Колуница (Сурдулица), Горња Отуља (Врање)).

Друга група индикатора, који указују на извесну демографску виталност насеља, изузетно је ниска у овој групи насеља. То указује да је демографска ревитализација насеља овог типа практично немогућа. Удео предшколског становништва је око три пута нижи од просека за цело посматрано подручје. Међутим, варијабилност овог показатеља је изузетно висока (122%), те постоје значајне разлике међу насељима у погледу заступљености становништва предшколског континента. Осцилације се крећу у распону од 0 (око 48% насеља) па до око 10% (Баре (Нови Пазар), Турковица (Врање) и Селиште (Куршумлија)).

Индекс виталности је приближно око нулте вредности, те је ирелевантно о њему уопште у овој категорији насеља и дискутовати. У просеку око 3,5 старих лица иде на једног становника старосне доби 20–39 година. Вредности овог индекса веће од један забележене су само у три насеља (Мачковац (Куршумлија), Манастир (Нишка Бања) и Ковиље (Ивањица)). Удео вишечланих домаћинстава износи свега 3%, што је око четири пута мање од просека за централну Србију. Овај податак показује да су домаћинства депопулационих насеља веома мала према броју чланова. Међутим, с обзиром на велику варијабилност овог податка у посматраној групи насеља (116%), њихов удео осцилира од најчешће 0 (око 43% насеља) до 26% у насељу Мачковац (Куршумлија).

Други тип насеља са *условно повољним* демографским карактеристикама је најшире распрострањена група. Обухвата 2.616 насеља, односно око 66% посматраних руралних насеља централне Србије. Просечне вредности изабраних показатеља су прилично повољне, са slabим до умереним осцилацијама међу насељима (Табела 8). Нешто већу варијабилност има показатељ промене броја становника у посматраном периоду (96%), чије се вредности крећу од -58 (Свирце – Медвеђа), преко насеља која су била изложена снажном осипању руралне популације од преко 50% (Барје (Босилеград), Козник (Сјеница), Баре, Оштра Стијена (Пријеполје), Орид (Шабац), Грабовац (Трстеник)), па до позитивних вредности (39,07 за насеље Чаири – Крушевац), које указују на обнову, односно повећање броја становника које је забележено у 308 насеља (око 12%). Иако просечне вредности овог

показатеља говоре да су, генерално, насеља посматране групе изгубила око 11% становништва у посматраном периоду, ипак се ради о блажем паду него на целом посматраном подручју (-19%) (Табела 5).

Вредности изабраних показатеља који репрезентују демографску слику насеља су приближне, али повољније, с просечним вредностима за цело посматрано подручје. Тако, удео предшколског становништва је за 0,5% већи од просека за централну Србију. Ова варијабла показује умерене осцилације (40%). Креће се у интервалу од 0, код насеља без присуства овог старосног контингента становништва (28 насеља) до преко 10% (15 насеља), највише 13,64% у насељу Дубрава (Бојник). Око 48% насеља ове групе има већи удео предшколског становништва од просека за групу, а око 65% више од просека за сва посматрана рурална насеља, што указује на повољне демографске трендове у наредном периоду. Индекс виталности показује да је незнатно већи број младог репродуктивног и активног становништва него старих лица (1,06). У око 46% насеља ове групе је такав случај. Вредности индекса виталности имају умерену варијабилност (44%), крећући се од 0 за насеље Криваја (Сјеница), у којем се не бележи становништво старости од 20–39 година, док је у насељу Орид (Шабац) регистровано чак пет пута већи број младог становништва од старих лица. С друге стране, удео старог становништва у овој групи насеља је за 7% ниже од просека за цело подручје (Табела 7). Око четвртине становништва посматраних насеља чине стари, што је најчешће регистрована вредност. Овај показатељ исказује малу варијабилност. Његове вредности крећу се у опсегу од 8% у насељу Горњи Козји Дол (Трговиште), па до преко 50% у насељу Чокотар (Брус). Око 60% насеља има повољнију старосну структуру од просека за ову групу, а чак 87% од просека за цело посматрано подручје.

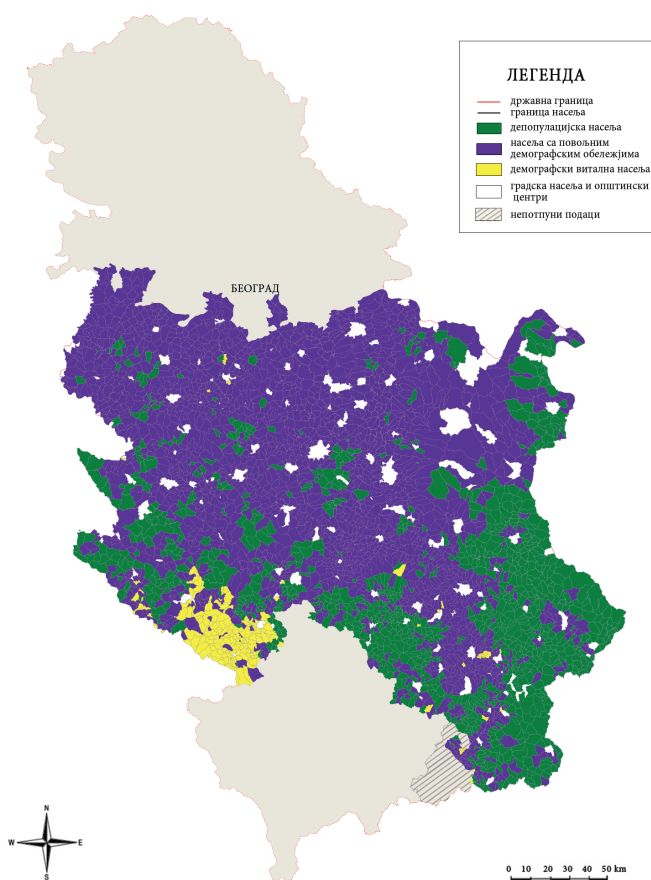
Показатељ који репрезентује величину домаћинства према броју чланова указује на то да су самачка домаћинства заступљена у просеку око 21%, што је за 5% ниже од свих руралних насеља централне Србије, док је удео вишечланих домаћинстава незнатно већи (Табела 7). У 51% насеља ове групе је регистрован мањи удео самачких домаћинстава од просека, односно 77% од просечног удела домаћинстава са једним чланом на руралном простору централне Србије. Вредности овог параметра у посматраној групи крећу се од 0% у 11 насеља са већим домаћинствима (Баре, Голубан (Сјеница), Крушево, Оштра Стијена (Пријепоље), Орид (Шабац), Топола (Јагодина), Букуровац (Бела Паланка), Владовце, Мездраја, Петровац (Трговиште), Драгобужде (Врање) и Мерћез (Куршумлија)), до преко 50% (Криваја (Сјеница) и Копаоник (Рашка)). С друге стране, у око 52% насеља регистрован је већи удео вишечланих домаћинстава од просека за групу, односно 59% више од просека за цело посматрано подручје. Вредности овог показатеља исказују умерени варија-

билитет (46%). Крећу се у дијапазону од 0%, у 19 насеља без вишечланих домаћинстава, па до 44% у насељу Наставце (Врање). Овај показатељ индиректно указује на повољан демографски ресурс подручја.

Трећа група насеља, окарактерисана као тип *демографски виталних насеља*, одликује се изузетно повољним просечним вредностима за издвојене параметре, и до три пута изнад просека руралног простора централне Србије. Њом је обухваћено 185 насеља, лоцираних у југозападном делу посматраног подручја, углавном на територији општина Тутин, Сјеница и Нови Пазар (Карта 4). Једина негативна вредност забележена је за стопу промене у периоду од 1981–2011. године, али је пад броја становника нижи у односу на друге две групе и просек целог посматраног подручја (Табела 8). Међутим, уочава се изузетно висока варијабилност у погледу промене броја становника међу насељима (188%). Најчешће су насеља ове групе изгубила у посматраном периоду око четвртину становништва (Табела 8), али се вредности овог показатеља крећу у дијапазону од преко 50% смањења у насељу Грбавце (Медвеђа), до преко 50% повећања руралне популације у насељима Северни Кочарник (Тутин) и Осоје (Нови Пазар). У око четвртину насеља (44) забележено је повећање броја становника, што указује на позитивне демографске трендове.

У овој групи насеља параметри који указују на виталност насеља имају далеко вишу вредност од просека друге две групе и целог посматраног подручја. Удео предшколског континента становништва износи просечно 9,3%, што је око три пута више од просека друге групе и руралног простора централне Србије. Овај показатељ не бележи значајне осцилације у посматраној групи насеља (Табела 7). У око половине броја насеља је ова популациона категорија заступљена изнад просека групе, а поједина насеља бележе преко 20% (Пода (Сјеница), Бовањ (Тутин)).

Индекс виталности је у просеку висок. Око 3,5 пута је заступљено више младог репродуктивног и активног становништва у односу на стара лица. Међутим, виталност насеља ове групе је прилично варијабилна (78%), те у појединим насељима бележи ниске вредности, мање од један (Распоганче, Црчево (Сјеница), Кашаљ (Нови Пазар) и Горња Ломница (Власотинце)), а у другим изузетно високе вредности, преко 20 у насељу Рудница (Тутин). С друге стране, удео старих лица је око три пута нижи од просека за цело подручје. Свега око 11% становништва насеља овог типа је старије од 65 година, те се може рећи да се ради о руралним насељима са повољнијом старосном структуром. Удео старих лица умерено осцилира. Вредности се крећу од 1,4% (Рудница – Тутин), па до преко 30% (Црчево (Сјеница), Кашаљ (Нови Пазар) и Горња Ломница (Власотинце)). У око 62% насеља је заступљено старих лица испод просека за групу, а само три насеља је са већим уделом старих лица од просека за посматрани рурални простор.

Карта 4. Типови насеља према демографским обележјима

Посматрајући величину домаћинства према броју чланова, уочава се да доминирају вишечлана домаћинства (Табела 8). Више од трећине домаћинства има шест и више чланова, што је око три пута више него за просек посматраног целог подручја. То најверније одсликава структуру домаћинства ове групе. Најнижи удео од 6,5% забележен је у насељу Луг (Пријепоље), док њихово учешће у појединим насељима прелази преко 60% (Врба, Гујице, Рудница (Тутин)). Половина насеља има вишечланих домаћинства изнад просека за групу, а чак 98% изнад просека за цело подручје. С друге стране, удео самачких домаћинства је знатно нижи у поређењу са осталим групама и централном Србијом. У просеку 8% домаћинства има једног члана. Међутим, варијабилност овог параметра је висока (93%). Регистрована су насеља у којима нема самачких домаћинства (27), док у насељу Пода

(Сјеница) више од половине домаћинстава има само једног члана (60%). У око 60% насеља заступљена су самачка домаћинства испод просека групе, а свега четири насеља су са већом заступљеношћу од просека руралног простора централне Србије. Упркос негативним демографским трендовима и неповољним животним приликама на руралном простору, насеља овог типа показују да је могуће одржати демографску виталност руралних крајева.

4.2.2. Типологија према урбано–морфолошким карактеристикама

Група индикатора према којој се разматрају разлике у урбано–морфолошким карактеристикама насеља односи се заправо на намену земљишта представљену степеном искоришћености насеобинске површине, искоришћености пољопривредних површина и степеном изграђености насеља, као и на факторе који су индиректно узроковали разлике у начину коришћења земљишта (концентрација становништва и положај насеља).

Једна од најстаријих типологија сеоских насеља базирана је управо на неким од поменутих показатеља. То је Цвијићева класификација насеља чију основу чине морфолошки, односно топографски елементи, јер третира изглед, план, дисперзију или уређеност насеља. Његова типологија насеља била је изузетна појава у светској географској науци, узор многим каснијим покушајима те врсте домаћих и страних истраживача (Drobnjaković, Spalević, Miletić, 2016). Цвијић је издвојио основне типове и варијетете као генетске категорије, објашњавајући затим њиховом социјалном, економском и културно–историјском суштином карактеристике насеобинске морфологије. Он је успешно извео и прву класификацију положаја сеоских насеља, полазећи од топографских одлика као примарних. Анализирао је географске детерминанте положаја насеља и њиховог формирања, али и културне прилике и начин живота који битно утичу на тип насеља, сеоске архитектуре и занимања, трудећи се да утврди основне узроке и идентификује промене у еволуцији села (Влаховић, 1991). Тиме је Цвијић конкретним резултатима делимично формулисао методолошке основе за типолошку класификацију сеоских насеља, и то са аспекта њиховог положаја, генезе и морфологије (Радовановић, 1965). Изучавајући насеља, Цвијић је ову проблематику разврстао у седам великих целина: положај села, тип, кућа, двор и окућница, економске зграде, приче и тумачења о имену села, оснивање села, ранија насеља и њихови трагови, занимање становништва (Цвијић, 1991). Његова типологија садржи елементе који се односе на насеобинске карактеристике, као што су: морфологија, топографија, физиономија, али и функције. Основе данашње морфолошке класификације сеоских насеља чини његова подела села на основне типове: разбијени (старовлашки, шумадијски, власински) и збијени (ибарски, скопски, мачвански и читлучки).

После Цвијића, и други српски научници су се бавили издвајањем морфолошких типова насеља: Милојевић (1929) према положају и морфолошким карактеристикама атара разликује: разбијена, низна (линијска), ушорена и читлучка насеља; Поповић (1929) изводи типологију насеља у зависности од конфигурације терена на којој су лоцирани, за потребе просторног уређења насеља; Костић (1961) се базира на морфолошким елементима; Радовановић и Николић (1973) на основу дисперзије насеља у простору дефинишу размештај насеља, док Ракић (1984) посматра утицај географских фактора на тип и положај сеоских насеља.

Типолошка класификација насеља базирана на урбано–морфолошким карактеристикама била је веома актуелна код научника који су се бавили селом са аспекта архитектуре. Један од њих је Бранислав Којић који надограђује Цвијићеву морфолошку класификацију (Drobnjaković et al., 2017) уводећи тип полузбијених насеља. Извршена је урбано–морфолошка типологија и реонизација Србије са прецизним дефинисањем структуре насеља и особина (Којић, Simonović, 1975), према просторној организацији сеоског атара (Симоновић, 1976), типу сеоске куће (Којић, 1958), као и према урбано–морфолошкој структури са разликама у густини насељености, могућности издвајања грађевинских рејона и величине, структуре и међусобних одстојања сеоских дворишта (Симоновић, 1980; Симоновић, Рибар, 1993), као и свеобухватна морфолошка класификација сеоских насеља са наглашеном географском основом (Стаменковић, Бачевић, 1992).

Типологије сеоских насеља базиране на другој групи показатеља, које се односе на концентрацију становништва у простору, веома су актуелне и саставни део или полазиште многих класификација насеља. Густина насељености један је од честих критеријума коришћених у ранијим типологијама насеља (Којић, 1958; Којић, Simonović, 1975; Симоновић, 1978; Стаменковић, Бачевић, 1992; Симоновић, Рибар, 1992; Стојановић, 2003), који се данас, како код нас, тако и у званичним европским документима, користи као платформа за диференцијацију руралних насеља и простора (Николић, Живановић, 2006; Meredith, 2006; Efstratoglou, Bogdanov, Meredith, 2007; ВРС, 2011; OECD, 1994; EU Commission, 2013).

Такође, са апликацијом истраживања у области насеља и рапидним напретком савремених технологија у географији, све су учесталији *land use* индикатори у класификацијама насеља. Намена земљишта постаје основни инструмент у просторној организацији насеља (Ђорђевић, 1995; 1996; 1997; Van Lier, 1998; Kerselaers et al., 2013), реонизацији активности (пољопривреда, шумарство, становање, индустрија), а савремене методе и технике у изучавању земљишног покривача (*land cover*) постају суплемент у *land use* планирању.

Табела 9. Просечне стандардизоване вредности типова према урбано–морфолошким обележјима

типови	I	II	III
Удаљеност од центра	-0,24	-0,72	0,38
Степен изграђености	0,14	3,57	-0,43
Урбана густина насељености	0,15	3,69	-0,46
Коришћено пољопривредно земљиште	0,60	0,28	-0,89

Извор: Елаборација аутора

У изведеној типологији вршена је комбинација урбано–морфолошких карактеристика насеља, локације, односно дистанце и начина коришћења земљишта, који указује на организацију атара и донекле степен активности становништва. На основу упросечених стандардизованих вредности изабраних показатеља (Табела 9), уочавају се очигледне разлике међу диференцираним групама насеља. Најповољније насеобинске карактеристике регистроване су у другој групи. Ова насеља смештена су у непосредној близини градских центара. Одликују се изузетно високим степеном изграђености селског простора, који је густо насељен. Пољопривредно земљиште ових насеља није запуштено, односно у високом проценту се обрађује. То индикује високу стопу активности становништва, евентуално индиректно упућује на заступљеност категорије радног становништва ангажованог у пољопривреди и другим делатностима. Сходно поменутих обележјима насеља, ова група се може окарактерисати као *приградска насеља урбанизованог типа*. Супротно претходно издвојеној, трећа група насеља се налази генерално на највећој удаљености од општинских центара, односно периферно су позиционирана. Степен изграђености у овим насељима је веома низак, као и насељеност подручја посматраних насеља, што указује на њихов рурални карактер. Искоришћеност пољопривредних површина је на ниском нивоу, што је делимично последица периферног положаја, организације атара насеља и пасивности становништва (Карта 5). Из тог разлога, ову групу представљају *периферна и пасивна рурална насеља*. Преостала група насеља се према просечним вредностима посматраних показатеља налази негде између два претходно дефинисана типа. Средње вредности се могу окарактерисати као повољне (Табела 9). Удаљеност насеља ове групе од општинског центра је негативна, што значи да нису периферно позиционирана, али је знатно виша од удаљености приградских насеља. Степен изграђености и густина насељености изграђеног простора ових насеља је ниска, али бележи позитивне вредности, те се сматра условно повољном. Степен искоришћености пољопривредног земљишта је знатно виши у односу на друге две групе, што указује на висок ниво ангажованости на поседу у области пољопривреде, евентуално на повољније услове просторне организације атара насеља.

Узрочнике је могуће пронаћи у морфолошким карактеристикама ове групе насеља, јер су махом лоцирана у долини река, уз саобраћајне правце и на висоравнима (Карта 5). Према томе, ово су *насеља прелазног типа*.

Табела 10. Дескриптивна статистика типова према урбано–морфолошким обележјима

типови		Удаљеност од центра	Степен изграђености	Урбана густина насељености	Коришћено ПЗ
Насеља прелазног типа	mean	11,43	4,04	1.434,54	76,68
	st.dev	6,96	1,82	910,11	9,42
	min	1,00	0,13	11,24	42,77
	max	55,00	14,91	7.103,10	99,63
	mode	10,00	2,13	2.586,72	#N/A
	variance	61%	45%	63%	12%
Приградска урбанизована насеља	mean	6,26	13,64	6.698,61	71,34
	st.dev	5,94	10,56	5.436,39	15,03
	min	0,40	0,04	298,25	16,82
	max	31,00	55,37	36.751,25	97,11
	mode	3,00	19,91	#N/A	#N/A
	variance	95%	77%	81%	21%
Периферна пасивна насеља	mean	19,28	2,46	670,93	52,38
	st. dev	11,45	1,14	592,23	12,79
	min	1,00	0,33	4,26	0,67
	max	93,00	12,58	5.377,78	97,20
	mode	12,00	2,31	#N/A	#N/A
	variance	59%	46%	88%	24%

Извор: Елаборација аутора

Финију представу о појединачним групама насеља пружа интерпретација вредности изабраних показатеља по групама, користећи се компарацијом на нивоу просека за групу и рурални простор централне Србије, просторном дистрибуцијом група ради појашњења морфолошких обележја и издвајање екстрема за поједине параметре.

Прва група насеља *прелазног типа* је најраспрострањенија. Обухвата 2.299 руралних насеља. Просторно су заступљена на јужном панонском ободу, Шумадији, југозападном делу посматраног подручја и у долинама већих река – Јужна, Велика и Западна Морава (Карта 5). Морфолошке карактеристике поменутих просторних целина су повољније за настанак и развој насеља. Као што је унапред наведено, склоп средњих вредности показатеља

који репрезентују насеобинску структуру је повољан, јер су изнад просека за целу централну Србију. Насеља ове групе у просеку се налазе на нешто мањој удаљености од центра у односу на просек свих руралних насеља посматраног подручја (Табела 5). Међутим, услед широке распрострањености, уочавају се осцилације у погледу удаљености насеља од општинског центра. Овој групи припадају насеља лоцирана у непосредној близини градских насеља, на свега неколико километара удаљености (101 насеље са дистанцом мањом од 3 km), па до оних лоцираних на ободним деловима општине (36 насеља на удаљености већој од 30 km).

Степен изграђености насеља овог простора иако је ниска (око 4%) ипак је незнатно већа од просека за централну Србију. Вредности овог показатеља су прилично уједначене у групи. Најчешће се бележи око 2% изграђених површина у насељу, што не указује на значајнију урбанизованост насеља (Табела 10). Регистрована су насеља са изузетно ниском изграђеношћу (Горић (Ваљево) и Стрмостен (Деспотовац)), као и она у близини већих центара у којима прелази 10% (Ратари (Обреновац), Вреоци, Цветовац (Лазаревац), Мишар (Шабац), Главица (Параћин), Рибаре (Јагодина), Бивоље, Лазарица (Крушевац), Појате (Ћићевац), Мала Врбица (Кладово), Винци (Голубац), Мала Копашница (Лесковац), Кочане (Дољевац), Вртиште, Трупале (Ниш), Црвени Брег (Бела Паланка) и Лепеница (Владичин Хан)). Око 44,5% насеља има већи степен изграђености од просека за групу, односно 55,4% више од просека за сва рурална насеља централне Србије. Аналогно овом податку, густина насељености изграђеног подручја насеља у просеку је виша за 180 ст./m² од просека целог подручја. Концентрација становништва на урбаном ткиву умерено варира (63%), крећући се у дијапазону од изузетно ниске од 11 ст./m² у насељу Било (Димитровград), па до вредности карактеристичних за градска насеља (Каменица – Горњи Милановац). У око 40% насеља је регистрована густина насељености виша од просека за групу, односно 50% од просека за централну Србију.

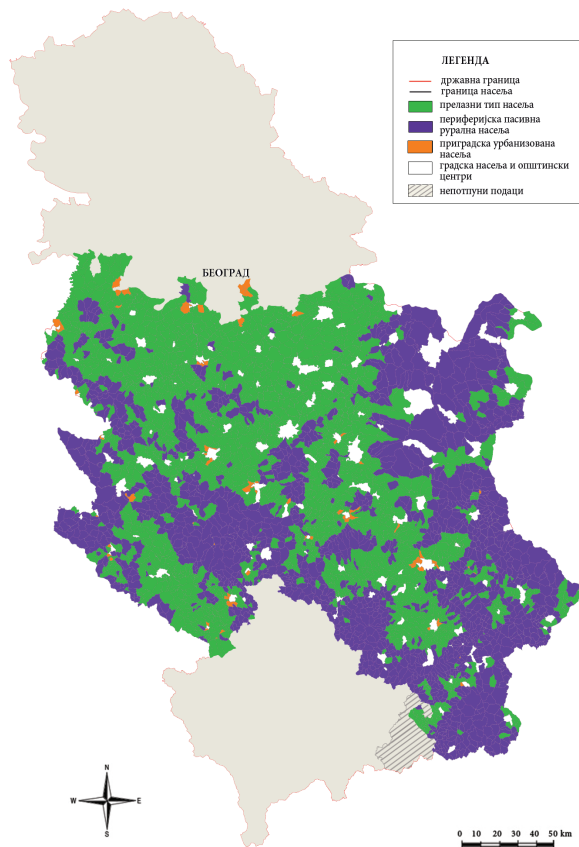
Искоришћеност пољопривредних површина је за око 10% виша од просека за цело посматрано подручје. Висок ниво коришћења пољопривредних површина је задржан у групи на уједначеном нивоу. Минималне забележене вредности су нешто више од 40% у насељу Репинце (Владичин Хан), док се у појединим насељима користи готово све расположиво пољопривредно земљиште (у око 182 насеља преко 90%, а у насељима Међугор и Петрово Поље (Сјеница) више од 99%). С тог аспекта, изузетно су повољни услови који се односе на искоришћеност просторних ресурса насеља. Око половине насеља има виши степен искоришћености пољопривредног земљишта од просека групе, а око 85% има повољније вредности од просека за цело подручје.

Други тип *приградских насеља* је бројчано најмањи. Обухвата свега 93 рурална насеља. Лоцирана су углавном у близини већих регионалних центара (Карта 5). Карактеришу се најповољнијим вредностима посматраних показатеља. Карактер приградских насеља одређен је у првом реду малом раздаљином од центара у чијој близини се налазе. У просеку су удаљена око 6 km од центра, што је око 2,5 пута мање од просечне удаљености руралних насеља од општинског средишта у централној Србији. Међутим, варијабилност овог параметра је прилично висока (95%). Поједина насеља практично представљају део центра у чијој су близини ситуирана (Бељина и Кулиновци – Чачак), а друга су приличне удаљености, и до 30 km (Девићи – Ивањица).

Степен изграђености, а тим и ниво урбанизованости насеља је висок. Насеља ове групе су за око 10% више изграђена него генерално насеља руралног простора централне Србије. Најчешће забележене вредности су знатно више од просека за групу (Табела 10). Ипак, уочавају се значајне осцилације нивоа изграђености насеља (77%). Крећу се у опсегу од јако ниског нивоа изграђености, типичног за рурална насеља, па до оних насеља у којима је више од половине површине изграђено (Орид (Шабац) и Пецка (Осечина)). Око 40% насеља има виши степен изграђености од просека групе, а свега девет насеља је испод просека за централну Србију. Такав податак указује на велику збијеност насеља и његов морфолошки карактер. Ову групу насеља карактерише изузетно висока густина насељености на изграђеном подручју. Чак пет пута је већа концентрација становништва него генерално за насеља централне Србије. Најгушће насељена села се по овом параметру могу дефинисати као градска. Чак 14 насеља има урбану густину насељености изнад 10.000 ст./m² (Калуђерица (Гроцка), Раковица (Чајетина), Овчар Бања (Чачак), Мало Головоде, Пакашница (Крушевац), Војниће, Побрђе, Мур (Нови Пазар), Супње (Рашка), Батраге, Рибарице, Црквине (Тутин), Доња Врезина (Ниш) и Долац (Бела Паланка)), а најређе са око 300 ст./m² има насеље Орид (Шабац). Око 36,5% насеља има већу густину насељености на урбаној површини од просека за групу, а само два насеља имају мању концентрацију становништва од просека за цело посматрано подручје.

Степен искоришћености пољопривредних површина је на високом нивоу (71%), готово приближан предходној групи, и незнатно већи од просека за централну Србију. Вредности овог показатеља мало варирају (21%) и крећу се у дијапазону од око 17% (Овчар Бања – Чачак), па до преко 90% (Рвати (Обреновац), Калуђерица (Гроцка), Јеленча (Шабац), Дубово, Северни Кочарник (Тутин), Мрамор, Чокот (Ниш)). У око 54% насеља регистрован је удео коришћеног пољопривредног земљишта више од просека групе, а око 65% више од просека централне Србије. Овај податак указује на то да се у овим урбанизованим насељима становништво ангажује на свом газдинству и не запоставља пољопривреду као важну активност.

Трећи тип су *периферно лоцирана и пасивна рурална насеља* централне Србије. Овим периферним појасом обухваћено је 1.585 руралних насеља. Смештена су махом на рубним деловима централне Србије, претежно на планинским странама, чинећи континуирани појас (Карта 5). У односу на друге две групе и просек свих руралних насеља, ова група има најнеповољније насеобинске карактеристике. Периферност је одређена великом удаљеношћу од општинског центра, око 20 km, што је за 6 km више од просека централне Србије. Међутим, насеља ових карактеристика могу бити у релативној близини градског насеља (Церова (Ариље), Мала Грабовница (Брус), Тасковићи (Гаџин Хан), Нови Завој (Пирот), Доња Трница, Беракарце (Трговиште)), али се по осталим обележјима знатно разликују од насеља друге две групе. С друге стране, чак 12 насеља је на већој удаљености од 60 km (Бољаре, Долиће, Пода, Угао (Сјеница), Бзовик, Дражиниће, Милиће, Мланча, Орља Глава, Рудно, Савово (Краљево), Вишевац (Рача)), која отежано одржавају активну везу са општинским центром.

Карта 5. Типови насеља према урбано–морфолошким обележјима

Степен изграђености насеља ове групе је изузетно низак, свега 2,5%. Чак 104 насеља имају ниво изграђености испод 1%, док се у појединим насељима бележи виши од 10% (Поповац (Параћин) и Црнче (Бела Паланка)). Ова насеља припадају разбијеном морфолошком типу, те је тешко израчунати тачну изграђену површину, услед недефинисаних граница грађевинског реона. Око 43% насеља има виши степен изграђености од просека групе, а свега 13% од просека централне Србије. Концентрација становништва на том простору је знатно нижа од претходних група (670 ст./m²). Она је прилично варијабилна (88%) и креће се у широком дијапазону од свега неколико становника по јединици изграђене површине (Алдина Река, Габровница (Књажевац), Горњи Рињ (Бела Паланка), Верзар (Димитровград), Велика Лукања (Пирот)) у демографски испражњеним насељима, па до преко 4.000 ст./m² (Церова (Ариље), Буковица (Ивањица), Рибарска Бања (Крушевац), Трговиште (Књажевац) и Горњи Козји Дол (Трговиште)).

Искоришћеност пољопривредних површина је ниска. Користи се само око половине расположивог пољопривредног земљишта. Овај податак указује на велику запуштеност ових периферних руралних простора, што угрожава њихов даљи опстанак. Узрочнике можемо тражити у природној фрагилности овог простора, планинској морфологији, неповољној организацији сеоског атара, али и демографским факторима, као што су недостатак радне снаге и погоршана старосна структура. Међутим, овај податак је прилично променљив у оквиру групе. Регистрована су насеља у којима се практично не обрађује пољопривредно земљиште (Горјани (Ужице), Буковица (Ивањица) и Брезна (Краљево)), док се у другим насељима користи готово све расположиво пољопривредно земљиште (Долиће, Пода (Сјеница)). Ипак, 58% насеља користи пољопривредно земљиште изнад просека за групу, а свега 8,6% више од просека посматраног подручја.

4.2.3. Типологија према функцијским карактеристикама

Функционална класификација геопростора актуелна је проблематика која је нашла велику примену у нашој стручној и научној литератури. Базира се на различитим индикаторима, од којих се поједини у Србији статистички не могу пратити у континуитету или нису доступни на нивоу нижих административних јединица (Miletić, Drobñaković, 2015). Најчешће кориштени индикатори развијености функције рада и значаја центара рада у мрежи насеља у нашој географској и просторно–планерској литератури су: активно становништво по секторима делатности које обавља занимање (Тошић, 1999; Грчић, 1999; Вељковић, Јовановић, Тошић, 1995; Тошић, Обрадовић, 2003. и др.), удео пољопривредног становништва (Јаћимовић, 1984; Јовановић,

1988), запосленост у индустрији и/или терцијарном сектору (Грчић, 1990; 1999; Ђере, 1984а; Зековић, 2009; Miletić, Todorović, 2003), концентрација функција/институција (Букуров, 1980; Ђере, 1984б; Јовановић, 1988; Тошић, 1999; Крунић, 2012) и др. Функционална класификација насеља може се извршити у зависности од доминантне делатности према моделу тенарног дијаграма, који се најчешће примењује (Вељковић и сар., 1995; Тошић, 1999; Грчић, 1999. и др.) и према концепту централних места базираног на функционалној зависности насеља (Грчић, 1999; Матијевић, 2003).

Поред ових типичних функцијских класификација, многи модели диференцирања насеља садрже неки од базних критеријума који су у вези са функцијама насеља, односно економском структуром становништва. Почев од Цвијићеве типологије, занимање становништва било је битно полазиште за детерминисање типа и еволуције насеља. Уочавајући мањкавост типологије насеља на две основне групе за потребе прикупљања статистичких података, Мацура (1954) уводи допунски критеријум који се ослања на активност становништва, како би се јасније успоставиле разлике међу типовима руралних насеља. Поједини аутори (Стаменковић, Бачевић, 1992; Симоновић, Рибар, 1993) разликују основне и спољне, тј. посебне функције насеља, које детерминишу њихов развој и тип. У зависности од заступљености основних функција насеља, односно опремљености објектима јавних служби и услуга у којима је становништво запослено, деле насеља према њиховом карактеру на примарна села, села са сеоским центром, центри заједнице насеља, а на основу посебних функција развијених у насељу на бањска, туристичка, рејонска, општинске центре и приградска насеља. Такође, Радовановић (1965) третирајући истовремено природне, економске и историјске факторе развоја насеља, прави дистинкцију између 12 категорија насеља.

Други аутори користе као основу за дистинкцију насеља не само функције заступљене у насељу и активност становништва, већ и друге допунске економске индикаторе: Ђурић (1966) структуру народног дохотка, учешће сектора делатности у остваривању истога, оријентацију у пољопривредној и индустријској производњи; Којић (1977) разликује четири типа у зависности од фазе преображаја села кроз тзв. културно–економске појасеве; Јаћимовић (1984) издваја три осовна типа и подтипове комплексним сагледавањем функције рада кроз удео непољопривредног становништва, структуру запослених по секторима делатности, обим дневне циркулације радника и запослених у иностранству; Ђирић (1991) разграничава четири типа села: традиционални, мешовити, специјалистички и непољопривредни, ослањајући се на примарне активности којима се бави локално становништво; Јовановић (1988) пак уважава промену структуре активности становништва и функционалне специјализације насеља. Комплексније типологије ба-

зиране на запосленом становништву у индустрији добијене су примењујући метод факторске анализе (Грчић, 1990), shift–share анализе (Грчић, Раткај, 2006) и сл.

Табела 11. Просечне стандардизоване вредности
типова према функцијским обележјима

тип	I	II	III
Диверзификација руралне економије	-0,43	0,38	-0,54
Ангажовани у пољопривреди	0,88	-0,64	-0,62
Лица са приходом од пензије	0,10	-0,31	1,87
Лица са социјалним примањима	-0,20	0,09	0,59
Дугорочна незапосленост	-0,21	0,22	-0,67
Коефицијент ек. зависности	0,00	0,06	2,60
Стопа активности	0,47	-0,23	-0,96
Стопа незапослености	-0,52	0,39	0,46

Извор: Елаборација аутора

Типологије сеоских насеља базиране на функцијским обележјима су разноврсне и указују верно на разлике међу руралним насељима. Оне представљају повољну основу за постављање хипотезе да на руралном простору Србије постоји мозаик сеоских насеља у зависности од начина формирања, еволуције и основних карактеристика, посебно функцијских. У овој студији је извршена функционална типологија насеља на стандардизованим вредностима седам индикатора који третирају економску структуру становништва, степен запослености, односно незапослености и изворе прихода локалног становништва. На основу *Two step* анализе издвојена су три функцијска типа насеља у централној Србији, која су кластер анализом груписана на основу сличности међу њима (Табела 11).

На основу средњих вредности изабраних функцијских параметара јасно су издвојена три типа насеља. Прва група насеља одликује се малом диверзификацијом активности, али изузетно високом активношћу становништва у пољопривреди. Разлог томе је што ова насеља имају највише вредности стопе активности, најниже вредности коефицијента економске зависности и стопе незапослености (Табела 11). Ниске су вредности које указују на удео пензионера, јер је мали део становништва успео да је оствари приходе ван пољопривреде, као и најнижим вредностима које указују да се становништво издржава на основу социјалне помоћи, јер се ради о становништву које радом обезбеђује егзистенцију. Сходно томе, ову групу чине *рурална насеља аграрне оријентације*. Друга група насеља окарактерисана је повољним вредностима функцијских показатеља у погледу потенцијала за развој. Упркос високим вредностима стопе незапослености, посебно дугорочне, тај потен-

цијал лежи у високим вредностима показатеља диверзификације руралне економије. Становништво ових насеља је очигледно, поред ангажовања у пољопривреди, више окренуто изналажењу прихода од других профитабилних делатности. Локација углавном на важним саобраћајним правцима и географски повољним теренима (Карта 6), пружа могућност за бављење другим активностима и за приближавање тржишту. Ова група насеља поседује још увек значајан контингент активног становништва, што је утицало на повољне вредности коефицијента економске зависности. Из тог разлога, насеља ове групе могу се окарактерисати као *прогресивна рурална насеља*, јер се управо у њој могу тражити потенцијални носиоци развоја руралног простора. Трећа група насеља има најнеповољније просечне вредности изабраних функцијских показатеља. Ниво активности становништва и ангажовања у изабраним секторима делатности је веома ниска, а стопа незапослености виша од претходне две групе. Издржавано становништво је далеко у предности у односу на активно (Табела 11), а значајан извор прихода у овим насељима представљају маргинални извори. Овако економски ослабљена насеља могу се окарактерисати као *девастирана рурална насеља*.

Рурална насеља *аграрне оријентације* широко су распрострањена у свим деловима посматраног подручја (Карта 6). Ова група обухвата 1.824 рурална насеља. У поређењу са друге две групе, ова насеља имају далеко већи удео активних у пољопривреди (Табела 12) и за око 26% више од просека за сва рурална насеља централне Србије. Овај показатељ на неки начин издваја поменути групу насеља. Његове вредности су прилично уједначене и најчешће је све активно становништво ангажовано управо у пољопривреди (Табела 12). Чак 81 насеље има 100% активног становништва у пољопривреди. Половина насеља има удео активних у пољопривреди више од просека за групу, а чак 95% више од просека за цело посматрано подручје. Насупрот томе, степен диверзификације руралне економије је низак, чак дупло нижи од просека за централну Србију. Око 3% активног становништва запослено је у непољопривредним делатностима. Међутим, овај показатељ је у групи типичних аграрних насеља веома варијабилан (114%), што је условљено комплексом разноврсних фактора (близина центра, приступачност, морфологија терена и сл.). Регистровано је 30% насеља без непољопривредног становништва, а у појединим је преко трећине становништва ангажовано у секундарном и терцијарном сектору (Јошанички Прњавор (Јагодина), Млачиште (Црна Трава)). Око 60% насеља ове групе има степен диверзификације испод просека за групу, а чак 87,3% испод просека руралних насеља централне Србије.

Стопа активности аграрних насеља је знатно виша од просека друге две групе. Генерално, насеља овог типа имају око 27% више активног становништва од просека за цело посматрано подручје (Табела 6). Оно што је карактеристично за насеља аграрне оријентације је да је у појединим насељима број активних вишеструко већи од радноспособног континента становништва (364 насеља, односно 20%), услед ангажовања старих лица у пољопривреди. Око 34% насеља има виши степен активности становништва од просека за групу, а око 80% више од просека за цело посматрано подручје. С друге стране, стопа незапослености становништва аграрних насеља је пет пута нижа од друге две групе насеља (Табела 12), а око три пута нижа од просека за централну Србију. На нивоу је од 6%, а од тога 45% становништва не траже први пут запослење. Међутим, стопа незапослености исказује у овој групи насеља велике осцилације (60%), крећући се у опсегу од 0 (у 321 насељу (17,6%) нису забележени незапослени), док у насељу Грознатовци (Сурдулица) износи 60%. Незапосленост испод просечне за групу забележена је у 63,4% насеља, а од просека за централну Србију 84,6% насеља.

Према овом показатељу не може се рећи да је становништво аграрних насеља у неповољном економском положају, али треба имати на уму да су они већински ангажовани у пољопривреди, чији статус је у привредном систему Србије дугорочно маргинализован. У маси незапосленог становништва они који су већ неки период без сталног занимања најчешће нису забележени (488 насеља, односно 27%), док у појединим насељима чине апсолутну већину (261 насеље, односно око 14% насеља са 100%).

Анализа претходно поменутих индикатора утицала је на то да тип насеља аграрне оријентације има најнижи коефицијент економске зависности становништва. У просеку, један активни становник издржава око 1,6 становника (Табела 12), што је дупло мање од просека за цело посматрано подручје. Трећина насеља има више активних него издржаваних становника, док у појединим насељима један активни издржава више од 10 становника (Звијезд (Пријепоље), Орља (Пирот)).

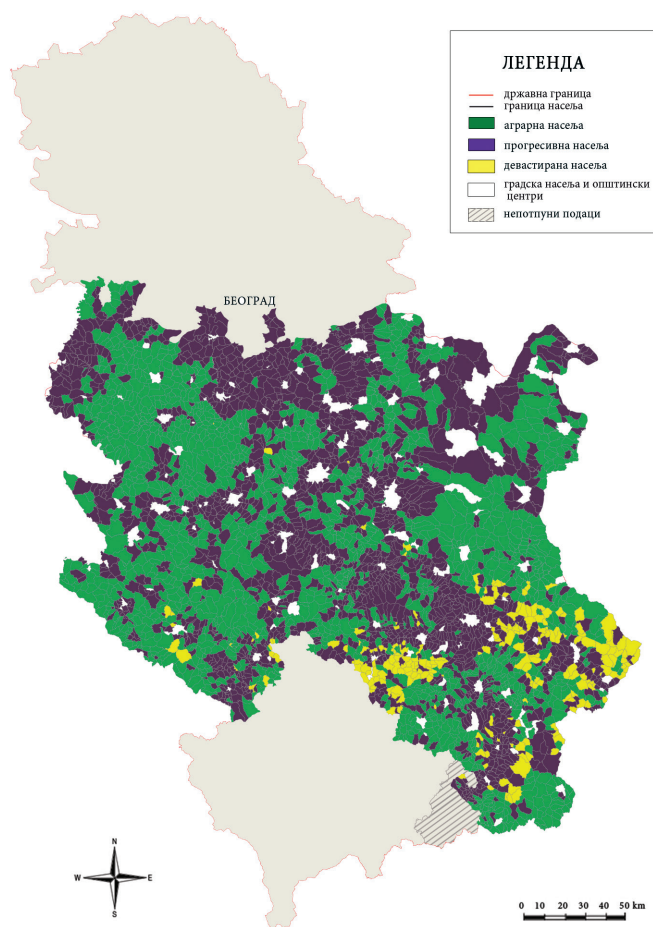
Просечно, трећина становништва у аграрним насељима приходе остварује од пензија, што је приближно средњим вредностима за централну Србију. То је најчешћи забележен удео (Табела 12). Међутим, поједина насеља уопште немају пензионере (Аливеровиће (Сјеница), Доње Левиће (Брус), Девреч (Тутин), Беровица (Пирот), Верзар (Димитровград)), а у другим, пак, пензије чине једини извор прихода (Покревник (Рашка), Габровница, Татрашница (Књажевац)). У око 60% насеља удео пензионера је испод просека. С друге стране, удео лица које остварују приходе од социјалне помоћи износи 2,26% и приближан је просеку за централну Србију. То није неки значајан удео, али с обзиром на то да се ради о становништву

које је оријентисано на пољопривреду, махом старијих лица, на релативно већој удаљености од општинског центра (Карта 6), не може се о овом податку дискутовати као меродавном за изражавање степена социјалне и економске угрожености становништва. Најчешће насеља у периферним руралним деловима општина и нису покривена службом социјалне помоћи.

Табела 12. Дескриптивна статистика типова према функцијским обележјима

Тип		Диверзификација РЕ	Ангажовани у пољопривреди	Лица са приходом од пензије	Лица са соц. примањама	Дугорочна незапосленост	Коефицијент ек. зависности	Стопа активности	Стопа незапослености
Аграрна насеља	mean	3,10	66,20	32,04	2,26	44,99	1,63	87,64	5,97
	stdev	3,54	17,20	14,92	2,71	35,63	1,20	53,68	6,46
	min	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	20,00	0,00
	max	36,84	100,00	100,00	25,00	100,00	12,00	850,00	60,00
	mode	0,00	100,00	33,33	0,00	0,00	1,00	100,00	0,00
	variance	114%	26%	47%	120%	79%	74%	61%	108%
Прогресивна рурална насеља	mean	10,78	17,52	25,91	3,05	57,12	3,15	54,33	15,31
	stdev	11,45	16,33	9,13	3,13	22,70	1,94	14,11	10,49
	min	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
	max	100,00	81,82	77,78	50,00	100,00	19,00	292,05	100,00
	mode	0,00	0,00	33,33	0,00	100,00	3,00	50,00	0,00
	variance	106%	93%	35%	102%	40%	62%	26%	69%
Дестастирана рурална насеља	mean	4,28	14,18	57,40	4,93	33,33	21,15	27,79	16,09
	stdev	15,32	29,26	18,59	6,31	38,11	20,41	22,03	19,14
	min	0,00	0,00	7,41	0,00	0,00	1,00	0,00	0,00
	max	100,00	100,00	100,00	42,38	100,00	174,00	100,00	100,00
	mode	0,00	0,00	100,00	0,00	0,00	13,00	0,00	0,00
	variance	358%	206%	32%	128%	114%	97%	79%	119%

Извор: Елаборација аутора

Карта 6. Типови насеља према функцијским обележјима

Прогресивна група руралних насеља је широко распрострањена и обухвата највећи број руралних насеља, посматрано по функцијским обележјима (1.923). Ситуирани су на важнијим саобраћајним правцима (Карта 6), те им повољна приступачност отвара развојне могућности. Маркантна црта групе прогресивних руралних насеља централне Србије је висок остварени ниво диверзификације руралне економије, што им даје развојну предност у односу на остала рурална насеља. Удео запослених у непољопривредним производним делатностима је два до три пута виши од других група насеља и просека за цело посматрано подручје. Међутим, ниво диверзификације је прилично варијабилан у овој групи (106%). У појединим насељима није забележено становништво које је запослено у секундарном и терцијарном сек-

тору (187 насеља, што је око 10%), док је потпуна оријентација ка овом сектору делатности регистрована у пет насеља (Сисевац (Параћин), Пирковац (Сврљиг), Мирановачка Купа (Бела Паланка), Мерћез (Куршумлија) и Крушевица (Прокупље)). Више од просечних вредности групе диверзификације руралне економије има трећина насеља (660), а више од просека централне Србије 56,6% насеља, што је значајан економски потенцијал. С друге стране, удео становништва ангажованог у пољопривреди је на ниском нивоу (Табела 12). Више од два пута је нижи од просека за рурални простор централне Србије, што указује на то да се економска специјализација насеља одвијала у правцу непољопривредних делатности. И овај податак у групи прогресивних насеља показује значајне осцилације. У појединим насељима нема активног становништва у пољопривреди (321 насеље, односно 16,7%), а у другима је преко 70% (Баре (Пријепоље), Дунишиће (Сјеница) и Шароње (Тутин)).

Економска активност становништва прогресивних насеља је приближно на нивоу просека за централну Србију. Најчешће је око половине популације активно (Табела 12). У десет насеља није регистровано активно становништво, а у појединим насељима је активно становништво старосне доби ван граница радноспособног континента (Блажево (Брус) и Јеловик (Аранђеловац)). Око половине прогресивних насеља има степен активности изнад просека групе, а 29% више од просека централне Србије. Аналогно томе, висока је стопа незапослености, која је за око 4% виша од просека за цело посматрано подручје. Насеља која се у том смислу могу сматрати мање угроженим, са ниском стопом незапослености, чине око 8% (159 насеља са мање од 5% незапослених). У категорији незапосленог становништва, већину чине она која су некада била запослена, а сада услед разних околности (пропадање индустријских комплекса, транзиција, тј. прелазак са социјализма на капитализам) траже ново запослење неки дужи период. У 118 насеља незапослени су само они који поново траже запослење, а у 69 насеља незапослене чине они који први пут траже запослење.

Сходно претходно изнетим подацима, коефицијент економске зависности становништва насеља прогресивног типа је на нивоу просека за централну Србију. Један активни издржава око три становника (Табела 12). У свега 28 насеља је већи број активних од издржаваних, а у 24 насеља један активни издржава више од 10 становника. Ово је једна од претњи за будући развој прогресивне групе насеља.

Удео пензионера у прогресивним руралним насељима централне Србије је око 26%, што је незнатно испод просека за цело посматрано подручје. У поређењу са друге две групе, извор прихода становништва ових насеља је најмање базиран на пензијама. У четири насеља ове групе нема особа које оства-

рују приходе од пензија (Скрадник (Сјеница), Алдина Река (Књажевац), Бистрица (Црна Трава), Голешница (Алексинац)), док у 30 насеља чине половину прихода становништва. С друге стране, удео лица која остварују приходе од социјалне помоћи износи 3%, што је незнатно више од просека за централну Србију. Овај показатељ исказује приличну варијабилност (102%), која је условљена бројним факторима (близина центру, ниво информисаности, економски потенцијал и сл.). Вредности се крећу од 0 у 111 насеља без лица са социјалним примањима, до чак 50% у насељу Бистрица (Црна Трава). Ипак, због делимичне покривености руралног простора активностима социјалне службе, овај податак може послужити као допунски у комплексном сагледавању економског статуса насеља.

Трећа група *депресивних руралних насеља* централне Србије обухвата бројчано најмању групу од 230 насеља. Лоцирана су већински на југу и југоистоку посматраног подручја, на простору брдско–планинског карактера (Карта 6), препознатог као традиционално неразвијено подручје. Карактер подручја којем припадају ова насеља реперкутовао се и на средње вредности посматраних функцијских показатеља, које су знатно неповољније од вредности за друге две групе. Генерално гледано, ниво економске активности становништва, изражен кроз склоп изабраних показатеља, је јако низак. Ова група насеља има мали удео запослених у непољопривредним делатностима, за око 2,5% мање од просека за централну Србију. Варијабилност овог показатеља је изузетно висока. У 87% насеља нема регистрованог непољопривредног становништва, док је у четири насеља све становништво запослено у секундарном и терцијалрном сектору (Мирановац (Бела Паланка), Брлог, Славиња (Пирот), Бабина Пољана (Врањска Бања)). Само 27 насеља имају остварени ниво диверзификације руралне економије изнад просека за централну Србију.

Удео ангажованих у пољопривреди је такође изузетно низак, најнижи од три издвојене групе насеља и скоро три пута нижи од просека за цело посматрано подручје. Најчешће у девастираним насељима уопште није регистровано активно становништво у пољопривреди (75,6%). Ипак, присутна су и насеља у којима се све активно становништво бави пољопривредом (17 насеља). У свега 37 девастираних насеља ниво активних у пољопривреди је виши од просека за рурална насеља централне Србије.

Стопа активности групе девастираних насеља је на најнижем нивоу. Свега око 28% радноспособног становништва је активно, што је дупло мање од просека посматраног подручја. У многим насељима стопу активности није било могуће израчунати, јер нису регистровани становници радноспособног континента (чак 42), док је у насељима Доња Глама (Бела Паланка) и Височка Ржана (Пирот) све становништво те старосне доби је и активно. Свега 19

насеља има виши степен активности од просека централне Србије, а више од половине насеља је ниже активности од просека групе. Аналогно ниској стопи активности, девастирана насеља имају највишу стопу незапослености, 5% више од просека посматраног подручја. Како није регистровано активно становништво у појединим насељима, тако није било могуће је израчунати ни удео незапослених у њима. Регистрована су насеља у којима све активно становништво незапослено (Доња Глама (Бела Паланка) и Височка Ржана (Пирот)). Више од половине незапослених чине они који су некада радили, али су принуђени да траже нови посао (57%). У појединим насељима они чине већину незапослених (36 насеља са 100%), али се најчешће се бележи њихово одсуство (111 насеља, односно 48,3%). Сходно претходно извршеној анализи, коефицијент економске зависности становништва девастираних насеља је изузетно висок. Један активни становник издржава 21 становника у просеку. У 14 насеља један запослени издржава преко 50 становника, а у насељу Деретин (Ивањица) чак 174. Овај податак првенствено репрезентује економску осиромашеност девастираних насеља централне Србије.

У таквим економским приликама, веома значајан извор прихода представљају пензије. Више од половине становништва девастираних насеља чине пензионери, те се може закључити да им она осигурава, ионако већ угрожену, егзистенцију. Око 51% насеља има више пензионера од просека, а у седам насеља приходи од пензије су једини извор прихода (Јаворје (Власотинце), Горњи Рињ (Бела Паланка), Планиница (Димитровград), Милојковац, Планиница (Пирот), Колуница (Сурдулица) и Нови Ђуровац (Прокупље)). Такође, ова група насеља има и највиши удео становништва којима се пружа социјална помоћ. Иако се ради о удаљеним крајевима, они су у погледу социјалне и економске угрожености најрањивији, а пошто већину становништва чине стара лица, утолико су они пре били обухваћени неким од програма социјалних служби. Око 39% насеља нема лица која примају социјалну помоћ, али у појединим насељима она чине значајан извор прихода, преко 20% (Јабланица (Тутин), Брестовац (Бојник), Барлово, Љутова (Куршумлија), Горња Бејашница, Козинце, Селиште (Прокупље)).

4.2.4. Типологија према аграрним карактеристикама

Типологија руралних насеља која је базирана на искључиво аграрним елементима у српској литератури мање је заступљена. Типологије које се односе на аграрну структуру насеља и пољопривредно становништво углавном се спроводе у сврху типологизације пољопривредне производње, што је део истраживања аграрне географије, економике пољопривреде, руралне социологије и других научних дисциплина које се баве истраживањем у домену аграра.

Аграрне карактеристике и обележја пољопривредних газдинстава изузетно су битни за одређивање степена руралности насеља. Како наводи Радмановић (1999), најзначајнији моменат за успостављање разлике међу насељима јесте начин живота, стварање и потрошња материјалног богатства, где индивидуално пољопривредно газдинство представља основни извор материјалног богатства, место рада и привређивања, као и репродукције друштвено–економских односа, а не само становања и потрошње.

Типологија пољопривреде, која није предмет истраживања ове студије, од половине прошлог века веома је актуелно питање. Узор нашим аграрним географима је плејада научника на челу са Костровићким (Шберг, 1981; Openshaw, 1983; Kostrowicki, 1989), чију методологију су радо модификовали условима аграра Србије и примењивали је у циљу адекватне рејонизације. Они су имплементирали комплексан метод базиран на факторској и кластерској анализи, који укључује велики број индикатора у вези са коришћењем пољопривредног земљишта, његовим карактеристикама и обележјима пољопривредног становништва. Таквом детаљном методологијом спроведена је рејонизација пољопривредне производње у Србији на општинском и насеобинском нивоу, где је детаљно утврђена припадност неком од издвојених аграрних типова (Грчић, Минић, 1987; Todorović, 2002; Тодоровић, 2003).

Поред поменуте, у географској литератури често се срећу типологије које се односе на начин коришћења пољопривредног земљишта. Базирају се на методу наизменичних делитеља (Јаћимовић, 1991; Грчић, 1984), који указује на правац коришћења пољопривредног земљишта у насељу. С друге стране, често се пољопривредно становништво користило као основа за диференцирање просторних јединица, комбинујући и изводећи друге показатеље, као што су образовна структура и концентрација пољопривредног становништва (Спасовски, 1988; Тодоровић, 1995; Војковић, Тодоровић, 1998), пољопривредна густина насељености (Сретенковић, 1986; Спасовски, Илић, 1989; Тодоровић, 2003). У савременој географији све више се користе комплексне методе базирани на интердисциплинарном приступу, у којем је аграрна структура насеља, општине или региона битна компонента (Meredith, 2006; Estratoglou et al., 2007; Cartwright, Drobñaković, 2014; Martinović, Ratkaj, 2015).

Типологија руралних насеља која једнострано третира аграрне карактеристике насеља спроведена је у монографији у циљу утврђивања типова насеља у зависности од ефикасности пољопривредне производње, структуре пољопривредних газдинстава и начина коришћења пољопривредног земљишта. *Two step* анализа на стандардизованим вредностима 11 изабраних показатеља сугерисала је издвајање 5 основних аграрних типова насеља, у које су они разврстани кластерском нехијерархијском анализом (Табела 13).

Табела 13. Просечне стандардизоване вредности типова према аграрним обележјима

тип	I	II	III	IV	V
Аграрна густина	0,11	0,24	-0,32	-0,55	1,38
Алтернативно коришћење ПЗ	0,09	-0,03	-0,02	-0,02	-0,03
Пољопривредна газдинства	0,01	0,00	0,02	0,47	-0,99
ПГ малог поседа	0,33	0,41	-0,27	-0,91	1,59
ПГ поседа средње величине	0,28	0,04	0,23	0,24	-1,32
ПГ великог поседа	-0,53	-0,49	0,14	0,93	-1,06
Некоришћено ПЗ	-0,24	2,22	-0,43	-0,23	0,29
Површине под ораницама	-0,27	-0,83	1,21	-0,66	-0,10
Површине под сталним засадама	1,02	-0,31	-0,50	-0,26	0,19
Површине под ливадама и пашњацима	0,01	-0,08	-0,92	0,99	-0,19
ПЗ у закупу	-0,17	-0,45	0,54	-0,14	-0,23

Извор: Елаборација аутора

На основу просечних стандардизованих вредности изабраних атрибута пољопривреде утврђене су разлике и окарактерисане групе насеља. Основни атрибути се односе на природне факторе и друштвене детерминанте развоја пољопривреде (Todorović, 2002). Прва група насеља одликује се знатно повољнијим саобраћајним и географским положајем (Карта 7), те су и аграрне карактеристике прилично повољне. Ова насеља карактеришу умерена аграрна густина и број пољопривредних газдинстава, мале до средње величине поседа. Оно што је карактеристично за ову групу насеља јесте да усредњене вредности података указују на специјализацију производње у области воћарства, које у овој групи насеља заузима највећи удео у структури коришћења пољопривредног земљишта, и ратарско-повртарској производњи, с обзиром на уситњене парцеле. Такође, производња се усмерава и ка алтернативним видовима коришћења пољопривредног земљишта, које у овим насељима има највишу забележену вредност. Ниво искоришћености пољопривредног земљишта је изузетно висок, што индикује високу интензивност пољопривредне производње. На основу оваквих вредности атрибута пољопривреде, насеља ове групе представљена су типом *специјализоване воћарске и ратарско-повртарске производње*. Друга група руралних насеља лоцирана је већински на јужним и источним ободним деловима централне Србије (Карта 7). Одликују се, такође, умереном аграрном густином и бројем пољопривредних домаћинстава, са израженим трендом фрагментације. Нису оријентисана ка алтернативном, а ни интензивном коришћењу пољопривредног земљишта, јер имају изузетно висок проценат некоришћеног пољопривредног земљишта (Табела 13), што указује на екстензивни карактер пољопривреде. Такође, најнижи удео пољопривредног земљишта у

закупу индикује на неразвијеност тржишта земљиштем, услед непостојања потребе за ширењем и интензивирањем производње. Према структури коришћења пољопривредног земљишта и ниским уделима, може се закључити да је становништво ових насеља оријентисано ка сваштарској, мешовитој производњи. Сходно томе, насеља ове групе могу се окарактерисати као тип насеља са *екстензивном мешовитом производњом*. Трећа група је сачињена од насеља већински равничарског карактера, распрострањених на јужном делу панонског обода и долинама река (Карта 7). Засупљена је мала аграрна густина и умерен број пољопривредних газдинстава, повољне величинске структуре, односно са поседом релативно веће површине (Табела 13). На интензивну производњу у овим насељима указују најнижи проценат некоришћеног пољопривредног земљишта (око 4%) и најразвијеније тржиште земљиштем (20,5% у закупу). Производња је оријентисана ка ратарској производњи, услед високог удела ораница и башта, дупло више негу у осталим групама. С тим у вези, ову групу чине *ратарска насеља повољне аграрне структуре*. Четврта група насеља широко је распрострањена у југозападним, источним и јужним деловима централне Србије (Карта 7). Имају најнижу аграрну густину, а највећи удео пољопривредних домаћинстава. Разлог томе је што су газдинства ове групе насеља са највећим поседом (Табела 13). С обзиром на висок удео ливада и пашњака и претежно брдско–планински карактер, ову групу чине *насеља планинске пољопривреде* (Николић и сар., 2009). Пета група насеља лоцирана је у близини великих регионалних центара (Карта 7). Имају у просеку највишу аграрну густину, са најмањим уделом пољопривредних домаћинстава, изузетно уситњене величинске структуре. Према начину коришћења пољопривредног земљишта, доминирају површине под ораницама и баштама, али имају и значајан удео сталних засада. У складу са анализираним обележјима, насеља ове групе могу се окарактерисати као тип насеља *мешовите приградске пољопривреде*.

Ради детаљнијег увида у дистинкцију аграрних особина диференцираних група насеља, извршена је компаративна анализа на односу просечних вредности, опсега у којем се крећу и њиховог варијабилитета (Табела 14). Група насеља са *специјализованом воћарском и ратарско–повртарском производњом* обухвата 822 насеља, ситуираних у близини већих центара, у долини река западног и јужног дела централне Србије (Карта 7). Насеља ове групе имају приближне вредности пољопривредних газдинстава просеку за цело посматрано подручје, као и аграрну густину домаћинстава. У том погледу, нису изражене осцилације (Табела 14). Регистрована су насеља код којих нема пољопривредних газдинстава (Калуђерево, Нашушковица (Бабушница), Басара (Пирот)), али и 16 у којима су сва домаћинства пољопривредна. Аграрна густина се креће у опсегу од свега два домаћинства

по хектару коришћеног земљишта (Кошевине – Пријепоље), до 88 дом./ха (Драјинци – Сурдулица).

Пољопривредна газдинства ове групе насеља су фрагментирана. Око половине газдинстава су величине до 2 ха (Табела 14), што је за 7% више од просека за централну Србију. Око 15% је најнижа заступљеност малих газдинстава у насељу Белокош (Прокупље), док се у 18 насеља бележи преко 70%. Виши ниво уситњености поседа од просека за групу регистрован је у 51% насеља. Међутим, удео газдинстава средње величине (2–5 ха) је веома значајан у овој групи, и за око 5% је виши од просека за централну Србију. Најчешће се бележи око трећине газдинстава ове величине потеса. У насељу Каменица (Горњи Милановац) нису регистрована, док у појединим насељима чине више од две трећине газдинстава (Мађер (Пожега), Грчак (Александровац), Средња Тушимља (Нови Пазар), Трењак (Куршумлија)). Више од просека за групу газдинстава средње величине има 47,2% насеља, што је значајан потенцијал за пољопривредну производњу. С друге стране, удео великих газдинстава износи приближно 10%, што је за 6% ниже од просека за централну Србију. Најчешће насеља ове групе немају велика газдинства (40 насеља), а у неким чине значајан удео (Каменица (Горњи Милановац), Лепојевић (Рековац), Горња Трнава (Топола), Басара (Пирот), Доња Јошаница (Блаце)). Више од просека за групу великих газдинстава има 43,5% насеља, а од просека целог посматраног подручја 12,7% насеља, што није занемарив аграрни потенцијал.

Међутим, оно што карактерише ову групу насеља јесте специјализација пољопривредне производње. У овим насељима је становништво отворено према новим алтернативним начинима коришћења пољопривредног земљишта, као што су стварање биомасе, гајење печурака и сл. Значајно су више заступљене површине ове намене од просека за централну Србију. Иако се ради о јако малом узорку, овај показатељ указује на интензивност у производњи, технолошку иновативност и предузимачки дух пољопривредника. Највеће површине кориштене на овај начин забележене су у насељима Тулари и Бањани (У6), Добрић (Шабац), Ракинац (Велика Плана) и Претежана (Блаце). Други аграрни атрибут ових насеља односи се на структуру коришћења пољопривредних површина, у првом реду висок удео површина под сталним засадима (воћњаци и виногради око 22%), којих је дупло више у односу на просек целог посматраног подручја. Оријентацију ка воћарској и виноградарској производњи потврђује и податак да су се нека од традиционалних воћарско–виноградарских подручја управо наша у групи насеља специјализоване мешовите пољопривреде (насеља општина Гроцка, Смедерево, Александровац, Трстеник, Мерошина, Блаце и др.). Површине под сталним засадима у појединим насељима чине доминан-

тан начин коришћења (Калуђерица, Брестовик, Ритопек (Гроцка), Сеоне, Удовице (Смедерево), са преко 90%). Чак 75,4% насеља има већи удео површина под сталним засадима од просека за централну Србију. Површине под ораницама и баштама су у просеку мање заступљене него на целом посматраном подручју, за око 8%. У неким насељима заузимају незнатне површине (Калуђерица (Гроцка), Бјелахова, Гостун, Кошевине, Поток, Чаушевиће (Пријепоље), Горњи Бучумет (Медвеђа), Драјинци (Сурдулица), Добротић (Прокупље)), док су у другим преовлађујући начин коришћења пољопривредног земљишта (Бањане, Туларе (Уб), Добрич (Шабац), Ракинац (Велика Плана)). С обзиром на то да око 37% насеља има виши удео ораничних површина од просека за цело подручје, ратарска производња, а посебно повртарска на малим парцелама, представља значајан аграрни потенцијал ове групе насеља. Удео травнатих површина је на приближно једнаком нивоу као у централној Србији. Овај показатељ исказује умерене осцилације (Табела 14). У насељу Страгари (Трстеник) нису регистроване травнате површине, најчешће трећина пољопривредних површина је под ливадама и пашњацима, док у насељу Кошевине (Пријепоље) чини већински начин коришћења пољопривредног земљишта.

На интензивни карактер пољопривредне производње у насељима специјализоване мешовите пољопривреде указује низак проценат некоришћеног, запушеног пољопривредног земљишта, за 2% мање од просека централне Србије. Овај показатељ има нешто вишу варијабилност (72%). У 16 насеља све расположиво пољопривредно земљиште се обрађује, док у шест насеља напуштено земљиште прелази 20% (Валевац, Дречиновац, Лепена (Књажевац), Бадљевица (Смедерево), Љутова, Невада (Куршумлија)). Чак 73,4% насеља овог типа има нижи проценат напушеног земљишта од просека за цело посматрано подручје, што указује на интензивни карактер пољопривредне производње. Тржиште пољопривредним земљиштем је развијено приближно колико на нивоу централне Србије. Око 28% насеља има у просеку већи удео пољопривредних површина под закупом него генерално рурална насеља централне Србије, што указује на потребу повећања поседа пољопривредних газдинстава и проширење пољопривредне производње.

Друга група насеља са *екстензивном мешовитом производњом* покрива периферне делове источне и јужне Србије (Карта 7). Обухвата 342 рурална насеља. Одликују се умереном аграрном густином и уделом пољопривредних домаћинстава, приближно на нивоу централне Србије. У том погледу, у групи су присутне мање осцилације. Аграрна густина креће се у опсегу од 13 домаћинстава по хектару коришћеног пољопривредног земљишта (Доброселица – Чајетина), па до 182 дом./ха (Рђавица – Сурдулица). С друге стране, три насеља немају регистрованих пољопривредних газдинстава (Остатовица, Пресека и Ракита (Бабушница)), док су у 24 насеља заступљена већина.

У пољопривредним газдинствима ове групе насеља изражена је тенденција уситњавања потеса. Више од половине газдинстава имају величину мању од 2 ha, што је најчешће забележена вредност (Табела 14), и за око 9% више од просека за централну Србију. Међутим, у насељима Крстићево и Обрадовце (Црна Трава) сва пољопривредна газдинства су веће површине од 2 ha, док у четири насеља Стањинац, Трговиште (Књажевац), Брлог (Пирот) и Бреговина (Прокупље) чине већину. У 49% насеља регистровано је газдинстава мале површине више од просека за групу, што указује на тренд величинске фрагментације. С друге стране, у овој групи насеља просечно трећина газдинстава је средње величине, што је на нивоу просека за централну Србију, а 10% је великих газдинстава, што је за 6% ниже од просека целог посматраног подручја. Вредности овог показатеља мало варирају, те су забележена насеља у којима нема газдинства средње величине (Добро Поље (Црна Трава), Гумериште (Врање)), као и она у којима чине апсолутну већину (Крстићево, Обрадовце (Црна Трава)). Вредности великих газдинстава исказују нешто већу варијабилност (76%). Забележено је одсуство у 48 насеља, а више од трећине у четири насеља (Рибашевина (Ужице), Волуја, Раденка (Кучево), Ргаје (Прокупље)). Око 21% насеља има површину газдинства већу од просека целог посматраног подручја.

Оно што обележава ову групу насеља је висок ниво екстензивности пољопривредне производње, што индикује највиша просечна вредност некоришћеног пољопривредног земљишта (28,3%) и неразвијено тржиште земљиштем (6,6%). Запуштање пољопривредног земљишта је на око 3,5 пута вишем нивоу него генерално у руралним насељима централне Србије. Креће се од минималних 10,2% у насељу Грапа (Димитровград), што је више од просека других издвојених група насеља. У насељима Болеч (Гроцка) и Сопот (Пирот), вредности некоришћеног пољопривредног земљишта прелазе чак 70%, а више од половине земљишта се не користи у чак 14 насеља. Мање од просечног удела некоришћеног пољопривредног земљишта за цело посматрано подручје нема ниједно насеље ове групе, што указује на неки начин да су ова подручја под високим ризиком од напуштања пољопривреде, а постепено и демографског пражњења. У 24 насеља ове групе није регистровано да се пољопривредно земљиште даје или узима под закуп, док се у појединим насељима ради о знатно већим површинама него што сама насеља располажу пољопривредним земљиштем (Болеч – Гроцка и Бујачић – Ваљево). Генерално, 88,3% насеља има мање од просека за централну Србију земљишта у закупу, што указује на малу тражњу или је лошијег квалитета.

Структура пољопривредног земљишта према начину коришћења у овој групи насеља у корист је површина под ливадама и пашњацима, нешто више од трећине пољопривредних површина је под ораницама, али није

занемарив ни удео површина под сталним засадама (12%). У појединим насељима удео ливада је изузетно мали (Болеч (Гроцка), Поповац (Параћин), Дражевац (Александровац), Гавез (Крушевац), Александровац, Смедовац (Неготин), Косанчић (Бојник) и Доња Трава (Ниш)), док је у другим доминантан вид коришћења (Мокра Гора (Ужице), Бело Поље, Градац (Брус), Грапа (Димитровград)).

Табела 14. Дескриптивна статистика према аграрним обележјима

тип		Аграрна густина	Алтернативно ПЗ	Пољопривредна газдинства	ПГ малог поседа	ПГ средњег поседа	ПГ великог поседа	Некоришћено ПЗ	Оранице и баште	Стални засади	Ливаде и пашњаци	ПЗ у заупу
Насеља специјализоване воћарско-ратарске пољ.	mean	0,40	0,07	72,20	50,37	37,48	9,79	6,13	42,92	21,96	33,90	10,61
	stdev	0,10	1,20	17,48	11,21	8,99	5,99	4,43	18,95	14,40	21,53	9,75
	min	0,02	0,00	0,0	15,63	0,0	0,0	0,0	0,35	0,42	0,0	0,0
	max	0,88	32,13	100,0	77,78	75,0	40,0	23,29	93,96	97,63	98,45	98,8
	mode	0,38	0,00	100,0	50,00	33,33	0,0	0,0	#N/A	#N/A	#N/A	0,0
	variance	24	1.661	24	22	24	61	72	44	65	63	92
Насеља екстензивне мелиовите пољопривреде	mean	0,43	0,0	71,99	51,95	34,41	10,31	28,23	38,92	12,18	47,69	6,59
	stdev	0,18	0,03	19,58	14,56	11,66	7,79	10,22	21,43	9,68	22,25	12,44
	min	0,13	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	10,2	0,0	0,0	0,95	0,0
	max	1,82	0,41	100,0	89,29	100,0	37,14	72,36	94,61	76,58	95,54	149,6
	mode	0,43	0,0	100,0	50,0	33,33	0,0	#N/A	#N/A	0,0	#N/A	0,0
	variance	41	680	27	28	34	76	36	55	79	47	189
Ратарска насеља повољне аграрне структуре	mean	0,28	0,01	72,48	37,44	36,76	18,02	4,45	83,32	5,70	9,92	20,55
	stdev	0,10	0,09	13,63	14,13	8,91	9,31	4,04	10,05	4,16	8,46	16,42
	min	0,04	0,0	3,13	0,0	7,69	0,0	0,0	23,27	0,0	0,0	0,0
	max	0,61	2,04	100,0	73,68	100,0	44,80	28,21	99,58	29,77	66,81	414,3
	mode	#N/A	0,0	75,0	25,0	50,0	25,0	0,0	#N/A	0,0	0,0	0,0
	variance	37	603	19	38	24	52	91	12	73	85	80

Насеља планинске пољопривреде	mean	0,21	0,01	81,19	23,51	36,89	27,72	6,25	31,31	8,57	59,44	10,97
	stdev	0,07	0,21	15,25	12,06	12,89	11,14	5,76	17,37	6,63	18,10	12,90
	min	0,01	0,0	0,0	0,0	0,0	0,00	0,00	0,0	0,0	8,97	0,0
	max	0,71	7,0	100,0	66,67	100,0	100,0	28,43	80,74	36,82	99,63	97,36
	mode	0,28	0,0	100,0	0,0	33,33	33,33	0,00	#N/A	0,0	#N/A	0,0
	variance	35	1882	19	51	35	40	92	55	77	30	118
Насеља мелиоритне приградске пољопривреде	mean	0,76	0,01	52,96	77,45	17,55	3,38	10,87	50,31	15,42	32,34	9,68
	stdev	0,52	0,03	24,03	10,20	8,42	4,55	9,23	25,98	11,60	23,58	11,32
	min	0,03	0,00	0,0	46,67	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
	max	10,0	0,43	100,0	100,0	45,65	50,0	52,74	98,41	100,0	100,0	98,95
	mode	0,70	0,0	0,0	100,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
	variance	68	485	45	13	48	135	85	52	75	73	117

Извор: Елаборација аутора

Нешто већу варијабилност исказују вредности удела површина под ораницама и баштама и сталним засадима. Крећу се у опсегу од 0% у Балинцу (Књажевац), па до већинског (преко 90%) начина коришћења пољопривредних површина (Дражевац (Алексинац), Косанчић (Бојник) и Доња Трава (Ниш)), што је, ипак, у вези са конфигурацијом терена. С друге стране, удео воћњака и винограда није забележен у насељима Благојев Камен (Кучево) и Банковци (Црна Трава), док у насељима Крстићево (Црна Трава), Доња Бејашница (Прокупље) и Бреговина (Прокупље) чине више од две трећине пољопривредних површина. Најчешће се алтернативни вид коришћења пољопривредног земљишта не бележи у овој групи (95,6% насеља), док је 17 насеља слабо оријентисано ка гајењу алтернативних култура.

Трећи тип насеља *повољне аграрне структуре и оријентације ка ратарској производњи* обухвата 1.086 насеља, лоцираних на јужном делу панонског обода и у долинама већих река (Јужна, Велика и Западна Морава, Тимок). Ситуираност на нижим равничарским пределима управо је детерминисала основна аграрна обележја ове групе насеља. Њих карактерише ниска аграрна густина, са умереним уделом пољопривредних домаћинстава (приближно на нивоу централне Србије), услед већих површина које заузимају газдинства. Аграрна густина креће се у дијапазону од свега четири домаћинства по хектару коришћеног пољопривредног земљишта (Салаш - Зајечар), па до 61 дом./ха (Прибој (Лесковац), Горњи Нерадовац (Врање)). Број пољопривре-

дних у укупним домаћинствима јако мало варира (Табела 14) и углавном се креће у висини просека за групу. Најмањи удео је забележен у насељу Рвати (Обреновац) (3,13%), а у насељима Руденице (Александровац), Грађановиће (Нови Пазар), Каменица (Алексинац), Бачево и Изатовци (Димитровград), чини апсолутну већину.

Структура пољопривредних газдинстава према величини је знатно повољнија од претходне две групе, а с обзиром на то да се ради о насељима равничарског карактера. То представља добру и неопходну основу за интензивирање пољопривредне производње. Удео газдинстава великог поседа је у просеку нешто виша од 18%, док су мала и газдинства средње величине на приближно једнаком нивоу заступљености (Табела 14). Газдинства средње величине најчешће чине половину, а велика и мала по четвртину од укупних газдинстава. Мању варијабилност исказују газдинства средње величине поседа. У појединим насељима су слабо заступљена, испод 10%, а у другим преовладавају (Речица (Кладово), Бресник (Прокупље)). С друге стране, мала и велика газдинства исказују умерену варијабилност. Мала газдинства нису регистрована у насељима Речица (Кладово) и Бресник (Прокупље), а у седам насеља њихов удео прелази 70%. Велика газдинства нису регистрована у шест насеља, а највише вредности се крећу преко 40% у 11 насеља (Руклада (Уб), Радовашница (Шабац), Брестово (Деспотовац), Ђуринац (Свилајнац), Рогојевац (Крагујевац), Касидол (Пожаревац), Црљенац (Мало Црниће), Усије (Голубац), Кленовац, Халово (Зајечар), Врбовац (Сокобања)). Испод просека за цело посматрано подручје газдинства мале површине регистрована су у око 66% насеља, док великих газдинстава више од просека за централну Србију има 54% насеља, што указује да је аграрна структура ове групе насеља повољнија од просека централне Србије.

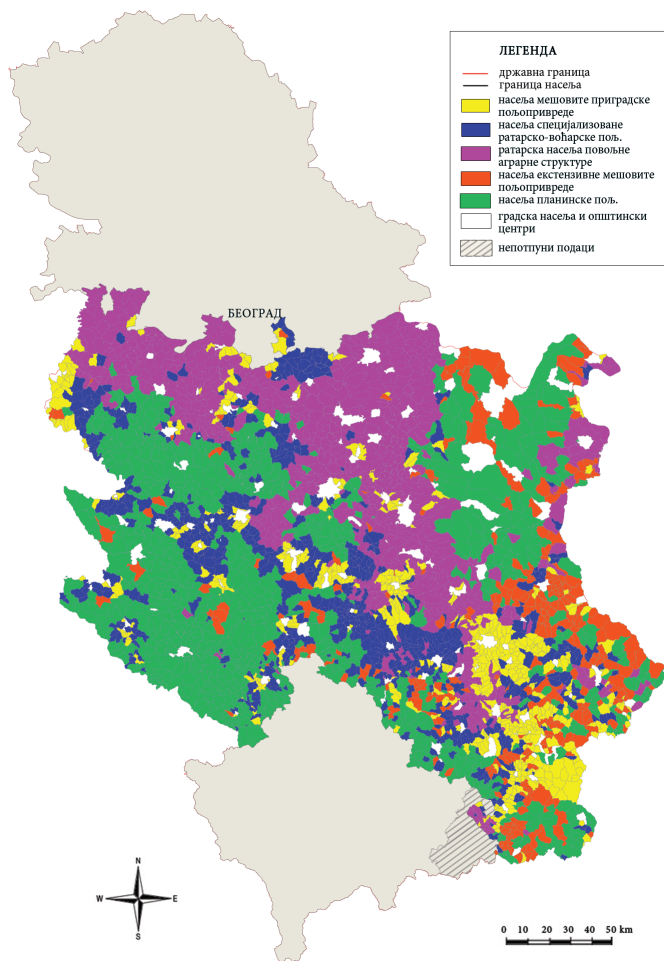
Оно што је карактеристично за ову групу насеља јесте да у структури пољопривредног земљишта према начину коришћења доминирају оранице и баште, што је условљено морфологијом терена и положајем у долинама река. Ова група насеља има скоро дупло више ораница и башта од просека за цело посматрано подручје, те јој се може приписати епитет „равнице централне Србије“. У просеку је заступљено око 83% ораничних површина, ливада и пашњака око 10%, а сталних засада на свега 5,7%, што указује на доминантну ратарску оријентацију. Најниже регистроване вредности су од око 23% (Јошанички Прњавор – Јагодина), а чак 55% насеља има већу заступљеност ораничних површина од просека за групу, од чега преко 90% има трећина насеља ове групе. Нешто значајнији удео воћњака и винограда регистрован је у осам насеља (Опарић (Рековац), Лозовик (Јагодина), Мала Крушевица (Варварин), Доња Трнава (Топола), Прекопчелица (Лебане), Брежани (Блаце), Булатовац, Мађере, Рељинац (Прокупље)), док се већи удео травнатих површина бележи у насељима Дуга Пољана (Сјеница),

Јошанички Прњавор (Јагодина) и Височка Ржана (Пирот). Алтернативни вид коришћења земљишта је слабо заступљен, а једино насеља Јабучје (Лајковац) и Богојевце (Лесковац) показују искорак у том погледу. Удео некоришћеног пољопривредног земљишта у овој групи је најнижи (4,5%), а тржиште земљиштем најразвијеније (20,5%), што указује на високу интензивност пољопривредне производње, на знатно вишем нивоу у односу на друге групе насеља и просек централне Србије. У том смислу може се издвојити 10 насеља у којима нема необрађених површина (Петрово Поље (Сјеница), Милошевац (Шабац), Драгинац (Лозница), Горњи Бањани (Горњи Милановац), Иванковац (Ђуприја), Пасјак (Трстеник), Грађановиће (Нови Пазар), Мали Миращевац (Рача), Бресник, Ђушница (Прокупље)), и 19 насеља у којима је 50% пољопривредног земљишта у закупу. Око 85% насеља има виши ниво искоришћености пољопривредног земљишта, а развијеније тржиште земљиштем 73% насеља ове групе.

Четврти тип *насеља планинске пољопривреде* је најраспрострањенији. Обухвата 1.147 руралних насеља централне Србије, претежно брдско–планинског карактера са повољним предиспозицијама за развој сточарства. Лоцирана су на југозападном, источном и ободном јужном делу посматраног подручја (Карта 7), који се одликује географски вишим теренима са израженим планинским масивима. Ова група насеља има најнижу аграрну густину, услед газдинстава највеће површине (Табела 14). У просеку 21 домаћинство насељава хектар коришћеног пољопривредног земљишта. Међутим, пошто су у питању брдско–планинска насеља, често демографски угрожена, регистровано је насеље са само једним домаћинством по хектару (Росомач – Пирот), али и насеља са преко 70 дом./ха. Удео пољопривредних у укупном броју домаћинстава је изузетно висок. Најчешће чине апсолутну већину (97 насеља), али у овој групи насеља има и оних која немају пољопривредна домаћинства (Гнила (Тутин), Војинци, Лесковица (Бабушница), Орловац (Куршумлија)).

Планинска насеља одликују се највећим газдинствима према величини поседа, што је последица широких пространстава планинских крајева. Удео великих газдинстава је за 10% виша од просека за централну Србију, а удео малих газдинстава је за 20% нижи, док су газдинства средње величине на приближном нивоу (Табела 14). Најчешће забележене вредности великих газдинстава чине трећину свих газдинстава. У насељу Ртањ (Бољевац) чине апсолутну већину, а у четири насеља чине две трећине газдинстава (Плана, Ушак (Сјеница), Ново Село (Сокобања), Магово (Куршумлија)). Око 85% насеља ове групе има веће поседе од просека за цело посматрано подручје. С друге стране, насеља са газдинством величине до 2 ха показују умерену варијабилност. У 44 насеља нису забележена, али се у појединим њихов удео креће до преко 60% (Љутаје (Сјеница),

Буковик (Пријепоље), Трешњевак (Крагујевац), Извор (Пирот), Црни Врх (Врањска Бања)). У 94,4% насеља удео малих газдинстава је испод просека централне Србије. Заступљеност газдинстава величине од 2 до 5 ха, креће се на нивоу трећине (Табела 14). Регистровано је 12 насеља без газдинстава ове величинске категорије, као и насеља у којима чине апсолутну већину (Скрадник (Сјеница), Златаре (Нови Пазар), Вус (Црна Трава), Доњи Рињ (Бела Паланка)).

Карта 7. Типови насеља према аграрним обележјима

С обзиром на конфигурацију терена, више од половине пољопривредних површина је под ливадама и пашњацима. Заступљеност ораничних површина је за 20% нижа од просека за централну Србију, а стални засади за око 3%. Удео површина под ливадама и пашњацима исказује мање осцилације (Табела 14). Најниже вредности њихове заступљености износе око 9% (Врбић – Крупањ), а чак 40 насеља има више од 90% травнатих површина у структури коришћења пољопривредног земљишта. Готово све пољопривредно земљиште је под ливадама и пашњацима у насељима Златаре (Нови Пазар) и Лесковица (Бабушница). Око 53% насеља има већи удео травнатих површина од просека за групу, што пружа оптималне предиспозиције за сточарску производњу. С друге стране, оранице и баште су значајан есенцијално–прехранбени потенцијал ових насеља, које је неопходно задржати упркос лошијем квалитету у односу на ниже равничарске крајеве. Њихов удео значајан је у 12 насеља у којима прелази 70%. Иако мале површине под воћњацима, значајне су за брдско-планинске крајеве. Насеља која се издвајају по заступљеношћу воћарске производње, евентуално виноградарске, имају више од четвртине пољопривредних површина под сталним засадама (29 насеља). Алтернативни вид коришћења пољопривредног земљишта је веома слабо заступљен (0,01%). Насеља која су у извесној мери оријентисана ка оваквом начину коришћења земљишта су Ба (Љиг) и Врбовац (Бољевац).

Ниво искоришћених пољопривредних површина је изнад просека за цело посматрано подручје - за 2% мање некористишеног земљишта, а тржиште земљиштем је незнатно неразвијеније (око 2,5% ниже). У 39 насеља ове групе није присутно необрађено земљиште, док је у другим насељима удео некористишеног земљишта прилично висок (преко 25% у насељима Доброселица (Рековац), Златаре (Нови Пазар), Бучје, Мањинац, Ново Корито (Књажевац), Маровац (Медвеђа), Сурлица (Трговиште)). У 70,5% насеља регистрован је виши ниво искоришћености пољопривредног земљишта од просека за централну Србију. Тржиште земљиштем је развијеније у насељима са више од 70% земљишта у закупу (Дрмановићи (Нова Варош), Тубићи (Косјерић), Мажићи (Прибој), Било, Бребевница, Горњи Криводол (Димитровград), Росомач (Пирот)).

Пети тип насеља *мешовите приградске пољопривреде* обухвата 580 руралних насеља лоцираних у непосредној близини великих регионалних центара (Карта 7). Управо близина тржишта одредила је тип, али и интензитет пољопривредне производње. Ради се о густо насељеним насељима, у којим аграрна густина има највише вредности од свих посматраних група и дупло већу вредност од просека централне Србије, али са најнижим вредностима учешћа пољопривредних домаћинстава са фрагменти-

раном величинском структуром. У просеку 76 домаћинстава се налази на јединици коришћеног пољопривредног земљишта. Вредности овог показатеља исказују умерену варијабилност (Табела 14). Забележена су насеља са неколико дом./ha, док је у насељу Састав Река (Црна Трава) регистровано 1.000 дом./ha. Нешто више од половине домаћинстава су пољопривредна. У 20 насеља нема пољопривредних домаћинстава, а у осам чине апсолутну већину (Покревник (Рашка), Блаца (Тутин), Доња Купиновица, Црвени Брег (Лесковац), Добровиш (Власотинце), Верзар (Димитровград), Колуница (Сурдулица), Селиште (Прокупље)).

У величинској структури пољопривредних газдинстава доминирају газдинства малог поседа (77,5%). С обзиром на то да су газдинства средње величине заступљена са око 17,5%, а велика са свега 3,4%, тренд уситњавања пољопривредних газдинстава је у овој групи веома изражен. То је велика препрека за интензивирање пољопривредне производње, те би оријентација газдинстава требала да иде у правцу специјализације у повртарској, стакленичкој и пластеничкој производњи, што управо и одговара потребама тржишта великих градова. Најчешће се бележи апсолутна већина малих газдинстава у посматраној групи насеља (27 насеља). Више од просека за групу има 47% насеља. Ниједно насеље нема мању заступљеност ове величинске категорије газдинстава од просека за централну Србију. С друге стране, газдинства средње величине најчешће нису регистрована у насељима ове групе (42), као ни газдинства велике површине (149). Нешто значајнији удео газдинстава средње величине забележен је у 26 насеља (више од 30%), а велике површине у 6 насеља (више од 20%), који се налазе у близини мањих градских насеља.

У структури пољопривредних површина према начину коришћења значајан удео имају оранице и баште (50%), на приближно истом нивоу као за просек целог посматраног подручја. Значајан је удео сталних засада (15,4), за 4% више од просека за централну Србију, као и површина под ливадама и пашњацима. Међутим, вредности ових показатеља показују умерену варијабилност у зависности од положаја насеља и конфигурације терена. Тако, у појединим насељима удео ораничних површина доминира (преко 95% у насељима Уровци (Обреновац), Ракитово (Јагодина), Горње и Доње Крајинце, Кутлеш, Мала Биљаница (Лесковац), Пуковац (Дољевац)). По заступљености површина под воћњацима и виноградима издваја се 22 насеља са више од 40% удела, а у насељу Букулорам (Прокупље) је све пољопривредно земљиште под сталним засадима. Ливаде и пашњаци заузимају знатан део пољопривредних површина. У осам насеља регистровано је више од 90% удела травних површина (Овчар Бања (Чачак), Сисевац (Параћин) са 100%, Преслап (Црна Трава), Петачинци (Димитровград), Бердуј, Јасенов Дел,

Радосин (Бабушница), Троскач (Сурдулица)). Удео површина на којима се у алтернативне сврхе користи пољопривредно земљиште, као што је гајење печурака, цвећа, производња биомасе и слично, је слабо заступљена у овој групи насеља. Насеља која су значајније оријентисана ка овом виду производње су Лештане (Гроцка), Церова (Ариље), Кукљин (Крушевац), Велика Грабовница, Винарце (Лесковац), Горњи Орах, Крушевица (Власотинце), Орљане, Шаиновац (Дољевац), Козница, Лепеница (Владичин Хан), Рибинце (Врање).

Ниво искоришћености пољопривредних површина је на нешто нижем нивоу од централне Србије, као и развијеност тржишта земљиштем. Најчешће насеља ове групе немају необрађено пољопривредно земљиште, али у појединим насељима југоисточних крајева је висок ниво напуштеног земљишта (преко 40%). С друге стране, нешто виши ниво развијености тржишта има шест насеља са преко 80% пољопривредног земљишта у закупу (Горјани (Ужице), Церова (Ариље), Буковица (Ивањица), Сењски Рудник (Деспотовац), Преслап (Црна Трава), Ђурковица (Сурдулица)).

4.2.5. Типологија према социо–економским карактеристикама

Појам социо–економских карактеристика је јако комплексан. Укључује широк дијапазон показатеља који указују на економску структуру становништва и њихов социјални статус. Најчешће се ради о изведеним показатељима, који се добијају укрштањем два или више индикатора. Из тог разлога, они су веома корисни у истраживању неке појаве, јер пружају могућност сагледавања различитих димензија посматране појаве или простора.

Типологије које се базирају на неком од изведених социо–економских индикатора веома су сврсисходне. Њима се успоставља разлика међу посматраним просторним јединицама по јасно утврђеним правилима или у опсезима вредности изабраних индикатора. Савремене тенденције у географији све више се крећу у смеру коришћења ових мултидимензионалних типологија. Неке од њих се базирају само на једном или два социо–економска индикатора, док друге, поред показатеља друге природе, садрже и неке од ових показатеља.

У домаћој и иностраној литератури овакве мултиваријантне типологије су бројне. Неке од најчешће коришћених као основни показатељ узимају дневну циркулацију, односно неки сегмент у вези са мобилношћу становништва (дужина путовања, време трајања, обим дневне циркулације, природа и сл.). Из тог разлога, дневна циркулација становништва се поставља као битан инструмент у обликовању функционалног геопростора у близини великих градова. У светској и европској стручној литератури

и пракси, дневна мобилност је основни индикатор којим се детерминишу функционална урбана подручја. ESPON (2004) је развио методологију на основу које се формирају региони, тј. функционална урбана подручја (ФУП), где се анализа заснива на њиховој унутрашњој структури и релацијском односу са другим градовима у националним и европским урбаним системима. С обзиром на то да ФУП представља променљив простор сачињен од морфолошког урбаног подручја и његовог ширег окружења, са којим је економски и функционално интегрисан, може се констатовати да је за његово издвајање као подручја свакодневних миграцијских токова и локалног тржишта рада, пресудан управо обим дневне циркулације. Аналогија између дневних урбаних система и функционалних урбаних подручја је очигледна. Ова методологија је даље надограђена генерисањем радне снаге на изохроној удаљености од 45 минута (Potential Urban strategic Horizons – PUsH, односно Policentric Integration Areas – PIAs на националном нивоу), као подручје које представља центре рада и коришћења услуга миграната, као и повољна основа за развој и сарадњу градова чије се зоне дневне циркулације преклапају (Тошић, Невенић, 2007; Тошић, Крунић, Петрић, 2009; Lukić, V., 2012; Дробњаковић, 2012).

С друге стране, делимитација дневних урбаних система је веома актуелна проблематика и у српској научној пракси (Стаменковић, 1996). Након процеса индустријализације и терцијаризације, дневна циркулација на неки начин у нашој земљи постаје израз економског компромиса и социоекономске трансформације геопростора (Тошић, Крунић, Петрић, 2009). Утврђивање смера и обима дневне циркулације становништва показало се од круцијалног значаја у истраживању функција рада и утврђивању централитета насеља. Типологије базиране на овом индикатору разликују се у зависности од сврхе истраживања. Тако, у циљу утврђивања просторно-функцијског изражавања дневних урбаних система извршено је зонирање простора засновано на функцији рада (Тошић, 1999), конвергентном и дивергентном кретању ученика (Стаменковић, Гатарић, 2005), према нивоу функционалне стабилности насеља (Грчић, 1999). С друге стране, Јовановић (1988) користи у својој типологији насеља Шумадије дневне миграције као битан индикатор за оцену централитета насеља, детерминисање функција рада и степена деаграризације.

У просторно-планерској литератури користе се и други модели диференцирања насеља на основу социоекономских индикатора. Често примењиван је модел утврђивања степена урбанизације (Тошић, 1999) базиран на комбинованим показатељима, који са различитих аспеката сагледавају достигнути ниво урбаног развоја. То је један од модела који претпоставља разлику међу типовима сеоских насеља. С друге стране, типологије насеља

према оствареном нивоу централитета веома су сложене и мултиваријантне. Централитет насеља репрезентује његов значај у простору. Одређен је степеном опремљености објектима јавних служби и услуга, инфраструктурном доступношћу, концентрацијом становништва и функција у насељу, па и обимом дневне циркулације. Ово је једно од сложенијих питања у географској науци. Истраживања у овом домену датирају још од 1933. године и Christaller-ове теорије централних места. Он препознаје централитет као основно обележје насеља, према којој врши њихову дистинкцију у функционалном хијерархијском систему. Његов метод је касније критикован и надограђиван, али се централитет одржао као важан концепт у географској мисли. Неки од најчешће коришћених модела за разликовање насеља према нивоу централитета кроз низ методолошких поступака и генерално утврђивање степена развоја и ранга, односно положаја насеља и нивоа оствареног централитета у хијерархији мреже насеља, конструисали су научници светског значаја Schmook, Rochefort, Reilly (Јовановић, 1988). Они су базирани на мерењу значаја насеља према заступљеним функцијама (терцијарним и кварталним) и њиховим одступањем у односу на регионалне центре.

У монографији су кориштена четири социо-економска индикатора у сврху извођења комплексне типологије: дневна мобилност, ранг насеља према нивоу централитета и становништво према степену образовања. Базирана је на њиховим стандардизованим вредностима за посматрана насеља и издвојено је четири типа.

Табела 15. Просечне стандардизоване вредности типова према социо-економским обележјима

тип	I	II	III	IV
Централитет	1,52	0,49	4,62	0,31
Дневна мобилност	0,01	0,56	-0,59	-0,45
Густина насељености	0,01	0,31	0,43	0,00
Високо образовано ст.	-0,27	0,73	0,56	-0,72
Средње образовано ст.	-0,08	0,86	0,59	-1,04

Извор: Елаборација аутора

Најзначајнија детерминанта у класификацији насеља према социо-економским карактеристикама је саобраћајна приступачност. У односу на ову геопросторну компоненту извршена је дистинкција насеља у неколико дисперзних зона које је неопходно на основу обележја делимитирати. Уз уважавање претходно изведених типологија, извршена је диференцијација насеља према социо-економским обележјима на четири групе. Прва група насеља одликује се не тако повољним вредностима изабраних показатеља. Ранг насеља према нивоу опремљености је на нивоу од 1–2, што значи да пружа

задовољавање само есенцијалних потреба становништва насеља (здравство, образовање), на шта указује и висок ниво дневне циркулације становништва (Табела 15). У том погледу стабилност насеља је ниска. С друге стране, насеља ове групе одликују се и ниским нивоом образовања. Овакве вредности социо–економских обележја сврставају насеља анализирани групе у ред *економски зависних насеља са ниским хуманим капиталом*. Другу групу насеља одсликава изузетна дневна покретљивост становништва, што се поклапа са њиховим положајем у непосредној близини градских центара (Карта 8), низак ниво опремљености објектима јавних служби и услуга, с обзиром на упућеност ка оближњим центрима, али најповољнију образовну структуру становништва у поређењу са другим групама насеља. У складу са тим насеља ове групе могу се окарактерисати као *економски зависна насеља са високим хуманим капиталом*. Трећа група насеља има генерално најповољније вредности изабраних показатеља, односно упућују на стабилност, или ти већу самосталност насеља. Имају највиши ранг централитета, што индикује развијеност функција насеља. Ниво дневне мобилности становништва је на најнижем нивоу, те су стабилна насеља, а образовна структура је повољна (Табела 15). Они чине прилично *социо–економски независна насеља*, те потенцијално, као таква, представљају нуклеусе развоја руралног простора централне Србије. Четврта група насеља има најнеповољније вредности изабраних показатеља. Насеља ове групе имају најнижи ниво опремљености, која не задовољава ни основне потребе становништва. Мобилност је ниска, услед периферног положаја насеља (Карта 7). Ниво образовања је знатно нижи од преосталих издвојених група. С тим у вези представљају тип *економски и социјално зависних насеља*.

Анализом просечних вредности, одступањем појединачних показатеља и компарацијом међу групама, добија се детаљнији увид у карактеристике издвојених типова насеља (Табела 16). Група *економски зависних насеља са ниским хуманим капиталом* обухвата 1.081 рурално насеље. У њиховој просторној дистрибуцији не уочава се нека законитост, већ су дисперзно распоређена у тзв. другој зони периферије, односно удаљености од градског центра и саобраћајних оса (Карта 8). Што се тиче нивоа опремљености објектима јавних служби и услуга, ова група насеља је на нивоу задовољења основних потреба становништва које се односе на образовну и здравствену установу. Обично је један од поменутих објеката инвентирани у насељима овог типа (59% насеља), али је регистрован и знатан број насеља (122, односно 11,2% насеља), који имају поред основних јавних функција по неки објекат јавних служби вишег реда (пошта, пијаца). Ниво развијености јавних функција је такав да само есенцијалне потребе становници могу задовољити у насељима, а да за виши ниво социјалних, културних и свих других

потреба морају бити упућени на оближње центре. Углавном се са централизацијом насеља доводи у везу и густина насељености становништва, као мера популационе концентрације, која је пропорционална хијерархијском рангу насеља у простору. Насеља ове групе имају ниску општу густину насељености. У просеку су ретко насељена са 36 становника по јединици површине насеља. То је далеко испод просека руралних насеља централне Србије (57,2 ст./km²). Ипак, густина насељености показује приличну варијабилност у овој групи насеља (Табела 16). Поједина насеља, лоцирана у планинским крајевима веома су ретко насељена, практично на прагу неодрживости (43 насеља са мање од 5 ст./ km²), . С друге стране, поједина насеља прелазе праг руралности у погледу концентрације становништва (11 насеља са више од 150 ст./km² – Доње и Горње Крајинце (Лесковац), Гложане, Конопница (Власотинце), Кнежица, Орљане, Шаиновац, Шарлинац (Дољевац), Удовице (Смедерево) и Самариновац (Житорађа)). Већу густину насељености од просечне за рурална насеља централне Србије има свега 16,6% насеља, што репрезентује њихов ниво руралности.

Обим дневне циркулације у насељима ове групе је нешто виши од просека за централну Србију. Око две трећине становништва свакодневно мигрира ка другим центрима ради запослења или образовања. То указује на нестабилност насеља у погледу развијености функција и усклађивања са потребама сталног становништва, јер се налазе у зони јаког утицаја центра којем гравитирају. Дневна циркулација врло мало варира у посматраној групи, и најчешће је на јако високом нивоу (100% дневних миграната у 20 насеља). Међутим, регистрована су и изузетно стабилна насеља без дневних миграната (Каменица (Димитровград), Височка Ржана (Пирот), Крушевица (Прокупље)), која су вишег нивоа централитета. Око 56% насеља карактерише изразита нестабилност, јер је у њима обим дневне циркулације изнад просека за централну Србију.

Ниво образовања ове групе насеља је низак. Удео становништва са високим образовањем је за 1%, а са средњим образовањем незнатно испод просека за цело посматрано подручје. То указује да се скривени хумани капитал може тражити у становништву усмереног средњег образовања. Најчешће се у насељима ове групе не бележи високо образовано становништво (39 насеља), а у појединим насељима представља значајан потенцијал, два до три пута већи од просека целог подручја. Око 53% насеља има нижи ниво високог образовања од просека за групу, а 75% мање од просека за централну Србију. Варијабилност удела лица са средњим образовањем је мала у овој групи насеља. Крећу се у опсегу од свега неколико процената заступљености (Црквени Тоци – Пријепоље), па до више од половине становништва старије од 14 година (Кртинска (Обреновац), Трбушница (Лозница), Велико Трњане

(Лесковац), Гложане (Власотинце), Прекадин (Прокупље)). Значајнији овај образовни потенцијал, посебно уколико је уско усмерен, има 48,6% насеља у којима је регистрован удео становништва са средњим образовањем изнад просека за групу и централну Србију.

Други тип *економски зависних насеља са високим хуманим капиталом* обухвата тзв. прву зону периферије. Лоцирана су у непосредној близини градских центара (Карта 8) и одликују се повољном саобраћајном приступачношћу. Ову групу чини 1.213 руралних насеља централне Србије, те је бројчано најзаступљенија. Централитет ове групе насеља је на јако ниском нивоу. У просеку насеља немају чак ниједан објекат основних функција, што је последица близине и утицаја већег и хијерархијски значајнијег насеља. Најчешће, насеља уопште немају на свом атару неки од објеката јавних служби и услуга (57,3% насеља), само један објекат има око трећине насеља (36,8%), а са два максимална објекта преосталих 5,9% насеља. Дакле, поред слабо развијених основних функција насеља, посебне функције практично уопште нису развијене.

С обзиром да се ради о приградском подручју, просторно гледано, густина насељености ове групе је висока. У просеку износи 95 ст./km², што је око 50% више од просека руралних насеља централне Србије. Рурални карактер, према овом критеријуму и ОЕСД методологији, није задржало 171 насеље. Густина насељености креће се у дијапазону од изузетно ретке насељености, мање од једног ст./km² у насељима демографски угрожених подручја (Габровница (Књажевац), Бистрица (Црна Трава), Мала Браина (Медвеђа), Горњи Рињ (Бела Паланка), Бољев Дол, Бачево, Браћевци (Димитровград), Трн (Куршумлија)), до изузетно високе густине, једнаке градским срединама, лоцираних у залеђу великих регионалних центара, преко 1.000 ст./km² (Рвати (Обреновац), Лештане (Гроцка), Мало Галоводе (Крушевац), Побрђе (Нови Пазар), Доња Врезина, Брзи Брод (Ниш), Никола Тесла (Нишка Бања)).

Оно што је карактеристично за ову групу насеља је изузетна дневна покретљивост становништва. Приградски карактер насеља, слаба развијеност функција и јака интеракција са оближњим центром учинили су га делом дневног урбаног система центра у чијој се непосредној близини налазе. Генерално посматрано и пратећи методологију делимитирања дневних урбаних система (Тошић, Невенић, 2007), цело ово подручје налази се у зони интензивног утицаја, јер у просеку око 80% становништва свакодневно циркулише. Интензиван утицај оближњег центра рада остварен је на 83% насеља ове групе, а у 79 насеља заступљено је 100% дневних миграната. У зони јаког утицаја, са 50–70% дневних миграната налази се око 15% насеља, умањен средњи утицај градског центра осећа се на свега

10 насеља, а слаб, односно периферан утицај на 11 насеља, који практично представљају изузетке у овом смислу (Габровница (Књажевац), Зоровац (Бојник), Бистрица (Црна Трава), Горњи Рињ (Бела Паланка), Бољев Дол, Бачевци (Димитровград), Славиња (Пирот), Трн (Куршумлија), Бели Камен, Богујевац, Горња Топоница (Прокупље)).

Табела 16. Дескриптивна статистика типова према социо–економским обележјима

тип		Централитет	Дневна мобилност	Густина насељености	Високо образовано	Ст. средње образовања
Економски зависна насеља са ниским хуманим капиталом	mean	1,52	67,13	36,31	2,92	29,51
	stdev	0,69	15,48	27,73	1,59	8,51
	min	1,00	0,00	1,50	0,00	2,22
	max	3,00	100,00	205,97	9,78	53,21
	mode	1,00	100,00	#N/A	0,00	28,57
	variance	45%	23%	76%	55%	29%
Економски зависна насеља са високим хуманим капиталом	mean	0,49	79,90	94,97	6,45	42,81
	stdev	0,61	13,43	177,26	4,05	9,75
	min	0,00	0,00	0,10	0,00	0,00
	max	2,00	100,00	3.375,12	50,00	100,00
	mode	0,00	100,00	#N/A	0,00	33,33
	variance	125%	17%	187%	63%	23%
Социо–економски независна насеља	mean	4,62	51,43	112,82	5,78	39,32
	stdev	1,11	16,64	289,20	2,99	11,52
	min	3,00	0,00	0,73	0,00	0,00
	max	7,00	86,21	4.579,63	27,78	80,00
	mode	4,00	50,00	#N/A	0,00	31,25
	variance	24%	32%	256%	52%	29%
Социо–економски зависна насеља	mean	0,31	58,21	14,88	1,35	15,62
	stdev	0,48	33,67	19,41	1,69	8,65
	min	0,00	0,00	0,06	0,00	0,00
	max	2,00	100,00	392,48	12,50	40,74
	mode	0,00	0,00	#N/A	0,00	0,00
	variance	154%	58%	130%	126%	55%

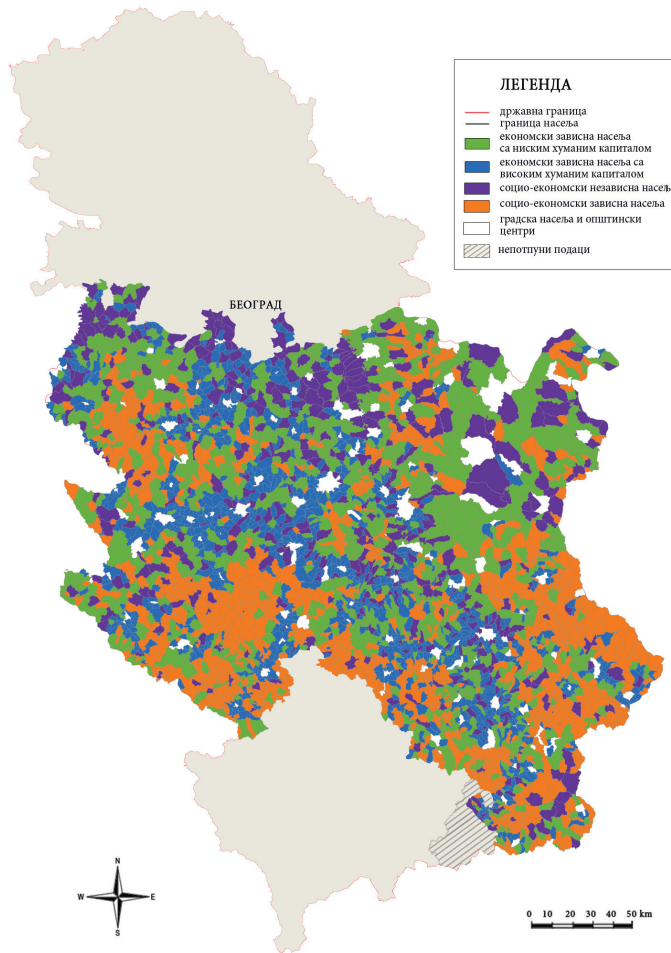
Извор: Елаборација аутора

С друге стране, насеља овог типа одликују се највишим нивоом образовања становништва. Ова група насеља има дупло више високо образованих и за око 13% више становништва са средњим образовањем од просечних вредности за рурална насеља централне Србије. У погледу високо образованог становништва показују се значајне варијације (Табела 16). У 17 насеља није регистровано становништво високог образовног профила, док у насељима Горњи Рињ (Бела Паланка) и Трн (Куршумлија) чини половину популације старије од 14 година. На висок хумани капитал указује податак да 80,5% насеља има виши ниво високог образовања од просека за централну Србију.

Удео становништва са средњим образовањем исказује мале осцилације у овој групи насеља (Табела 16). Најчешће трећина становништва старијег од 14 година има завршено средње образовање. Регистрована су и насеља без ове образовне категорије становништва, али и она у којима чине апсолутну већину (Бистрица – Црна Трава). Око 27% насеља има виши удео становништва са завршеном средњом школом од просека групе, а 90,5% више од просека централне Србије.

Трећи тип *социјално и економски независних насеља*, стабилних, обухвата 490 руралних насеља дисперзно распрострањених (Карта 8). Ово су насеља највишег нивоа централитета. Заступљене су основне функције вишег ранга (осмогодишња школа, здравствена станица), као и додатни садржаји, комплементарни потребама становништва. У просеку је ранг насеља према нивоу оствареног централитета и значаја у простору четири пута већи од просека руралних насеља централне Србије. Ову групу чине тзв. секундарни центри општина и центри заједнице насеља. Такав статус и ниво развијености функција, односно њихова стабилност у том погледу, унапред их чини потенцијалним развојним нуклеусима од којих се шире развојни импулси ка окружујућем руралном простору. Најнижи ниво централитета насеља заправо представља максимално остварен централитет других група, а највиши централитет подразумева заступљеност свих инвентираних објеката јавних служби и услуга. Таквих насеља је 114, односно четвртина посматране групе.

Како је значај насеља и ниво развијености функција детерминисан њиховом популационом величином, насеља ове групе карактерише густа насељеност од 113 ст./km², што је дупло више од просека централне Србије. Вредности овог показатеља исказују изузетно високу варијабилност (Табела 16). Крећу се у дијапазону од мање од једног становника по km² (Копаоник – Рашка) до више од 1.000 становника по km² (Калуђерица (Гроцка), Пецка (Осечина), Драгинац (Лозница), Црквине (Тутин), Предејане (Лесковац). Праг руралности су, у погледу овог критеријума, превазишла 74 насеља. Вишу концентрацију становништва од просека целог подручја има 52,5% насеља групе.

Карта 8. Типови насеља према социо–економским обележјима

У погледу дневне циркулације становништва, насеља ове групе исказују највиши ниво стабилности. Налазе се у просеку на граници између средњег и јаког утицаја центра који им је најближи (Табела 16). У зони јаког утицаја центара рада налази се свега 58 насеља, који исказују знатно мању самосталност. У зони јаког утицаја центра налази се 43% насеља, а средњег 32,6% насеља групе, док већу стабилност показује 48 насеља. Међутим, треба имати на уму да се у категорији дневних миграната налази становништво које свакодневно путује ради стицања образовања, а да центри средњег и високог образовања нису лоцирани на руралном простору.

Ниво образовања становништва ове групе је прилично повољан. Није највиши у просеку у односу на остале групе, али је знатно виши од просека за централну Србију. За 2% је виши удео становништва са високим образовањем, а за око 10% је виши удео становништва са средњим образовањем. Вредности показатеља у вези са високим образовањем умерено варира. У појединим насељима није регистрована ова образовна категорија становништва (Орид (Шабац), Оране (Бојник), Тегошница (Власотинце), Пејковац (Житорађа)), док у другим чини више од четвртине становништва старијег од 14 година (Ковиље – Ивањица). У око 73% насеља заступљено је више високо образованог становништва од просека за цело посматрано подручје, што упућује на значајан хумани потенцијал насеља ове групе. Категорија становништва са завршеним средњим образовањем не исказује велике осцилације на нивоу насеља и најчешће чини трећину становништва старијег од 14 година. У насељу Тегошница (Власотинце) није забележена, а у насељу Орид (Шабац) износи 80%, а око 77,5% насеља има више од просека целог посматраног подручја.

Четврти тип *економско и социјално зависних насеља* обухвата 1.193 руралних насеља, лоцираних у периферним деловима централне Србије и удаљеним крајевима општина којима припадају (Карта 8), у тзв. трећој зони периферије. Она имају најнижи остварени ниво централитета, те и значаја на посматраном простору. Најчешће немају уопште заступљене објекте јавних служби и услуга (69,8%), са само једним објектом регистровано је око 29,7% насеља, а са два свега осам насеља. С обзиром на ниво опремљености, квалитет живота становништва ове групе насеља је незадовољавајући. То је један од разлога, поред планинског карактера, што је густина насељености најнижа и износи свега око 15 становника по јединици површине. Дакле, ради се о веома ретко насељеном руралном подручју. Нека насеља бележе мање од једног становника по km^2 (54 насеља). Руралног карактера, према овом критеријуму и прагу од 150 ст./ km^2 , нису само два насеља, која уједно имају и највеће густине насељености од неколико стотина становника по јединици површине (Милавац (Љиг), Стрижило (Јагодина)).

Дневна покретљивост становништва је на ниском нивоу, на прелазу зоне јаког ка средњем утицају најближег центра. То није резултат њихове економске стабилности, већ периферног положаја у односу на градске центре и саобраћајне правце, али и услед старосне и образовне структуре становништва. На 18% насеља центри рада имају периферан утицај, односно 21,2% слаб утицај. У зони умереног утицаја налази се 9,6% насеља, јаког утицаја 22,2%, а интензивног око 47% насеља, у зависности од претходно наведених карактеристика. Образовна структура становништва је најлошија у поређењу са другим групама насеља. Високо образовано становништво

је скоро три пута мање заступљено него у просеку у централној Србији, а средњеобразованог дупло мање. Најчешће у насељима ове групе нема ових категорија становништва (40,6%, односно 7,1% насеља). Међутим, у појединим насељима они чине значајан потенцијал. Пет је насеља са више од 10% становништва са високим образовањем (Вевер (Нови Пазар), Пржојне (Власотинце), Куманово (Пирот), Ргаје, Стари Ђуровац (Прокупље)), односно три насеља са завршеним средњим образовањем (Сисевац (Параћин), Паља (Сурдулица), Пасјача (Прокупље)). Свега 6,8% насеља има виши ниво високог образовања, односно 4,9% средњег образовања од просека за сва рурална насеља централне Србије, што указује на јако низак социјални капитал ове групе насеља.

4.3. Обједињена типологија руралних насеља

Наредни корак у утврђивању дистинкције међу руралним насељима централне Србије односи се на креирање мултидимензионалне типологије, базиране на укрштеним и обједињеним индикаторима који су кориштени у претходно изведеним парцијалним типологијама. Намера аутора је да кроз различите димензије (демографску, урбано–морфолошку, аграрну, функцијску и социо–економску) сагледа мрежу руралних насеља, одреди њихов положај на хијерархијској скали, која је, генерално гледано, детерминисана основним обележјима и природом еволутивног тренда појединачних насеља. На тај начин, утврђене су разлике међу насељима на руралном простору централне Србије, препознати специфични потенцијали одређених простора, док су наглашени проблеми који коче развој руралног простора и воде његовој даљој девастацији.

Већ је унапред поменуто да је типологија руралних простора настала као потреба за спознавањем карактеристика неког простора и постављањем разлика са урбаним срединама, а временом је постала подразумевани први корак у креирању институционалне подршке и спровођењу адекватних развојних мера и акција (Troughton, 1983; Openshaw, 1985; Bogdanov, 2007; Sorus et al., 2008). Управо у циљу подстицања развоја руралних простора неопходно је проучити и описати га на научно–објективним основама, извршити његову валоризацију и установити одређене разлике међу варијететима руралности које се јављају. У складу са тим, конципирали би се специфични обрасци руралног развоја, са извесним подстицајним мерама. На том путу од спознаје до развојне акције на руралном простору, типологија представља незаобилазан и базни сегмент. Због тога је од изузетне важности креирање адекватне, објективне, а репрезентативне типологије руралних насеља.

У креирању свеобухватне типологије руралних насеља посматраног простора примењен је квалитативно–квантитативни приступ. Иако је стављен акценат на квантитативни метод груписања насеља ради постизања веће објективности, ниједна класификација се не може сматрати потпуно објективном, управо због слободе истраживача у избору варијабли, коначног броја кластера који је базиран на субјективној одлуци, као и због тога што финални излаз типологије зависи од сврхе истраживања и типа инпутних података (Ilbery, 1981). С тим у вези, избор улазних индикатора вршен је у складу са расположивим подацима и атрибутима руралних насеља који се желе нагласити, избор примењене методе је биран у складу са постављеном сврхом истраживања, а током извођења процедуре класификовања насеља вршена је континуирана провера резултата и усклађивање броја коначних кластера, односно група насеља који у најбољој мери репрезентују стварне разлике међу насељима и умањују значај екстрема. На тај начин, у спроведеном поступку типологизације насеља укључени су елементи мониторинга и ране евалуације резултата. Приликом избора адекватне методологије водило се рачуна о две круцијалне ствари: сврси истраживања и оптималном реалном броју кластера који ће равномерно уважавати све атрибуте руралних насеља. Прегледом и компарацијом претходно кориштених метода у типологији насеља (Табела 17), успостављена је матрица предности и недостатака одређених метода у односу на постављене циљеве ове студије (издвајање есенцијалних индикатора руралности, дистинкција руралних насеља и делимитација руралних нуклеуса).

Табела 17. Компарација мултиваријантних процедура

особине	Кластер и факторска (агрегативни)	Мултикритер. дисагрегативни метод	Неуронска мрежа (агрегативни)	Алгоритам класификационих стабала
Транспарентност	-	+/-	+	+
Објективност / проверљивост резултата	-	+	-	+
Интерпретација	-	+	+	+
Издавање релевантних индикатора	+	-	-	+
Велики број индикатора	+	-	+	+
Робусност процедуре	-	+	-	-/+

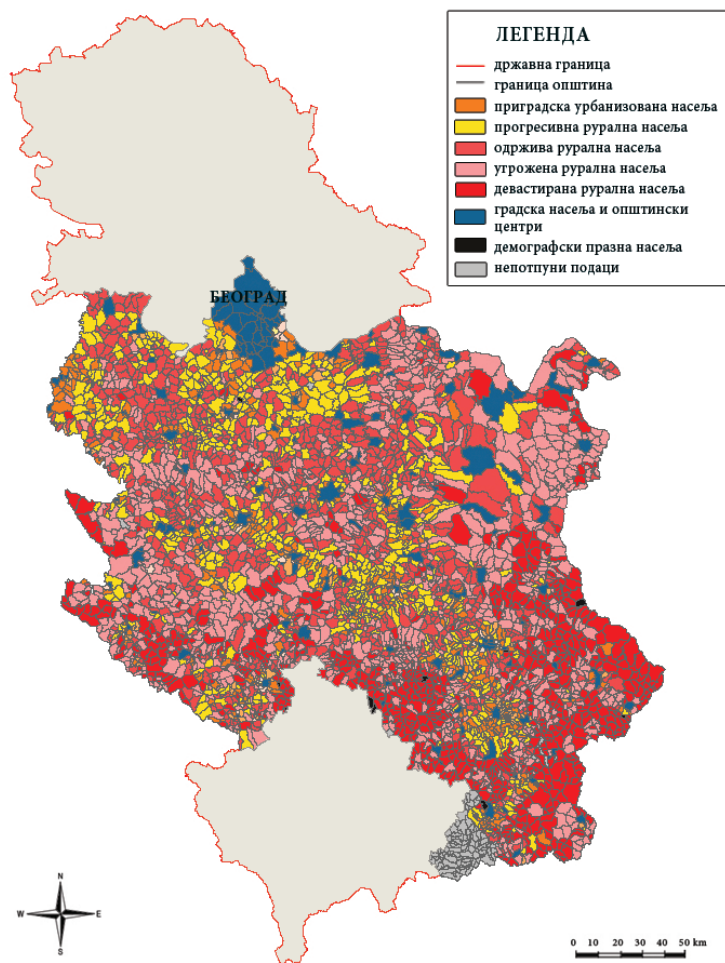
Извор: Елаборација аутора на основу Copus et al., 2001.

У циљу одабира оптималног метода за класификацију насеља, матрица од 35 варијабли и 3.977 случајева пропуштена је кроз хијерархијски и нехијерархијски метод груписања, како би се успоставила релевантна и адекватна типологија руралних насеља централне Србије. Код нехијерархијских типологија, јасно су диференциране групе приградских насеља, одређена близином градског центра и приступачношћу, и тзв. виталних руралних насеља, која су лоцирана на простору општина Тутин, Сјеница и Нови Пазар, где је демографска структура и виталност насеља била примарни критеријум у класификацији. Диференцијација међу насељима је вршена даље у оквиру ових група, у правцу издвајања прелазних типова. Истраживач одлучује о нивоу диференцирања, чиме се умањује степен објективности у истраживачком поступку, што јесте један од недостатака овог метода груписања. Уситњавање класификације доприноси подели у оквиру две групе насеља, док релативно мале групе приградских и виталних насеља остају ригидно постављене. Разлог томе јесте управо једностраност у поступку груписања, јер је предност дата демографским показатељима.

Овде је веома битан моменат мониторинга и евалуације резултата, јер је истраживач у могућности да на основу стеченог доменског знања, успостављених закономерности у еволуцији насеља и обављених теренских истраживања, изврши оцену и компарацију добијених типологија. На тај начин, знање и искуство истраживача се инкорпорира у истраживачки поступак, у виду квалитативне компоненте. Финални продукт, у овом случају типологија насеља, мора бити резултат кохабитације статистичког поступка, доменских знања и искустава, како би репрезентовала у најбољој мери реалне односе у мрежи насеља на посматраном простору. Управо из тог разлога, поменуте нехијерархијске типологије сматрају се недовољно релевантним за истраживани простор.

С друге стране, извршена је и хијерархијска кластер анализа са *Ward*-овим методом грешке у суми квадратних коренова. Превасходна хијерархијска класификација насеља водила је издвајању осам типова насеља, од којих се код две групе уочавало да указују на исте појаве и процесе у насељима која им припадају. У том смислу извршено је припајање с једне стране три групе, са карактеристикама приградских насеља, а с друге стране две групе, са повољном демографском и економском структуром и опремљеношћу простора. Дакле, уситњавање класификације одвијало би се у оквиру поменутих група насеља.

Овим статистичким поступком и дедуктивним свођењем типова, направљена је дистинкција међу пет типова руралних насеља. Они су окарактерисани у складу са просечним вредностима посматраних индикатора за групу кроз градацију развојних потенцијала које поседују (Карта 9). Јасно

Карта 9. Типови руралних насеља централне Србије

су издвојене две групе насеља, слично претходно изведеној нехијерархијској типологији. Оне представљају дијаметрално супротне половине руралног простора: *урбанизована насеља приградског карактера*, са великом концентрацијом становништва и активности, по својим обележјима налик на градске средине, а с друге стране *девастирана рурална насеља*, која су суочена са изузетно негативним демографским трендовима и репресивном путањом руралне економије, оријентисане само на пољопривреду. Преостале три групе насеља налазе се на еволутивном току између поменутих половина руралног простора. Међутим, разлике међу њима су очигледне и изражене

кроз популациону димензију, трендове у демографском развоју, функцијску оријентацију, карактер и степен интензивности аграра, ниво развијености (Прилог 3). У том смислу разликују се три прелазна типа насеља: *прогресивна*, која имају вредности посматраних параметара знатно повољније у односу на просек целог посматраног подручја; *одржива*, која су на нивоу просека, али још увек са повољним вредностима изабраних индикатора и *угрожена*, која се одликују нешто неповољнијом економском, социјалном и демографском сликом у насељима. Управо у овим групама насеља неопходно је пронаћи потенцијалне нуклеусе развоја, који ће бити иницијатори и генератори развоја руралног простора.

Табела 18. Степен индикативности варијабле у хијерархијској класификацији

варијабле	ранг	варијабле	ранг
урбана густина насељености	100	стопа незапослености	15
стопа промене бр. ст. 1981/2011	83	дневна мобилност	14
густина насељености	54	степен изграђености	14
индекс виталност	40	површине под ораницама	14
стара лица	37	аграрна густина	13
лица са приходом од пензије	31	ПГ мале величине (до 2ha)	12
вишечлана домаћинства	28	ПГ великог поседа (преко 5ha)	11
предшколско становништво	27	површине под ливадама и пашњацима	11
самачка домаћинства	27	удаљеност од центра	10
ст. са средњим образовањем	22	ст. које ради у пољопривреди	9
коэффициент ек. зависности	21	ПГ средње величине (2–5 ha)	9
стопа активности	20	коришћено ПЗ	9
диверзификација РЕ	19	некоришћено ПЗ	8
лица са социјалним примањем	18	ПЗ у закупу	7
високо образовано ст.	18	површине под сталним засадима	4
пољопривредна газдинства	17	алтернативно коришћење ПЗ	2
дугорочна незапосленост	17		

Извор: Елаборација аутора

У овако конципираној типологији руралних насеља, базни критеријум за њихову диференцијацију је број становника по јединици изграђене површине. Веома битним се сматрају демографски тренд и виталност руралне популације, али се међу значајнијим издвајају и индикатори који указују на економску и социјалну структуру насеља (Табела 18). На овај начин, потврђена је полазна хипотеза да је рурални простор централне Србије сачињен од мозаика руралних насеља, чији тип је детерминисан вишедимензионалним фактором, међу којима се као примаран издваја густина насељености, базни критеријум у многим руралним типологијама, али у модификованом облику.

Не треба умањити значај варијабле степен централитета насеља, мерен нивоом опремљености објектима јавних служби и услуга, али због природе исказивања података није било могуће користити га у поменутој анализи. Заправо, у мрежи насеља Србије у виду секундарних центара препозната су она насеља која су имала виши ранг централитета од осталих насеља у руралном окружењу, те су сама по себи већ потенцијални носиоци развоја. Стога, још један од базних критеријума у типологији насеља и одређивању степена руралности је и ниво опремљености насеља, рангиран према степену централитета.

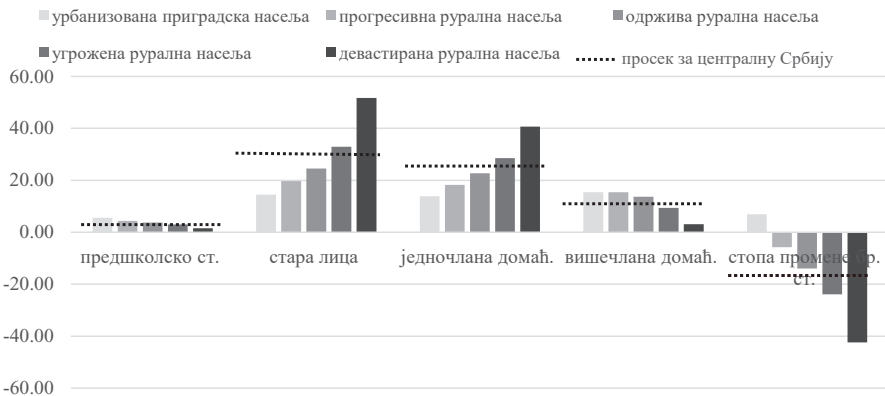
На основу спроведених истраживања и изведених аналитичких закључака, избор аутора у креирању типологије руралних насеља централне Србије је на хијерархијској класификацији. Њом је постигнута не једностранна, већ вишедимензионална квантификација типова насеља. Упоређивањем са резултатима теренског истраживања уочено је поклапање изабраних насеља са типовима у које су груписани. Значај издвојених индикатора осликава генерално усвојене индикаторе руралности и пружа мултидимензионално вредновање руралног простора. Детаљан увид у појединачне типове и њихове карактеристике, пружа нам финија анализа типова, базирана на средњим вредностима изабраних обележја, одступањима, опсегу у којем се испољавају и њиховој компарацији са другим типовима и усредњеним вредностима за цело посматрано подручје.

4.3.1. Урбанизована насеља приградског карактера

Прву издвојену групу, просторно препознатљиву по локацији у непосредној близини градских центара, чини 169 насеља приградског карактера и урбанизованог типа. Развила су се у тзв. ужој градској периферији регионалних центара (Београд, Ниш, Крагујевац, Нови Пазар, Крушевац, Чачак и др.) (Карта 9). Обележја ових насеља ближе су градским него руралним насељима.

Карактеришу их најповољније демографске прилике, у поређењу са свим издвојеним кластерима: повољна старосна структура, величина домаћинства, виталност и позитивни демографски трендови. Индекс виталности, као последица повољне старосне структуре, рефлектује 2,3 пута заступљенију категорију младог радноактивног становништва од старих лица. Поједина насеља на територији општине Нови Пазар и Тутин имају најизраженију виталност, са вредностима индекса виталности преко пет. На виталан карактер насеља овог типа упућује податак да 90% насеља има више младих него старих лица, а трећина насеља има повољнији индекс виталности од просека групе.

Забележен је највиши удео предшколског континента у приградским насељима, дупло већи од просека централне Србије, а најнижи удео старих лица, упола мање од просека посматраног подручја, те индикују повољну старосну структуру насеља (Графикон 2). Посматране старосне категорије показују умерену варијабилност у оквиру групе (Прилог 4). Тенденцију ка подмлађивању становништва нарочито има изражено осам насеља југозападне Србије. Чак 61,5% насеља има већи демографски потенцијал мерен уделом предшколске популације од просека за цело посматрано подручје. То је важан податак за прављење пројекције, организације и развоја образовног система. С друге стране, удео лица старијих од 65 година износи свега 14,5%. Само у три насеља је регистрован виши удео старих лица од просека за централну Србију.

Графикон 2. Компаративни приказ просечних вредности демографских обележја

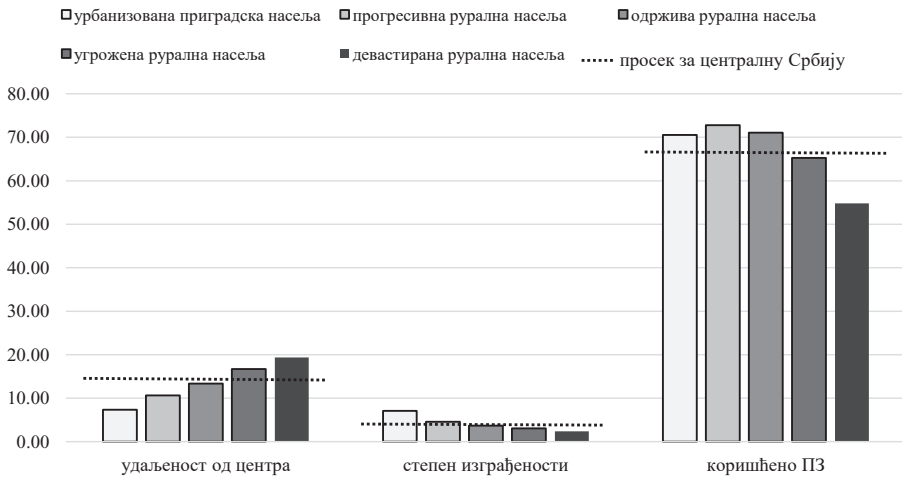
Једино ова група насеља, генерално гледано, забележила је позитивну промену броја становника у периоду од 1981–2011. године (Прилог 3). У просеку је око 7% више становништва насељено на територији ових насеља. Међутим, овај показатељ изузетно осцилира у посматраној групи насеља (Прилог 4). Око 27% насеља забележило је пад броја становника у посматраном периоду, од тога пет насеља је изгубило више од трећине становништва. С друге стране, око 73% насеља је забележило популациони пораст, који је у насељу Осоје (Нови Пазар) прешао половину популације са почетка посматраног периода.

Повољне демографске прилике рефлектују се и на величину домаћинства. Удео самачких и вишечланих домаћинстава у овој групи насеља је на приближно једнаком нивоу (Прилог 4). Једночлана домаћинства су у

просеку упола мање заступљена од просека за централну Србију и значајније мање присутна од осталих група (Прилог 3). У 96,5% насеља овог типа, удео самачких домаћинстава је нижи од просека за цело посматрано подручје. С друге стране, удео вишечланих домаћинстава је за око 4% виши од просека централне Србије. Генерално, она чине 15,5% домаћинстава, са веома ниском варијабилношћу у групи. Најчешће се њихов удео креће око 12,5%, а у 55% насеља заступљеност је виша од просека централне Србије.

У вези са демографским потенцијалом насеља доводи се и концентрација становништва, која се узима као најопштији показатељ руралности. Како је густина насељености у просеку изнад прага руралности, по европској методологији, ова насеља се не сматрају руралним (Графикон 10). Ипак, уочавају се значајне осцилације концентрација становништва, која се креће у опсегу од свега неколико становника по јединици површине (Раковица – Чајетина) па до више од 2.000 ст./km², што је пре карактеристика градских насеља (Калуђерица (Гроцка), Малов Галоводе (Крушевац), Пецка (Осечина), Предејане (Лесковац)). У категорији руралних насеља, према овом показатељу, сврстава се 28,4% насеља, док се остала могу подвести под неки прелазни тип насеља са мање или више израженим урбаним карактеристикама.

У том погледу, а и према резултатима анализе спроведене процедуром алгоритма класификационих стабала, о индикативности варијабли у сврху утврђивања степена руралности, репрезентативнија је тзв. урбана густина насељености, односно број становника по јединици изграђене површине. Овај податак показује да се ради о густо насељеном подручју са око 5.900 становника по јединици изграђене површине. У погледу концентрације становништва на урбаном ткиву насеља уочавају се извесне разлике међу приградским насељима, детерминисане најпре величином центра у чијој су близини лоцирани, као и од њихове сопствене популационе масе и степена изграђености. Најгушће насељена места налазе се у близини Београда и великих регионалних центара или се карактеришу изузетном виталношћу, са густином од више десетина хиљада ст./m², док се најниже вредности крећу и даље на високом нивоу од око 3.500 ст./m².

Графикон 3. Компарација урбано–морфолошких обележја типова насеља

Такође, значајан индикатор који презентује степен урбаности јесте удео изграђених површина. Степен изграђености насеља је у реципроцитету са достигнутим нивоом урбанизованости. Вредности овог показатеља су дупло веће од просека за сва рурална насеља централне Србије и просека других група (Графикон 3). Он показује високу варијабилност у оквиру ове групе насеља (Прилог 5). Чак 74% насеља су више урбанизована од просека централне Србије, односно 30% насеља има већи степен изграђености од просека групе. Насупрот изграђеним површинама, степен искоришћености пољопривредних површина поуздан је за утврђивање нивоа руралности насеља. За ову групу је на високом нивоу, што је и логично с обзиром на карактер посматраних насеља (Графикон 3). Креће се у опсегу од веома слабе искоришћености, услед оријентације становништва ка другим делатностима, вишег нивоа урбаности насеља и структуре коришћења пољопривредног земљишта (Овчар Бања (Чачак), Церова (Ариље), Буковица (Ивањица)), док се у 13 насеља користи практично све расположиво пољопривредно земљиште, што указује да је пољопривреда важна допунска делатност.

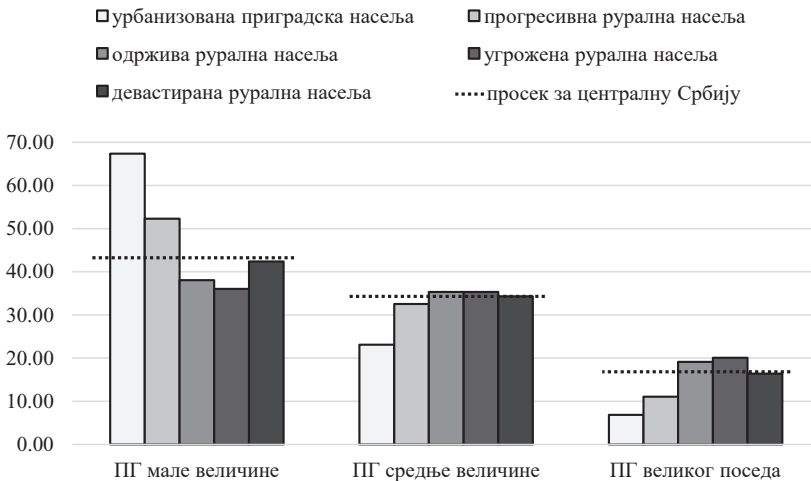
Насеља приградског карактера се у просеку налазе на најмањој удаљености од градског, односно општинског центра (7,3 km). Најчешће су смештена у зони изотеле од 5 km, али су разлике у том погледу очигледне. Поједина насеља практично представљају део градског ткива центара у чијој се близини налазе (17 насеља до 1,5 km), а нека насеља налазе се у првој, па и другој зони градске периферије, на раздаљини од преко 20 km, што је у вези са конфигурацијом терена и величином општинске територије.

Функцијске карактеристике урбанизованих насеља приградског карактера одсликавају управо шареноликост избора и могућности становништва које их насељава, али и одређене проблеме који се рефлектују од понуде радних места у градској средини, као и снаге центра рада у чијој се близини налазе. Оно што их обележава јесте висок ниво диверзификације руралне економије. Становништво насеља ове групе оријентисано је у значајној мери ка производном сектору и услугама (11,4%), што је последица близине тржишта рада. Ниво диверзификације је знатно виши од просека за сва рурална насеља централне Србије, али и од просека других група (Графикон 9). У само четири насеља диверзификација активности није остварена, док у насељу Рибарска Бања (Крушевац) производно–услужни сектор представља доминантну функцијску оријентацију. С друге стране, пољопривреда као активност, иако је знатно мање заступљена него у другим групама, а три пута мање у односу на просек централне Србије, има карактер комплементарне, допунске делатности. У неким насељима, у зависности од традиције, функцијске оријентације и специјализације насеља, пољопривреда нема значај (20 насеља), док је у другим доминантна делатност становништва (19 насеља).

У извору прихода становништва посматране групе насеља разматране су две вулнерабилне категорије: пензионери и лица која остварују неки вид социјалне помоћи. У овој групи насеља извор прихода становништва од пензија је значајно нижи од осталих група (18,6%), као и од просека за сва рурална насеља централне Србије (Графикон 9). Варијабилност овог показатеља је ниска у оквиру групе. То се може довести у везу са ангажовањем у пољопривреди. У насељима у којима пољопривреда игра значајну улогу, мањи је удео пензионера и обратно. С друге стране, насеља ове групе имају највећи удео становништва који остварује неки вид социјалне помоћи. Међутим, то није условљено само лошим материјалним статусом становништва нити ниским квалитетом живота, већ и нивоом информисаности становништва и доступности социјалних услуга, које су *de facto* доступније становништву у градским и приградским срединама. Међутим, у неким насељима представља значајан извор прихода, као последица високог наталатитета и друге врсте социјалних примања. У овом случају се не може сматрати релевантним индикатором.

Стопа активности је приближно на нивоу просека за цело посматрано подручје, али нижа у односу на остале издвојене групе (Прилог 3). Бележи веома мале осцилације у оквиру групе. Најчешће се ниво активности становништва у насељима креће нешто изнад просека (52% насеља), док виши ниво активности од просека за сва рурална насеља централне Србије остварује 41,4% насеља. Насупрот претходно изнетом, насеља ове групе имају највишу стопу незапослености, која је за око 6% виша од просека за цело посматрано по-

дручје (Графикон 9). Од тога половина незапослених не тражи први пут за послење. Стопа незапослености је у 77% насеља виша од просека руралних насеља централне Србије. То је велика претња по даљи развој ових насеља, јер је насељавање у близини градских центара и презасићеног тржишта рада, услед економског краха и транзиционих промена довела до суфицита у радној снази одређеног профила. У таквим околностима половина незапосленог становништва је принуђена да тражи ново запослење. Ипак, насеља ове групе имају условно повољан однос између издржаваног и активног становништва. У просеку један запослени издржава 2,5 становника, али је то ипак испод нивоа за цело посматрано подручје (Прилог 3). Само у пет насеља већи је број активног које обавља занимање од издржаваног становништва.

Графикон 4. Компарација величинске структуре пољопривредних газдинстава

Ова група насеља има најслабије изражене аграрне карактеристике. Забележен је најнижи удео пољопривредних домаћинстава од свих издвојених група насеља и за око 30% нижи од просека за централну Србију. У неким приградским насељима пољопривредна газдинства чине мали део укупних домаћинстава, те индикују виши ниво урбаности (Калуђерица, Лештане (Гроцка), Рвати (Обреновац), Овчар Бања (Чачак), Сурачево (Бабушница)). С друге стране, густина пољопривредних домаћинстава је знатно виша од просека других група и просека за централну Србију. Генерално, 62 домаћинства је регистровано на јединици коришћеног пољопривредног земљишта, док 18 насеља има велику густину од преко 100 ПГ/ha. Разлог томе је изузетно висок ниво фрагментираности поседа мањег броја пољопривредних газдинстава. У овој групи приградских насеља доминирају газдинства мале површине (67%).

Њихово учешће у структури газдинстава према величини је знатно више у односу на остале групе (Прилог 3) и цело посматрано подручје (Графикон 4). У 11 насеља регистрована су готово сва газдинства површине до 2 ха, али најчешће се њихов удео креће на нивоу од 75% газдинстава. Виши ниво фрагментираности од целог посматраног подручја има чак 90% насеља. С друге стране, удео газдинстава средње и велике површине је у значајној мери мање заступљен у односу на просек централне Србије, као и других група (Графикон 4). За око 10% је заступљено мање газдинстава велике и средње величине поседа.

Структура коришћења пољопривредног земљишта урбанизованих приградских насеља приближно репрезентује просек руралних насеља централне Србије. Највећи значај имају оранице и баште (45,8%), потом травнате површине (29%), али је важан удео површина под воћњацима и виноградима (13,4%) (Прилог 7). Оваква структура пољопривредног земљишта указује на то да је пољопривредна производња, иако се одвија углавном на мањим површинама, окренута специјализацији и потребама градских тржишта, понајвише ка повртарству и воћарству. Травни покривач је заступљенији у југозападном делу посматраног подручја, највише на територији општина Нови Пазар, Тутин, Пријепоље. Што се тиче алтернативног вида коришћења пољопривредног земљишта, мали број газдинстава је предузео такве акције, те су и површине кориштене у те сврхе мале. Нешто значајније су за насеље Богојевце у општини Лесковац.

Некоришћено пољопривредно земљиште у насељима ове групе је испод просека за централну Србију, али су напуштене површине (7,3%) у односу на друге посматране групе још увек на значајном нивоу. То указује на карактер пољопривреде у приградским насељима. Она се развија, с једне стране, као интензивна и специјализована грана производње, где је слабо присутан тренд напуштања пољопривредног земљишта (седам насеља), а с друге стране представља допунску делатност ради задовољења есенцијалних потреба становништва, те се више од 30% расположивог земљишта не обрађује. Тржиште земљиштем је добро развијено у групи. У просеку 14% земљишта је у закупу, што је незнатно више од просека за централну Србију.

Социо-економске карактеристике насеља веома су битне у поступку формирања руралних нуклеуса, који ће имати потенцијал да буду генератори развоја руралног простора. У том смислу, одређени ниво опремљености насеља мора испуњавати адекватан функционални ниво (праг), толико да становништво није принуђено да путује у оближње центре ради задовољавања основних потреба. Ниво централитета, односно опремљености насеља објектима јавних служби на нивоу групе приградских насеља је виши од просека за централну Србију, али не и од свих група насеља (Графикон 8).

У просеку један до два објекта јавних служби и услуга су заступљене у насељима ове групе. Појединачно посматрано, централитет насеља је изразито варијабилан. У око 37% насеља није регистрован ниједан објекат јавних служби, у 32% насеља само један, док је само два насеља (Манојловце и Предејане – Лесковац) највишег централитета са заступљеним свим инвентираним објектима од јавног значаја. Упркос вишем нивоу оствареног развоја ових насеља, централитет је низак због близине градских и општинских центара којима гравитирају. Најчешће су заступљене само основне функције у насељима, док за оне вишег нивоа или посебног типа становништво путује ка оближњем центру.

Приградска насеља се према обиму дневне циркулације налазе у зони интензивног утицаја центра у чијој близини су и лоцирана. Обим дневне циркулације је знатно виши од просека целог посматраног подручја. Око 73% становника ових насеља свакодневно путује до градског / општинског центра, те се ради о насељима која према мобилности становништва не исказују стабилност. Зони интензивног утицаја оближњег центра припада 68% насеља.

Ниво образовања становништва приградских и урбанизованих насеља је на највишем нивоу. Удео високо образованих (7,8%) је дупло већи од просека за централну Србију, а становништва са средњим образовањем за 18% виши (Прилог 3). У погледу удела становништва са средњим образовањем (48,2%) у посматраној групи нису изражене већа одступања, за разлику од високо образованог становништва, које има значајнији варијабилитет (Прилог 8). Насеља са хуманим капиталом, у ужем смислу, чине 27% ове групе, односно 16 насеља је са значајним уделом становништва са завршеном средњом школом. Чак 89% насеља има виши ниво високо квалификованог становништва од просека за цело посматрано подручје, односно 95% насеља има већи удео становништва са завршеном средњом школом.

Међутим, посматрана група приградских насеља, без обзира на виши ниво социо–економског развоја и популационе снаге, неће бити разматрана као група која даје потенцијалне нуклеусе развоја руралног простора централне Србије. Разлог томе лежи у њиховој великој зависности од центра у чијој гравитационој зони се налазе. Структура аграра и економско–образовни профил насеља је у великој мери детерминисан потребама градских тржишта. Као таква, она не поседују довољну снагу за самосталан развој ван утицаја градских насеља.

4.3.2. *Прогресивна рурална насеља*

Друга издиференцирана група насеља карактерише се јако повољним вредностима изабраних индикатора. У сврху препознавања потенцијалних ру-

ралних нуклеуса и капитала који се може искористити за покретање развоја руралног простора, ова група насеља има веома значајно место. Одликује се високим социјалним и функцијским капиталом. Просторно је омеђена виртуелном линијом прве зоне градске периферије. Лоцирана је на важним саобраћајним правцима и повољног је географског положаја, на долињским странама већих река и северном делу Шумадије (Карта 9). Насеобински појас високог развојног потенцијала чини 1.000 руралних насеља централе Србије.

У демографском смислу, ова група насеља одликује се извесном виталношћу (1,39). Број младих је у предности у односу на стара лица, те су у повољнијим релацијским односима него на нивоу централне Србије, али и од других група насеља, осим приградских (Прилог 3). Индекс виталности у посматраној групи насеља исказује умерену варијабилност. Насеља за која се не може рећи да су витална чине четвртину насеља ове групе, док је три пута више оних која имају већи број младог радноактивног од старог становништва. Старосна структура, као директан узрочник виталности насеља, је повољна је. Удео предшколског контингента је виши (4,35%), а старих лица за око 10% нижи од просека целог посматраног подручја (19%). Више од просека за групу предшколске категорије становништва бележи се у 42,3% насеља, а у 24 насеља на територији општина Тутин, Сјеница, Нови Пазар и Пријепоље прелази учешће од 10%. С друге стране, удео старих лица показује незнатан варијабилитет и најчешће се креће око просека за групу (Прилог 4). Свега 27 насеља ове групе има виши удео старих од просека за цело посматрано подручје. Величина домаћинстава према броју чланова је такође повољнија од просека за цело посматрано подручје. Самачких домаћинстава је за 8% мање (18,2%), а вишечланих за 4% више (15%) (Графикон 2).

Посматрано у периоду од 30 година, ова група насеља бележи благи пад броја становника. Међутим, демографске прилике нису још увек неповољне, јер је од 1981. године број становника смањен за 5,7%. Демографски тренд се веома разликује у посматраној групи насеља. Негативан демографски тренд забележен је у 80,5% насеља, где су поједина насеља (Стрижило (Јагодина), Марковиће (Куршумлија)) изгубила више од 40% становништва, док је у преосталим насељима регистрован популациони пораст, који у појединим износи више од половине популације са почетка посматраног периода.

Популациону величину насеља на неки начин можемо дефинисати и кроз варијетете концентрације становништва у насељу. У просеку, ова група припада категорији руралних, јер густина насељености не прелази критичних 150 ст./km², по европским нормативима. Међутим, око 13% насеља према овом критеријуму може се сматрати урбаним, од којих са највећом густином насељености су насеља са преко 600 ст./km² (Враћевшница

(Горњи Милановац), Гружа (Кнић), Драгинац, Плоча (Лозница)). Још прецизнију представу о концентрацији становништва у насељу пружа број становника по јединици изграђене површине, која је прилично висока у овој групи насеља – 2.030 ст./m² (Графикон 5). Прогресивна насеља исказују по питању овог показатеља мање осцилације. Креће се у опсегу од око 1.300 ст./m² у насељу Превалац (Врањска Бања), па до више од 3.500 ст./m² у насељима Доња Слатина (Лесковац) и Марковиће (Куршумлија). Већу тзв. урбану густину насељености од просека за централну Србију имају сва насеља посматране групе.

Графикон 5. Компартивни приказ урбане густине насељености

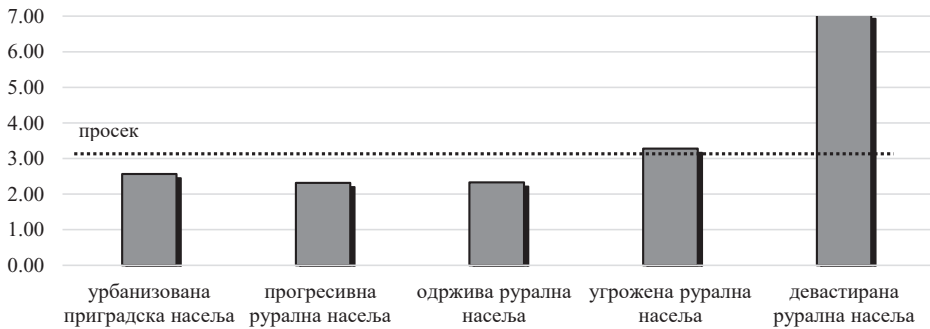
Степен изграђености, који индикује ниво урбаности насеља, има високе вредности – 4,6% (Графикон 3). Овај показатељ значајније варира у оквиру групе, условљавајући различите морфолошке типове насеља. У неким насељима је тешко омеђити изграђени простор, те се региструју веома ниске вредности (мање од 1%) овог показатеља у 17 насеља претежно планинског карактера на територији општина Тутин, Сјеница, Кучево, Трговиште, Ваљево и др. С друге стране, насеља Гружа (Кнић), Медошевац (Ниш) и Драгинац (Лозница) могу се сматрати урбанизованим у том смислу, јер удео изграђених површина у њима прелази 30%. У око 62% насеља виши је степен изграђености од просечног нивоа за цело посматрано подручје. Насупрот томе, као индикатор руралности може се третирати степен искоришћености пољопривредних површина, који је на вишем нивоу од просека централне Србије и указује на значај пољопривреде.

Просечна раздаљина прогресивних насеља од општинских и градских центара у чијој близини се развијају износи 10,6 km. Третирају се као прва

зона градске периферије. С обзиром на то да се ради о широко распрострањеној групи насеља, генерализација удаљености од центра је ирелевантна. Групу чине насеља која представљају део урбаног ткива центара у чијој су близини (48 насеља), али и она на удаљености већој од 50 km (Котроман (Ужице), Лозно (Краљево)).

Функционална оријентација насеља и економске карактеристике становништва сликовито представљају функционалну независност и развијеност ове групе. У њима је становништво окренуто разноликим изворима прихода. У већој мери од просека за цело посматрано подручје становништво се запошљава у секундарним и терцијарним делатностима (8,7%), али је пољопривреда и даље значајан сегмент њихове производне активности и допуна егзистенцијалних услова (28% активних). Ниво диверзификације на подручју насеља ове групе прилично је варијабилан. У 42 насеља није регистровано становништво ангажовано у овим секторима делатности, док су поједина насеља преовлађујуће неаграрне оријентације (Читлук (Сокобања), Зајача (Лозница), Кулина (Александровац), Марковиће (Куршумлија)). Виши ниво диверзификације руралних активности од просека за насеља централне Србије остварује четвртина насеља ове групе, што је значајан потенцијал. С друге стране, пољопривреда је мање заступљена активност становништва у насељима овог типа, са израженим осцилацијама. У 75 насеља није забележено становништво које се бави пољопривредом, а у 24 насеља је доминантна делатност. Чињеница да је у трећини насеља ове групе удео становништва које ради у пољопривреди већи од просека за централну Србију, сведочи о присутности пољопривреде као комплементарне, допунске и још увек незаобилазне делатности становништва руралних насеља.

Маргинални извор прихода од пензија и социјалне помоћи, није занемарљив. Око 21% становништва остварује приход само од пензије, што је за око 10% испод просека за сва посматрана рурална насеља. Ипак, 95% насеља је са нижим уделом лица које приходе остварују само од пензије него на нивоу централне Србије, што индикује вишу активност и ангажованост становништва. Удео лица са социјалним примањима је на нивоу просека. Иако недовољно репрезентативан показатељ, игра значајну улогу у остваривању прихода у овој групи. Чак 20 насеља има више од 10% особа које примају социјалну помоћ, углавном са подручја општина Тутин и неких економски угрожених подручја. Сматра се да је овај податак ирелевантан у поступку одређивања степена руралности, јер поред социјално и економски угроженог становништва, које остварује права на неки вид социјалне помоћи, службе не успевају да покрију целу територију општине, те је доступнија онима који су ближе центрима, а и укључује домаћинства са више чланова. Ове две категорије социјалне помоћи нису одвојене.

Графикон 6. Компаративни приказ коефицијента економске зависности

Стопа активности становништва прогресивних насеља је на нивоу просека за цело посматрано подручје. У насељима у којима је већи значај пољопривреде, активност је знатно виша, јер није ограничена само радноспособном доби становништва. Такав случај је забележен у 12 насеља. Регистрована су и насеља са јако ниском стопом активности, са мање од 20% активног становништва у радноспособном контингенту. С друге стране, стопа незапослености незнатно је виша од просека за рурална насеља централне Србије. Око 13% активног становништва не обавља занимање, а од тога више од половине су већ били запослени. Овај показатељ показује високу варијабилност. Креће се у опсегу од насеља у којима нису забележени незапослени, до насеља са укорењеном незапосленошћу (у насељу Јеловик (Аранђеловац) преко 90%). Генерално гледано, однос између активног и издржаваног становништва је повољан у овој групи насеља (Графикон 6). Више од два становника издржава један запослени. У том погледу присутне су умерене осцилације. У 86 насеља мањи је број издржаваних од активних лица која обављају занимање, док је у појединим економски зависним насељима вишеструко већи (31 насеље са више од пет издржаваних, а преко 10 у насељима Стрижило (Јагодина), Паљево (Тутин), Кулина (Алексинач)).

Ситуираност на нижим теренима речних долињских страна предиспонира је простор ове групе насеља за интензиван развој пољопривредне производње. Упркос значајној оријентацији становништва ка другим секторима делатности, пољопривреда је битан чинилац развоја насеља и обезбеђења егзистенцијалних услова. У прилог томе говори податак да у просеку 68% домаћинстава је пољопривредно, што је незнатно ниже од просека за цело посматрано подручје. С тим у вези, аграрна густина је не-

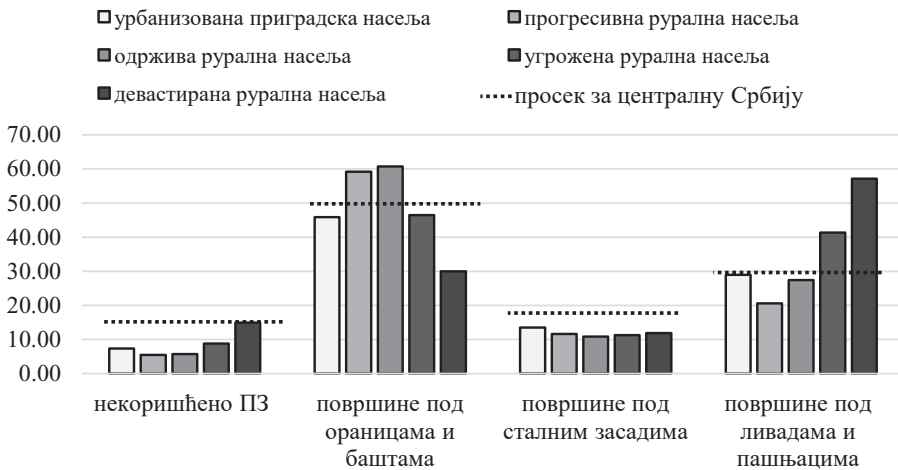
знатно виша од просека за централну Србију. Око 44 пољопривредна газдинства се налази на јединици коришћеног пољопривредног земљишта. С обзиром на различит значај пољопривреде у појединим насељима, као и структуре према величини поседа, аграрна густина прилично осцилира (Прилог 7). Вредности се крећу у опсегу од свега неколико домаћинстава по хектару коришћеног пољопривредног земљишта (Јаково (Сурчин), Кошевине (Пријепоље), Ђурковица (Сурдулица)), па до густо концентрисаних од 1.000 ПП/ха у насељу Састав Река (Црна Трава).

Пољопривредна газдинства ове групе насеља прилично су фрагментирана. Поседи мале величине чине више од половине газдинстава. Газдинства величине од 2–5 ха су заступљена приближно на нивоу просека за цело посматрано подручје и чине трећину, док су укрупњени поседи мање присутни, за око 5% мање од просека. Прве две величинске категорије исказују мање варијабилности у оквиру групе. Око 68% насеља има виши ниво фрагментираниости него генерално сва рурална насеља централне Србије. Значајан потенцијал за развој пољопривредне производње представљају газдинства средње величине у насељима са преко 60%, а посебно у насељима са заступљеношћу од око 50% газдинстава великог поседа (Понорац (Сјеница), Шљивова (Крупањ), Суво До (Тутин), Читлук (Сокобања)).

У структури коришћења пољопривредног земљишта доминирају површине под ораницама и баштама (63,5%). Ова група насеља одликује се најзначајнијим ресурсом у погледу пољопривредног земљишта (Графикон 7), детерминисано конфигурацијом терена и саставом тла. Повољне агро-еколошке карактеристике ове групе насеља учинили су је великом „баштом“ централне Србије. Чак 68,5% насеља има већи удео ораничних површина од просека за рурални простор централне Србије. У 14,6% насеља њихов удео је већи од 90%, од чега у 11 насеља чине скоро једини вид коришћења пољопривредног земљишта. Воћарство и виноградарство су, такође, веома значајне гране пољопривреде. Заступљеност површина под сталним засади-ма је незнатно виша од просека за посматрано подручје (12,8%). У 36,5% насеља се бележи виши удео ових површина него на нивоу централне Србије. Оријентација пољопривредне производње ка воћарству и виноградарству је изражена у насељима традиционалних воћарско–виноградарских крајева (Бегалица, Брестовик, Заклопача, Ритопек (Гроцка), Винча, Пласковац (Топола), Састав Река (Црна Трава), Суводол, Сеоне, Удовице (Смедерево)).

Травне површине имају мању заступљеност једино на овом подручју (Графикон 7). Користе се махом за обезбеђивање сточне хране, као подршка интензивном развоју сточарства. Нешто значајнија заступљеност регистрована је у насељима брдског карактера, махом у југозападном делу посматраног подручја. Генерално, узани појас ове групе насеља одликује се изузетним

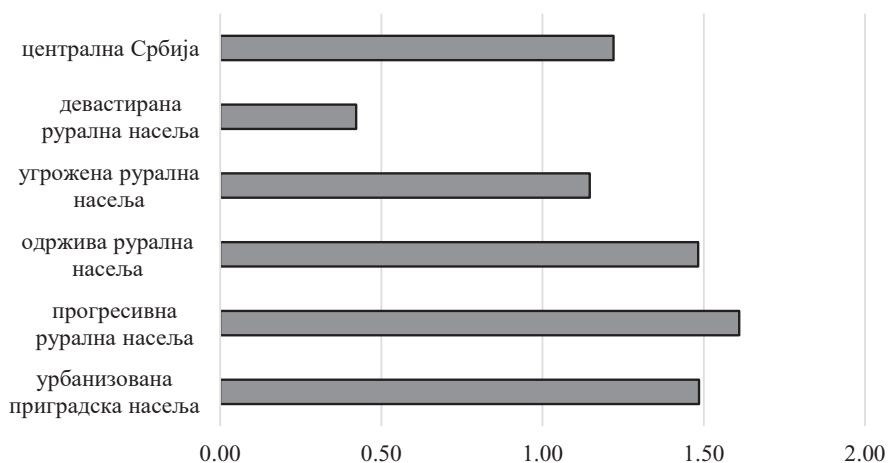
аграрним потенцијалом. Иако се становништво окреће неаграрним секторима делатности, пољопривреда има велики значај у развоју и обликовању овог простора. Због високог удела ораница и башта, може се сматрати „равницом или баштом“ централне Србије, због значаја воћарско–виноградарске производње, специјализација пољопривреде и неговање традиције може се одвијати у том смеру, а као подршка и значајан део аграрне производње може се развијати сточарство, посебно млечно говедарство.

Графикон 7. Компарација структуре коришћења пољопривредног земљишта

О интензивном карактеру пољопривредне производње у овој групи насеља сведочи најнижи удео некоришћених пољопривредних површина (Графикон 7) и добро развијено тржиште пољопривредним земљиштем. Чак 82,6% насеља има мање необрађених површина од просека за сва рурална насеља централне Србије. Међутим, варијабилност овог показатеља је висока. У 20 насеља се обрађује све пољопривредно земљиште, док је у појединим насељима ризик од напуштања пољопривреде веома висок (преко 40% у насељима Састав Река (Црна Трава), Бујачић (Ваљево), Радовница (Трговиште)). С друге стране, пољопривредно земљиште у закупу, као један од репера интензивне пољопривреде, на нешто је вишем нивоу од просека посматраног подручја (13,6%). Креће се од високих вредности у насељу Бујачић (Ваљево) до насеља у којима тржиште није развијено.¹⁷

¹⁷ Неразвијен је легалан вид закупа земљишта, а неформални облик тешко се може регистровати и квантификовати.

Графикон 8. Компаративни приказ централитета насеља

Хумани капитал ове групе насеља, мерен нивоом опремљености, дневном циркулацијом становништва и нивоом образовања, је повољан. Ова насеља имају највиши централитет на руралном простору централне Србије (Графикон 8), те се из тог разлога већ сматрају потенцијалним развојним нуклеусима. Функцијама насеља привлаче становништво са околног подручја. У просеку, носе ранг од 1,6. У том смислу, изражене су велике разлике међу насељима групе. У око 29% насеља нису инвентирани објекти од јавног значаја за развој основних функција насеља, 36,7% насеља има једну функцију, а 19% две или нешто вишег ранга развијене основне функције (образовање и здравство). Насеља у којима су према инвентару регистроване све основне функције чине групу од 61 насеља и управо су они потенцијални носиоци развоја.

С обзиром на релативну близину градских центара, ова група насеља се налази под њиховим још увек снажним утицајем. У погледу дневне циркулације становништва, у зони су интензивног утицаја оближњег центра (71%). Регистрована су нестабилна насеља која су у потпуној зависности од центра. Око 60% насеља је у зони интензивног утицаја, око 29% у зони јаког и 9,2% у зони умереног утицаја. Свега 13 насеља одликује се већом стабилношћу. Управо локација ових насеља у зони градске периферије условила је да већина радника мигрира ка општинским центрима, али и ученици ка средњошколским и високообразовним установама. У том погледу ова група насеља изражава извесну нестабилност.

Образовна структура становништва је такође веома повољна. Удео високо образованог становништва је виши за 1,5%, а средње образованог ста-

новништва за 10% виши од просека за све рурално становништво централне Србије. Ипак, изражене су нешто веће разлике међу насељима у погледу високог образовања. У седам насеља нису регистровани или су на јако ниском нивоу (40 насеља мање од 1%), док у појединим насељима чине значајан потенцијал (50 насеља са више од 10%). Чак две трећине насеља има већи удео ове категорије становништва од просека за централну Србију, а по нивоу образовања посебно се издвајају насеља Гружа (Кнић), Грдовићи (Ариље), Нова Божурна (Прокупље), Дријетањ (Ужице) и Драгинац (Лозница). С друге стране, становништво са завршеном средњом школом чини значајан капитал, уколико је образовно профилисан. Девет насеља имају висок удео становништва са средњим образовањем, а 82% насеља има већи удео ове категорије становништва од просечног нивоа.

Уколико би се правила аналогија са руралном типологијом изведеном на општинском нивоу у Србији (Efstratoglou et al., 2007; ВРС, 2010; 2011), као и према европској званичној типологији руралних подручја (Савет Европе), утом би се ова група насеља према својим карактеристикама могла донекле подвести под групу руралних подручја са интегрисаном привредом, односно у средишња подручја са пољопривредом у којој се интензивно користи радна снага. Ипак, због извесног социо–економског диверзитета ових насеља, не би требало генерализовати их само у оквиру аграрних карактеристика.

4.3.3. Одржива рурална насеља

Трећа група руралних насеља централне Србије представља прелазни тип насеља са умереним, али још увек повољним средњим вредностима изабраних показатеља. Чини је група од 1.007 руралних насеља дисперзно распрострањених на анализираном подручју. Просторно посматрано, смештена су у тзв. другој зони градске периферије, те су под нешто блажим утицајем градског центра (Карта 9). Географски су лоцирана на вишим деловима долинских страна, брдском терену и ободном планинском појасу. Ова група насеља одликује се извесним потенцијалом који може, уз адекватне акције, бити искориштен за генерисање развоја руралног простора.

Демографска слика одрживих насеља се може окарактерисати условно повољном, због разлика у трендовима међу насељима. Не може јој се приписати обележје виталних насеља, али нису ни сва насеља изложена дубоким демографским проблемима. Генерално, број старих лица је приближно једнак броју младих радноактивних становника (Прилог 4), са већим осцилацијама. Око 65% насеља не могу се сматрати виталним, јер је у њима забележен већи број старих лица од младих. У неким насељима је изузетно неповољан однос између ове две категорије становништва (Копаник (Рашка),

Копитарце (Владичин Хан) и др.), а с друге стране, регистрована су насеља у југозападном делу подручја у којима је вишеструко већи број становништва старосне доби од 20–39 година од лица старијих од 65 година.

Посматрано по крајњим категоријама, старосна структура може се сматрати повољном у насељима одрживог типа. Удео предшколске популационе групе је незнатно виши од просека за централну Србију (3,74%), а удео старих лица је нижи за 6% (24,5%). Разлике међу насељима у погледу старосне структуре су слабе до умерене. Најчешће се у насељима ове групе бележи веома низак удео предшколског становништва (без ове категорије је седам насеља), а у 12 виталних насеља прелази 10%. С друге стране, стара лица најчешће чине четвртину популације насеља, али је у појединим насељима изражена тенденција старења (11 насеља са преко 40%). Ипак, удео старих лица је нижи од просека за цело посматрано подручје у 85% насеља.

Генерално гледано, у посматраној групи насеља регистрован је пад броја становника. У периоду од 30 година ова насеља су изгубила око 14% популације. Ипак, присутни су различити демографски трендови у оквиру групе. Већина насеља (97%) је суочена са смањењем броја становника у периоду од 1981–2011. године. У неким насељима пад износи више од 30% (Рашковиће (Сјеница), Гокчаница (Краљево), Добри Дуб, Јелиће (Тутин), Копитарце (Владичин Хан)), док је у другим незнатан. Позитиван демографски тренд регистрован је у 28 насеља, од којих су Мраморско Брдо (Мерошина) и Копаоник (Рашка) забележили повећање за више од трећине популације.

У погледу величине домаћинства према броју чланова, просечне вредности ове групе насеља су повољније од просека за рурална насеља централне Србије. Самачких домаћинстава је за око 4% мање, а вишечланих за 2,5% више. Око четвртине домаћинстава има само једног члана. У десет насеља самачка домаћинства нису забележна, а у насељу Мачковац (Куршумлија) чине чак 89%. С друге стране, домаћинства са шест и више чланова се крећу на нивоу од око 13%, док у седам насеља чине више од половине домаћинстава. Повољну величинску структуру домаћинстава репрезентује податак да је 72,5% насеља са мање самачких, односно 61,6% насеља са више вишечланих домаћинстава од просека за руралну централну Србију.

Густина насељености, као мера концентрације односно дисперзије становништва, одсликава рурални карактер посматраног подручја. У просеку је ретко насељена са 41 ст./km². Присутне су велике разлике у вредностима овог параметра у групи. Креће се у дијапазону од веома ретко насељених подручја, практично на граници демографског пражњења, па до неколико стотина ст./km². У овој групи насеља издвајају се четири насеља урбанизованог типа, док су сва остала руралног карактера. Као прецизнија мера за кон-

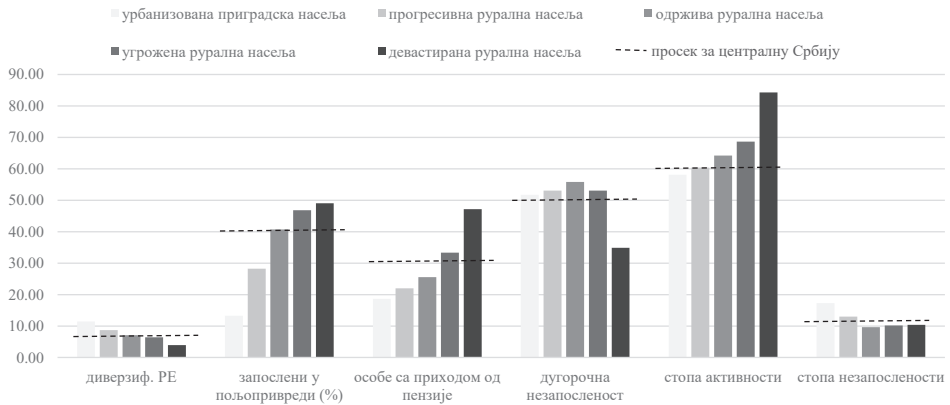
центрацију становништва, урбана густина насељености веома мало варира у овој групи насеља. Креће се на нивоу од 1.100–1.200 становника по јединици изграђеног простора. Најређе насељено подручје је насеље Копаоник (Рашка), док је највише становника на изграђеном простору, око 1.500 ст./m², забележено у пет насеља (Сугубине (Сјеница), Горња Оровица, Станча (Краљево), Морани (Тутин), Ртково (Кладово)).

Као мера нивоа урбаности, односно руралности у погледу коришћења и намене земљишта у насељу, узимају се степен изграђености и степен искоришћености пољопривредних површина. Степен изграђености насеља је на нивоу руралног простора централне Србије (Графикон 3). Нешто већи удео изграђених површина (више од 10%) забележен је у седам насеља. Ниво искоришћености пољопривредних површина износи 71%, те је нешто виши од просека за централну Србију, са мањим варијацијама у групи (Прилог 5). Најнижи ниво искоришћености забележен је у насељима Тубићи (Косјерић), Кушићи (Горњи Милановац) и Јарменовци (Топола), а у шест планинских насеља се користи готово све пољопривредно земљиште. Виши ниво искоришћености пољопривредних површина од просека за рурални простор централне Србије има 66,6% насеља.

Ова насеља су удаљена у просеку око 13,3 km од општинског центра, најчешће на изотелној удаљености од 10 km. С обзиром на широко распрострањену групу насеља, тешко је генерализовати њихову раздаљину. Насеља практично приградског карактера такође припадају овом типу, док су друга лоцирана у периферним деловима општине, удаљена више од 50 km (Долиће, Угао (Сјеница), Баре, Гокчаница (Краљево), Копаоник (Рашка), Вишевац (Рача)).

У погледу функцијских карактеристика, у односу на претходне групе, значај пољопривреде је већи, а секундарног и терцијарног сектора је мањи (Графикон 9). Ниво диверзификације је незнатно виши од просека за рурална насеља централне Србије, што указује на ангажованост становништва у другим секторима делатности и на стварање нових могућности за запошљавање и стицање прихода. Насеља ове групе се прилично разликују према вредностима овог показатеља (Прилог 6). Најчешће се не бележи удео запослених у секундарном и терцијарном сектору (90 насеља). У 60 насеља ниво диверзификације руралних активности је значајан (преко 20%), а четири насеља су доминантне неаграрне оријентације (Кушићи (Горњи Милановац), Сењски Рудник (Деспотовац), Копаоник (Рашка), Луково (Куршумлија)). Виши ниво диверзификације од просека за рурална насеља централне Србије остварен је у 35% насеља. Са друге стране, око 40% становништва је активно у пољопривреди, што је значајно више од претходних типова, а на приближном нивоу просека за цело посматрано подручје. Ипак,

присутна је висока варијабилност овог показатеља. Искључиво неаграрни карактер има 64 насеља, а три имају готово све становништво ангажовано у пољопривреди (Долиће, Праља (Сјеница), Веља Глава (Александровац)). На значај пољопривреде у овим насељима указује податак да је у око 53% насеља удео ангажованих у аграру виши од просека, те ова насеља имају функцијски карактер оријентисан ка аграру.

Графикон 9. Комаративни приказ средњих вредности функцијских обележја

Удео лица које остварују приходе од пензија износи четвртину становништва посматраних насеља, што је још увек ниже од просека за цело посматрано подручје, али знатно више од претходно анализираних група (Графикон 9). У насељима Бабе (Сопот), Баре, Калудра (Рековац), Богдинац (Сокобања), Горњи Душник (Гаџин Хан) и Белоиње (Сврљиг), удео пензионера превазилази 45% становништва, што указује на неповољну старосну структуру и економску неодрживост насеља.

Искористићеност радног континента у овој групи насеља је прилично висока, за око 4% виша од просека целог посматраног подручја. Стопа активности не варира значајније у оквиру групе. Најчешће је на нивоу од 50%. У појединим насељима, углавном аграрно оријентисаним, активни континент је шири од радноспособног (42 насеља), док је у четири насеља забележена јако ниска стопа активности. С друге стране, стопа незапослености у овој групи насеља је најнижа (Графикон 9). Незапослени чине 9,6% активних, а од тога више од половине траже изнова запослење. У 23 насеља нису регистровани незапослени, а око 68% насеља има нижу стопу незапослености од просечне за цели посматрани рурални простор. Ова насеља имају повољан однос активног које обавља занимање и издржаваног становништва.

Око 2,3 становника су издржавана од једног запосленог становника. Нешто мања оптерећеност активног континента бележи се у 14,5% насеља, док је у другим вишеструко већи број издржаваних од запослених лица. У вези са претходно изнетим анализама, овај тип насеља одликује се значајним функцијским потенцијалом, мешовите оријентације.

Пољопривреда у овој групи насеља има већи значај у односу на претходне, као и у односу на просек руралних насеља посматраног подручја. У категорији пољопривредних газдинстава је 75% домаћинстава. Аграрна густина је међу најнижим вредностима у издвојеним групама насеља. Региструје се у просеку 31 пољопривредно газдинство на јединици коришћене површине. Најчешће забележене вредности крећу се око 80 ПГ/ха.

На умањену аграрну густину утицала је прилично повољна аграрна структура газдинстава. У овој групи насеља није у значајној мери присутна тенденција уситњавања поседа. Иако је највећи удео пољопривредних газдинстава у категорији са малим поседом (38%), њихов удео је знатно нижи од просека за цело подручје и у односу на остале групе (Прилог 3). Око трећина газдинстава је величине поседа од 2 до 5 ха, а то је и најчешће забележена вредност у групи. Варијације ове величинске категорије су мале. Више од половине газдинстава има заступљеност газдинства ове величинске категорије изнад просека посматраног подручја, што представља значајан потенцијал за интензивну пољопривредну производњу. Велика газдинства у овој групи насеља су такође веома битна за развој пољопривреде, јер чине 19% пољопривредних газдинстава, што је око 3% више од просека за сва рурална насеља централне Србије. У том погледу посебно се издвајају насеља Баре (Рековац) и Богдинац (Сокобања), са више од половине газдинстава овог типа, док са значајним уделом, преко 30%, бележи се око 17% насеља групе.

У структури пољопривредног земљишта према начину коришћења доминирају ораничне површине са 60%. У овим насељима бележи се њихов највиши удео у компарацији са другим групама и за 10% више у односу на просек за цео рурални простор централне Србије. Међутим, конфигурација терена и положај насеља условили су извесне разлике међу насељима у погледу заступљености ораница и башта. Тако се у насељу Сењски Рудник (Деспотовац) уопште не користи пољопривредно земљиште у ратарству и повртарству, у шест насеља брдско-планинског карактера незнатно, до 5%, док у 14,3% насеља оранице и баште представљају доминантан вид коришћења пољопривредног земљишта. Површине под сталним засадима и травнате површине су на приближном нивоу, као и за просек руралног дела централне Србије (10,85%). Воћњаци и виногради су у структури коришћења нешто значајнији за насеља Божуревац и Мала Сугубина (Трстеник), Блазнава (Топола), Лазарево Село (Нишка Бања) и Ресинац (Прокупље), где

чине више од половине коришћеног пољопривредног земљишта. Ливаде и пашњаци заузимају већа пространства на простору југозападне Србије, где у 19 насеља прелазе удео од 80% коришћеног пољопривредног земљишта. Структура коришћења пољопривредног земљишта веома је слична у групи прогресивних и одрживих насеља. Међутим, у првој групи насеља изражене су мање осцилације у погледу положаја насеља и конфигурације терена, док је код групе, одрживих насеља, присутна већа хетерогеност, али поседују значајан аграрни потенцијал. С друге стране, ова група насеља у одређеној мери је окренута ка новим могућностима коришћења пољопривредног земљишта. Највеће површине које се користе у алтернативне сврхе лоциране су управо у насељима овог типа (Прилог 3). Посебно се издвајају насеља Тулари (Уб) са трећином пољопривредног земљишта са алтернативним видом коришћења, а нешто мањег значај у насељима Добрић (Шабац) и Ракинац (Велика Плана).

Мале површине пољопривредног земљишта се не користе, у просеку 5,7%. То указује на виши ниво искоришћености пољопривредног земљишта. Готово све пољопривредно земљиште користи се у 22 насеља, док се више од трећине не обрађује у пет насеља. Овај тип има најразвијеније и тржиште земљиштем. Десет насеља има више од половине пољопривредног земљишта у закупу, а у насељу Дрмановићи (Нова Варош) прелази 90%. Ови подаци индикују интензивни карактер и значај пољопривреде у посматраној групи насеља.

Централитет одрживих насеља, мерен нивоом опремљености објектима јавних служби и услуга, условно је повољан, јер је виши од просека за рурална насеља централне Србије. У просеку 1,5 објеката од јавног значаја је инвентарирано у овим насељима. Међутим, ниво опремљености је изразито варијабилан. Четвртина насеља није опремљена ниједним објектом јавних служби и услуга, 44% насеља има једну развијену основну функцију, а две 17,5%, са разликама у нивоу значаја развијене функције. Све инвентарне службе забележене су у 27 насеља ове групе, и они представљају секундарне центре локалних територија. Управо због нивоа развијених функција, они се већ декларишу као потенцијални развојни нуклеуси руралног простора.

С обзиром на већу удаљеност, сфера гравитације центра општине је мањег значаја на простору ових насеља, у поређењу са претходно анализираним групама. У просеку, она су у зони јаког утицаја градског/ општинског центра, али се уочавају извесне разлике међу насељима. Већу независност од центра исказује 22 насеља. Под умереним утицајем оближњег центра је 11,7%, јаким трећина насеља, а у зони интензивног утицаја центра налази се 53% насеља. Локација насеља ове групе у другој зони градске периферије указује да је њихов развој делимично детерминисан значајем центра у чијој су близини.

Образовна структура становништва у насељима овог типа условно је повољна. Удео високо образованог и становништва са завршеном средњом школом знатно је нижи од претходно анализираних група са вишим социјалним капиталом, али и даље виши од просечног нивоа образовања руралне популације централне Србије. У оквиру групе, ипак се уочавају умерене осцилације вредности ових показатеља (Прилог 8). Изнад просека за посматрано подручје високо образовано становништво је заступљено у свега 18 насеља, а у том погледу посебно се издвајају насеља Трнава (Ужице), Војник (Деспотовац), Кобаоник (Рашка), Мраморско Брдо (Мерошина) и Доње Власе (Ниш). Међутим, најчешће је удео високо образованих на ниском нивоу. С друге стране, удео становништва са завршеном средњом школом чини више од половине становништва старијег од 14 година у 45 насеља. Креће се на нивоу од око 40%. Нарочито се у овом погледу издваја насеље Мраморно Брдо са више од 60% средње образованог становништва. Хумани капитал овог типа граде средњеобразовани, који, уколико је профилисан, може представљати значајан потенцијал за развој насеља.

Аналогно званичним типологијама руралних подручја у Србији, ова група насеља је на прекретници између руралне области средишње Србије са интегрисаном пољопривредом у којој се интензивно користи радна снага и руралних подручја у којима је економија оријентисана ка коришћењу природних ресурса (Bogdanov, 2007; ВРС, 2010; 2011). Разлике су велике, те је генерализација на нивоу насеља неприхватљива.

4.3.4. Угрожена рурална насеља

Четврта група насеља одликује се вредностима изабраних параметара углавном испод просека за цело посматрано подручје, те се условно може сматрати угроженим. Целокупно гледано, демографски, економски и социјални потенцијали ових насеља значајно су мањи од претходно анализираних група, али се још увек не могу сматрати девастираним, напуштеним и периферним руралним простором централне Србије. Обухвата 1.037 руралних насеља, дисперзно распоређених. Углавном су распрострањени на западним, јужним и источним брдско-планинским деловима посматраног подручја. Просторно посматрано, смештени су у тзв. трећој зони градске периферије, у појасу који се надовезује на претходни (Карта 9).

У овој групи насеља уочавају се негативни демографски трендови. Индекс виталности је мањи од један, те се не ради о виталним насељима. Узрок томе је неповољна старосна структура и континуиран пад броја становника. Иако се не може рећи да су ова насеља витална, присутне су велике разлике у групи. Већи број старих лица од младог радноактивног забележен

је у 87% насеља. Од ових 13% виталних издвајају се насеља југозападног дела Србије (општине Сјеница и Тутин), који се иначе препознаје као демографски виталан простор (Карта 4). Старосна структура је неповољна у односу на просеке претходно анализираних група са вишим демографским потенцијалом (Графикон 2). Удео предшколске групе становништва је око 3% и најчешће је на јако ниском нивоу. Чак 91 насеље уопште нема становништво ове старосне доби. Значајнији удео (преко 15%) бележи се у виталним насељима југозападне Србије. С друге стране, удео старих лица је за 3% виши од просека за руралну популацију централне Србије. Најчешће чине половину укупног становништва у насељима. Њихов удео варира од насеља која се налазе у дубљем стадијуму старења, са више од 60% ове старосне групе, па до 13 насеља општина Тутин и Сјеница, са мање од 10% старих. Осим појединих виталних сегмената руралног простора овог појаса насеља, старосна структура се заиста може окарактерисати неповољном и без већих изгледа за демографским обнављањем овог простора.

У периоду од 1981. до 2011. године, угрожена насеља изгубила су око четвртине становништва. С тим у вези, демографски трендови су негативни, а процес смањења броја становника континуиран. У свега четири насеља (Варна (Шабац), Бивоље (Крушевац), Витковиће (Нови Пазар), Ердеч (Крагујевац) забележен је популациони пораст. У категорији насеља са негативним демографским трендом, издвајају се насеља у којима је пад броја становника незнатан, као и 66 насеља која су у посматраном периоду изгубила више од трећине становништва.

Такве демографске прилике рефлектују се и на величинску структуру домаћинства. Самачких домаћинства је за 2% више (28,5%), а вишечланих мање од просека за сва рурална домаћинства централне Србије (9,4%). Самачка домаћинства представљају озбиљан проблем у овој групи насеља, јер указују на њихову демографску угроженост. Најчешће чине трећину укупног броја домаћинства, а у појединим насељима прелазе и половину (13 насеља). С друге стране, вишечлана домаћинства су ретко заступљена у групи, значајније у насељима југозападног дела посматраног простора.

Ово подручје је веома ретко насељено са свега 20 ст./km², што је и најчешће забележена вредност (Прилог 5). Карактер руралних подручја носи цео појас угрожених насеља. Ниједно насеље нема густину насељености већу од 150 ст./km², те је у овој групи насеља низак ниво урбанизације. Густина насељености креће се у опсегу од свега неколико становника по јединици површине насеља (чак 32 насеља са мање од 5 ст./km²), па до преко 100 ст./km² у насељу Пејковац (Житорађа). Концентрација становништва по јединици изграђеног простора, као прецизнији показатељ нивоа урбаности, ду-

пло је нижа од просека за сва насеља руралног простора централне Србије (645 ст./m^2), а свега 22 насеља има урбану густину преко 1.000 ст./m^2 .

Аналогно претходно изнетом, степен изграђености је нижи од просека за посматрани простор (3%). С обзиром на брдско–планински карактер насеља теже је одредити границу грађевинског подручја, те се у зависности од положаја уочавају знатне разлике. Поједина насеља имају незнатну изграђену површину (мање од 1% има 39 насеља), док четири насеља (Поповац (Параћин), Бивоље (Крушевац), Мала Врбица (Кладово), Винци (Голубац)) имају преко 10%. С друге стране, око 65% пољопривредног земљишта се користи, што је незнатно ниже од просека за рурални простор централне Србије. Најчешће се обрађује око половине пољопривредног земљишта, што указује на степен руралности, односно пасивности становништва ове групе насеља. Ипак, у 40 насеља је висок степен искориштености пољопривредних површина, што је, опет, у вези са конфигурацијом терена и структуром коришћења пољопривредног земљишта.

Ова насеља у просеку су удаљена од општинског центра за 17 km. Њихова приступачност је значајно лошија од претходно анализираних група (Карта 9). С обзиром на то да је ово најраспрострањенија група, очигледне су разлике у погледу раздаљине са центром општине. Нека насеља су лоцирана у њиховој непосредној близини (11 насеља), док друга имају периферан положај, са удаљеношћу већом и од 80 km (Бзовик, Дражиниће и Рудно у општини Краљево).

Функционална оријентација насеља посматраног типа усмерена је више ка аграру. Ниво диверзификације руралних активности је незнатно нижа од просечних вредности запослених у секундарном и терцијарном сектору на нивоу руралног простора централне Србије (6,4%), али значајно нижа од претходно анализираних група (Графикон 9). У појединим насељима нема запосленог становништва у неаграрном производном сектору (230 насеља). Регистровано је насеље Сисевац (Параћин) у којем се функцијска оријентација насеља одвија искључиво у неаграрном сектору делатности или претежно у насељима Мокра Гора (Ужице), Ковиле (Ивањица), Звонце (Бабушница) и Селова (Куршумлија). С друге стране, ангажовање становништва у пољопривреди је за 7% више од просека за цело посматрано подручје (46,8%). Трећина насеља је аграрне оријентације, односно има више од 66% активних у пољопривреди, а у девет насеља чине апсолутни и једини вид активности. Значај пољопривреде као примарне делатности је евидентан у овој групи насеља.

Маргинални извори прихода, као што су пензије и социјална примања, значајни су у овој групи, што указује на економски и материјални статус становништва. Чак трећина руралне популације остварује приходе од пензија, што је за 3% више од просека руралног простора централне Србије, а удео лица са социјалним примањима је на приближном нивоу. У 69 насеља удео пензионера прелази половину становништва са приходом (77% у насељу Окосе - Нови Пазар). Ови подаци индикују економску угроженост становништва посматраних руралних насеља, јер је висок удео лица која се не издржавају од личних примања. С тим у вези, старосна структура у тим насељима је неповољна, те се умањује њихов развојни потенцијал.

Стопа активности становништва је прилично висока (68,7%), што се везује за ангажовање становништва у пољопривреди. Региструје се чак 125 насеља у којима је становништво ван радноспособног континента активно. Вредности овог показатеља исказују умерени варијабилитет. С тим у вези, нижа је стопа незапослености у односу на цело посматрано подручје (Графикон 9). Генерално, 10% активног становништва не обавља занимање, а од тога 53% не траже први пут запослење (Прилог 6). Ипак, уочавају се значајне разлике међу насељима. У 96 насеља није регистровано незапослено становништво или није било могуће извести стопу активности, јер насеље нема ни континент активног становништва. С друге стране, у неким насељима је изузетно присутан проблем незапослености (Ковиље (Ивањица), Војници, Ресник (Бабушница), Селиште (Прокупље)). Однос између активног и издржаваног становништва је још увек повољан. Више од три становника издржава један са запослењем. У свега 17% насеља је тај однос повољан, а у 34 насеља је више од десет пута већи број неактивног од запосленог становништва.

На аграрну оријентацију насеља указује и висок удео пољопривредних газдинстава. Ова група има највећи удео пољопривредних газдинстава у укупном броју домаћинстава. Најчешће се у насељима региструје њихова апсолутна већина (23 насеља). Једино у седам насеља општине Бабушница нема домаћинстава пољопривредног карактера. С друге стране, густина газдинстава на јединици коришћеног пољопривредног земљишта је најнижа (30 ПГ/ха) међу свим издиференцираним типовима (Прилог 7). Разлог томе је већа површина коју обухватају газдинства. У овој групи насеља, најмање је изражен тренд фрагментације пољопривредних газдинстава према величини поседа (Графикон 4). Удео газдинстава поседа до 2 ха је најнижи (36%) и за око 7% испод просека свих газдинстава на руралном простору централне Србије. У 11 насеља нису присутна мала газдинства. С друге стране, удео газдинстава са поседом средње величине или великог поседа је највиши у овој групи (Прилог 7). Веће су заступљености од просека централне Србије у 55,5%, односно 59% насеља за велика газдинства. Газдинства средње вели-

чине најчешће су на нивоу трећине, а посебно су значајна у шест насеља у којима чине више од две трећине газдинстава. Газдинства површине веће од 5 ха исказују умерену варијабилност у групи. У 47 насеља нису регистрована, а од већег значаја су у 12 насеља, где чине више од половине укупног броја газдинстава (Ртањ (Бољевац) са 100%). На величинску структуру газдинстава утицао је планински карактер насеља.

Конфигурација терена ове групе насеља определила је и начин коришћења пољопривредног земљишта. У том погледу изражене су умерене разлике између насеља, у зависности од њиховог положаја. Највеће површине су под ораницама и баштама (46,5%) и травнатим површинама (41,4%). Ипак, ораничне површине су значајно мање заступљене од претходно анализираних група и за око 20% мање од просека за цео посматрани простор. У око 22% насеља (преко 90% у 66 насеља) чине доминантан вид коришћења земљишта. Травнате површине су заступљене више од просека за рурални простор централне Србије у око 65% насеља. У 21 насељу чине више од 90% пољопривредних површина, а доминантан вид коришћења у 17% насеља. Удео воћњака и винограда је на нивоу просека целог посматраног подручја (11,3%). Ове површине су од велике важности за пољопривреду брдско-планинских простора. У том погледу нешто су значајнија за насеља традиционалних воћарских крајева, где чине више од 50% (Старци (Александровац), Суваја (Блаце), Велика Плана, Горња и Доња Бресница (Прокупље) и др.). Коришћење пољопривредног земљишта на алтернативан начин, је слабо присутно у овој групи. Насеља која су у извесној мери окренута ка овој производњи су ретка. Једино се бележе значајније површине у насељу Претежана (Блаце).

Степен искоришћености пољопривредних површина је на нивоу просека за рурални простор централне Србије, али је нижи од претходно анализираних група (Прилог 7). Око 8% пољопривредног земљишта се не обрађује, али се уочавају значајне разлике међу насељима. У 24 насеља је незнатно изражена тенденција напуштања пољопривредног земљишта, док у 29 представља озбиљан проблем и указује на тренд напуштања не само пољопривреде већ и читавих руралних простора (преко 50% у насељима Поповац (Параћин), Рготина (Зајечар) и Косанчић (Бојник)).

Значај угрожених насеља у простору је мањи од насеља која припадају претходно анализираним групама са већим развојним потенцијалом. У просеку су опремљена једним објектом јавних служби или услуга. Ипак, како се ради о бројчано великој групи насеља, евидентне су разлике међу њима. Насеља без развијених функција чине 35% групе, са једном основном функцијом 40,1%, а са две 16% насеља. У овој групи регистровано је 13 насеља са свим инвентираним објектима. Они представљају некадашње

секундарне центре општина и тиме чине потенцијалне развојне нуклеусе околног руралног простора.

С обзиром на то да се налазе на већој удаљености, насеља ове групе су под умереним утицајем градских и општинских центара у чијој се близини налазе. Регистровано је 63 стабилних насеља на чијем подручју се осећа слаб утицај оближњих центара. Под умереним утицајем је 12% насеља, јаким око 30%, а половина насеља је у зони интензивног утицаја градских центара.

Образовна структура је знатно лошија од претходних група и просека образовног нивоа руралне популације одређених категорија централне Србије. Високо образовани чине свега око 3%, а најчешће су на јако ниском нивоу (117 насеља без високо образованих). Становништво са завршеном средњом школом чини четвртину популације старије од 14 година. Забележено је 16 насеља са више од половине средњеобразованог становништва. Иако генерално нижи хумани капитал ове групе насеља, он је значајан у појединачним случајевима те може бити искориштен за покретање развоја руралног простора.

Ова група, упркос нижим вредностима изабраних показатеља у мозаику насеља од којих је сачињена, може потенцијално пружити развојне нуклеусе околном руралном простору знатно неповољнијих карактеристика. Аналогно званичним поделама руралних области, ова група насеља би била оријентисана ка коришћењу природних потенцијала и поклапа се делимично са тако декларисаним источним и западним делом Србије. Но, дистинкција међу насељима је очигледна, те се не могу сви подвести под једну категорију.

4.3.5. Девастирана рурална насеља

Последња издифиренцирана група насеља одликује се демографском угроженошћу, економском девастацијом, периферним положајем, социјалном и развојном маргинализацијом. Сви изабрани параметри крећу се далеко испод просека за рурални простор централне Србије и одражавају најнеповољније процесе међу групама. Ову групу насеља чини 764 руралних насеља, лоцираних у периферним, удаљеним деловима централне Србије, на југу, југозападу и југоистоку посматраног подручја (Карта 9). Обухватају брдске и углавном планинске пределе, те је морфологија терена била један од ограничавајућих фактора за њихов развој. Из тог разлога, она би се могла подвести под категорију подручја са природним ограничењима (*less favourable areas* – LFA).

Насеља овог типа представљају демографски угрожена подручја. У њима је присутан континуиран процес депопулације. Према популационој величи-

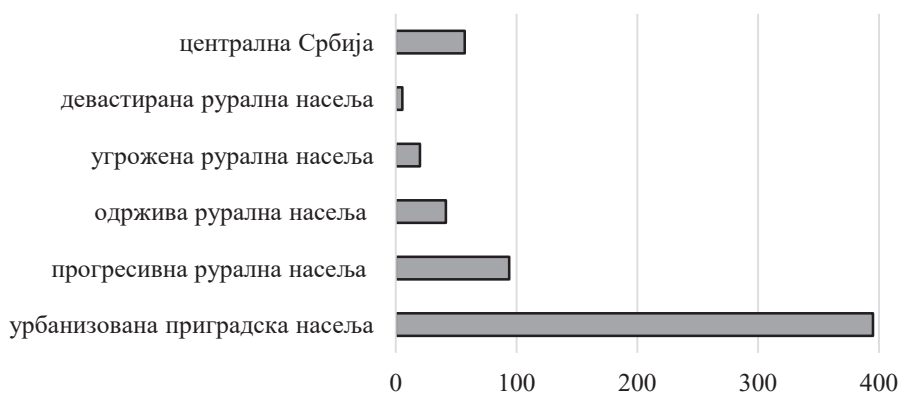
ни сврставају се у ред патуљастих насеља. Чак 82,6% насеља имало је према Попису 2011. године мање од 100 становника, а 79 насеља мање од 10 сталних становника. Може се претпоставити да ће у наредном периоду доћи до потпуног пражњења ове групе насеља. С тим у вези, не може се дискутовати о њиховој виталности. У 28 насеља регистрован је већи број младог радноактивног становништва од лица старијих од 65 година, те се она могу сматрати условно виталним. Старосна структура ових насеља је неповољна. Забележене су најниже вредности предшколске групе становника (1,5%), а највиши удео старих лица у укупној руралној популацији ових насеља (51,7%). У укупном броју насеља, она без деце старости до четири године чине 59%. То указује на чињеницу да је практично немогуће очекивати било какав вид демографског обнављања ових насеља. Значајнији удео предшколског контингента становништва регистрован је само на виталном простору југозападне Србије и у појединим насељима општине Куршумлија. С друге стране, стара лица у просеку чине више од половине популације. То је за 20% већи контингент становништва у односу на просечан удео старих у свим руралним насељима централне Србије. У 16 насеља, лоцираних углавном у југоисточном делу посматраног простора, све становништво је старије од 65 година, те је њихово гашење извесно.

Негативни демографски трендови су најизраженији у овом појасу насеља. У периоду од 1981–2011. године одвијало се континуирано демографско пражњење посматраних насеља. Из тог разлога се са правом може констатовати да она представљају типична депопулацијска насеља. Ни у једном насељу ове групе није забележен пораст броја становника. Дистинкција насеља може се извршити само према интензитету осипања руралне популације. Свега 11 насеља је изгубило у тридесетогодишњем периоду мање од трећине становништва, а 143 насеља (18,7%) више од половине популације.

У погледу величине домаћинства, доминирају насеља у којима самачка имају већину, док су вишечлана домаћинства занемарљиво заступљена (око 3%). У просеку 40% домаћинства има само једног члана, а у 13 насеља чине сва домаћинства. Како су ти преостали чланови стара лица, извесно је да ће се у наредном периоду та насеља угасити. Вишечлана домаћинства су заступљена у значајнијем обиму само на демографски виталнијем подручју југозападне Србије (поједина насеља општина Сјеница, Тутин и Нови Пазар), док у око 60% насеља уопште нису забележена. Ови подаци указују на изразито неповољне демографске трендове и нарушену демографску слику девастираних руралних насеља.

Као последица депопулације и континуираног одлива становништва, насељеност ове групе је веома ретка, са свега пет становника по јединици површине насеља. Ова група има најнижу густину насељености (Графикон

10). Сва насеља су руралног карактера, према претпостављеном критеријуму. У појединим насељима је толико ниска насељеност да је дискутабилно расправљати о њој, те се намеће дилема да ли се таква насеља третирају као насељено или изразито природно подручје. У овим случајевима, природа превладава над човеком. Нешто значајнију густину насељености има само насеље Орид (Шабац). С друге стране, и број становника по јединици изграђене површине је низак. У просеку 232 становника је смештено на m^2 изграђеног простора, али се вредности овог показатеља крећу у дијапазону од занемарљивих до вредности од преко 800 ст./ m^2 у насељима Грабовац – Трстеник и Брнишево (Тутин). За насеља са свега једним или два становника бесмислено је и рачунати густину насељености.

Графикон 10. Компаративни приказ густине насељености

На степен руралности ове групе насеља указују и други показатељи. Изграђене површине чине у просеку свега око 2%. Планински карактер одредио је морфолошки тип насеља, која су разбијена и без грађевинског подручја. Чак 59 насеља има мање од 1% изграђених површина у насељу. Степен искоришћености пољопривредних површина у насељу је најнижи међу свим групама (Графикон 3). Он указује на пасивну руралност насеља. Нешто више од половине пољопривредног земљишта се обрађује, а у 54 насеља користи се свега 30% земљишта. То значајно утиче на карактер насеља.

Овај тип представља периферију у правом смислу. У просеку насеља ове групе удаљена су око 20 km од општинског центра, најчешће око 15 km. Међутим, и у девастираној групи изражена су велика одступања у вредностима овог показатеља. У величински мањим општинама (Црна Трава, Гаџин Хан, Сврљиг и сл.), насеља се налазе на мањој удаљености, али задржавају

периферан положај у односу на центар. С друге стране, у већим општинама, какве су Сјеница и Краљево, удаљеност насеља прелази 60 km. У сваком случају, ова група насеља има периферан положај у оквиру локалних територија и у односу на саобраћајне правце, те на тај начин представљају тешко доступне и маргиналне руралне пределе.

Развијеност насеља у економском смислу је незадовољавајућа. Функционална оријентација насеља није се одвијала у правцу развоја секундарних и терцијарних делатности, већ је остала у домену аграра. Веома је низак ниво диверзификације активности становништва ових насеља. Свега око 4% је ангажовано у производном неаграрном сектору, што је скоро упола мање од просека за цело посматрано подручје и значајно мање од осталих група насеља (Прилог 6). Око 74% насеља уопште нема запослених у овим секторима делатности, што указује на доминантну улогу пољопривреде. Десет насеља је неаграрне функционалне оријентације, што се може препознати као потенцијал групе. С друге стране, око половине активне популације ангажовано је у пољопривреди. Искључиво аграрни карактер има 86 насеља, а доминантна је активност у трећини посматраних насеља.

Приходи од пензије значајан су извор у овој групи насеља за остваривање есенцијалних потреба. Око половине становништва су пензионери, што указује на лошу старосну структуру и недостатак хуманог потенцијала за покретање развоја. У том погледу, економски маргиналну групу чини десет насеља у којима је једини извор прихода остварен од пензија. У овим насељима забележено је свега по 2–3 стална становника, старости преко 65 година, те се ради о економски и демографски неодрживим руралним насељима. Право на остваривање неког вида социјалне помоћи у девастираним руралним насељима лежи управо у старосној структури. Већина становника која прима социјалну помоћ покривена је програмом који подразумева заштиту старих лица. Одатле је висок удео особа са социјалним примањима у овој групи насеља (3,4%). Међутим, теренским истраживањима се показало да постоји изразит регионални дисбаланс у овом погледу. Демографски угрожен рурални простор појединих општина централне Србије (нпр. Пирот) уопште нема развијен систем заштите старих и угрожених лица на руралном простору. Финансијска средства која се издвајају из републичког фонда су мала, а општина није у могућности да подржи неки од ових програма у континуитету, те се ослањају углавном на донације. Одатле потиче неравномерна заступљеност и неусклађеност рада социјалних служби на руралном простору.

Како се ради о насељима у стадијуму дубоке старости, контингент радноспособног становништва је смањен. Пошто је пољопривреда основно занимање становништва ових насеља, ангажована су и старија лица, те је у

просеку забележена висока стопа активности (84%) и највиша је у овој групи издиференцираних насеља (Графикон 9). Четвртина насеља има више активног од становништва радноспособне доби. Управо због аграрне оријентације и високог удела пензионера, стопа незапослености је нижа од просека за централну Србију. У 42% насеља нема незапосленог становништва, али у шест насеља сви активни су и незапослени, те представљају економски посебно угрожену категорију. С тим у вези, ова група насеља има највиши коефицијент економске зависности становништва. Генерално, један становник који обавља занимање издржава око седам неактивних лица. Свега 21% насеља има повољан однос активних и издржаваних лица, а 20% насеља има вишеструко већи број издржаваних од запослених становника, те је оптерећеност овог континента становника јако висока. У том погледу не можемо говорити о њиховој економској одрживости.

Аграрни карактер девастираних руралних насеља репрезентује висока заступљеност пољопривредних газдинстава у укупном броју домаћинстава (74%). Њихов број се одржава на јако високом нивоу, те су у 113 насеља регистрована само пољопривредна газдинства. Аграрна густина има умерене вредности и приближна је просеку за цео рурални простор централне Србије. На јединици коришћеног пољопривредног земљишта регистровано је 39 пољопривредних газдинстава у просеку. У неким планинским насељима забележено је свега неколико ПГ/ha, док је у 36 насеља више од 100 ПГ/ha.

Величинска структура пољопривредних газдинстава репрезентује просек посматраних руралних насеља (Графикон 4). Умерено је изражен тренд уситњавања. Газдинства мале величине чине 42%, средње 34%, што је међу вишим усредњеним вредностима међу групама, а велика газдинства чине 16%, те имају већу заступљеност једино од приградских насеља (Прилог 7). Изражајнија је фрагментираност поседа у 27 насеља ове групе, а значајнији удео великих газдинстава има 13 насеља, планинског карактера.

У структури коришћења пољопривредног земљишта доминирају ливаде и пашњаци са 57%. Планински карактер насеља определио је и начин коришћења пољопривредног земљишта. У 25 насеља травнате површине чине више од 90%, а доминантан вид коришћења чак у 40% насеља. Ораничне површине су заступљене са 30%, али су оне од изузетног значаја за опстанак становништва и насеља, као и због биодиверзитета планинских подручја, иако су по правилу лошијег квалитета. У шест насеља нема ораничних површина, док у 20 насеља чине више од 70% пољопривредних површина. Воћњаци чине 12% овог планинског пољопривредног земљишта, и такође су веома значајни за опстанак планинске пољопривреде и насеља. У пет насеља стални засади чине битан сегмент пољопривредне производње, а

у насељу Букулорам (Прокупље) су једини вид коришћења пољопривредног земљишта. Алтернативно коришћење земљишта је слабо заступљено у овој групи насеља. У том погледу издваја се насеље Врбовац (Болевац), које је окренуто ка производњи биомасе захваљујући иностраном капиталу и амбициозним плановима општинске управе.

Ова група насеља има највише напуштених пољопривредних површина (14,9%) у компарацији са другим групама и за 6% више од просека на руралном простору централне Србије. У појединим насељима овај проблем није изражен, те нема напушеног пољопривредног земљишта (30 насеља), док у другим представља озбиљан проблем и индикатор напуштања пољопривреде и уопште руралног простора (11 насеља на простору општина Књажевац, Пирот и Врање). С друге стране, овај појас насеља има најслабије развијено тржиште земљиштем (у 75 насеља није регистровано). Дакле, иако доминантна делатност, пољопривреда је екстензивног карактера. Представља не изабрану, већ једину активност становништва, којом се једва задовољавају основне потребе становништва, те ова насеља представљају пасивни рурални простор аграрног карактера.

Група девастираних руралних насеља има најмањи централитет на посматраном простору (Графикон 8). У просеку је инвентарирано мање од једног објекта јавних служби или услуга. Чак 72% насеља нема регистрован ниједан објекат од јавног значаја, а само једну развијену функцију, обично нижег значаја, има 20% насеља. Насеља вишег ранга на хијерархијској лествици у мрежи насеља су веома ретка у овој групи. Само насеља Уровица (Неготин) и Клисурса (Сурдулица) имају све инвентарисане објекте, те су они спона између напуштене периферије и општинског центра у локалним оквирима.

С обзиром на периферан положај и увећану неприступачност, девастирана рурална насеља су под слабијим утицајем општинског центра. Генерално, налазе се у зони умереног до јаког утицаја. У 28% насеља уопште нема дневних миграната. Низак ниво дневне циркулације становништва није последица стабилности и социо-економске независности насеља, већ њиховог неповољног саобраћајног и географског положаја као и старосне структуре становништва.

Образовна структура девастираних насеља је најнеповољнија. У њима се бележи најнижи удео високо образованог (2,3%) и средње образованог становништва (16,2%). Ове образовне категорије становништва у пола мање су заступљене у односу на образовни просек руралне популације посматраног простора. Најчешће се у насељима не бележи становништво високог и средњег нивоа образовања (50,6%, односно 11,5%). Може се

рећи да ова насеља оскудевају хуманим капиталом, што је велика развојна баријера.

На основу претходно анализираних вредности изабраних показатеља за групу девастираних руралних насеља, очигледно је да она немају потенцијал за развој руралног простора. У појединачним случајевима, као издвојеним екстеремима, чине везу између напуштеног руралног простора и општинског центра. Ипак, већину насеља чине демографски угрожена, економски заостала, аграрно пасивна и социјално маргинализована насеља, периферног положаја и карактера. Као таква, она не могу бити предмет даље анализе.

4.4. Развојни нуклеуси на руралном простору централне Србије

Главна истраживачко питање којим се аутор руководио у овој студији односи се на успостављање модела за препознавање развојних центара на руралном простору централне Србије. Типологија, обрађена у претходном делу, не може сама себи бити сврха, већ основа за дубље истраживање појединих типова и први корак у спровођењу планских развојних акција. С тим у вези, послужила је као инструмент за достизање постављеног циља.

На основу добијене класификације руралних насеља, извршена је валоризација развојних потенцијала појединих група насеља. Претпостављене су три групе које ће бити даље предмет анализе и у којима се могу тражити извесни насеобински комплекси, који се својим основним обележјима истичу на руралном простору централне Србије. Од пет диференцираних група, искључена су насеља приградског типа и девастирана рурална насеља, која генерално представљају екстреме. Насеља приградског карактера имају остварен виши ниво урбанизованости, те се по одређеним параметрима битно разликују од осталих руралних насеља. Она су по својим карактеристикама ближа градским насељима, у чијој сенци се развијају, те као таква не могу бити предмет даље анализе. С друге стране, девастирана рурална насеља имају најнеповољније карактеристике, те се међу њима не могу издвојити центри који ће бити генератори развоја. Три групе насеља, које су носиоци потенцијалних развојних нуклеуса, одликују се извесним разликама у социјалном и економском потенцијалу, који је градуиран од ниског, преко умереног, до високог. Укупно чине скупину од 3.044 рурална насеља. Како су искључени екстремни међу групама, ове три групе насеља ће се даље посматрати у целини.

У поступку креирања модела за делимитацију руралних нуклеуса препознато је неколико основних корака. Најпре је извршено издвајање циљне групе случајева, што је унапред поменуто, потом су селектовани релевантни

индикатори на основу чијих вредности је могуће идентификовати развојне нуклеусе и предложене су четири варијанте модела делимитације. На основу евалуације добијених резултата и компарације са резултатима теренских истраживања, изабран је најмеродавнији модел делимитације развојних нуклеуса на руралном простору централне Србије.

4.4.1. Идентификација детерминантних варијабли

У циљу креирања што релевантнијег и практично прихватљивог модела делимитације, предложена су четири модела базирана на другачијој комбинацији улазних варијабли.

Прва варијанта подразумева прецизнију дистинкцију насеља у обједињеној скупини насеља на основу варијабли које су се показале као индикативне у одређивању степена руралности. Извршен је избор индикатора руралности на основу скале добијене есенцијалним извлачењем варијабли према рангу значаја у хијерархијској класификацији. Придодата је још једна варијабла – ранг насеља према нивоу централитета. Ова варијабла није првобитно уврштена у анализу због изведених вредности параметра. Од изузетног је значаја и подразумева први степен селекције насеља према нивоу развијених функција у њима.

Статистичком процедуром алгоритам класификационих стабала извршено је рангирање показатеља према њиховом значају приликом спроведене хијерархијске класификације руралних насеља. Доминантни атрибути руралности су урбана густина насељености и демографски тренд у протеклих 30 година (Табела 18). Како би се вредновале и друге димензије руралности, односно уважиле развијене функције насеља, подсецање ранга насеља је извршено на 17 апоена. Међутим, поједине варијабле указују на исту појаву, те их је неопходно редуковати. Тако, индекс виталности је изведени показатељ, који указује директно на демографску виталност насеља. Предшколски контигент је индиректно завијан од овог показатеља, удео старих лица већ је садржан у њему, а подела домаћинстава према броју чланова је аналогна овом параметру. С тим у вези, довољан показатељ демографске виталности насеља је поменути индекс.

Слично је и са коефицијентом економске зависности, јер он упућује на степен активности становништва, па ће се искључити у овом случају. С обзиром на то да је знатно мања заступљеност високо образованог становништва, које је по правилу запослено у непроизводном кварталном сектору делатности, варијабла која указује на развијеност средњег образовања у насељу је меродавнија. Уколико се ради о профилисаној образовној контигенту, веће присуство таквог становништва може се сматрати значајним развојним потенцијалом насеља.

Након првог круга редукције варијабли, извршена је анализа на основу које се утврдило да одређене варијабле знатно отежавају поступак извођења развојних нуклеуса, јер су од секундарног значаја. Такве варијабле су удео лица која остварују приходе од пензија и социјалних примања, као и удео незапослених који не траже први пут запослење. Управо те варијабле показивале су најмањи степен слагања у скупу посматраних променљивих. С тим у вези извршен је други круг редукције броја варијабли. Модел делимитације развојних руралних нуклеуса у скупу од 3.044 руралних насеља одређеног развојног потенцијала базиран је у овом случају на вредности девет релевантних варијабли (Табела 19).

Табела 19. Индикатори за делимитацију развојних руралних нуклеуса – варијанта 1

варијабла	Ранг
централитет	-
урбана густина насељености	100
стопа промене броја становника 1981/2011.	83
густина насељености	54
индекс виталности	40
стара лица (65+)	37
лица са приходом од пензије	31
вишечлана домаћинства	28
предшколско ст.	27
самачка домаћинства	27
ст. са средњима образовањем	22
коэффициент економске зависности	21
стопа активности	20
диверзификација руралне економије	19
лица са социјалним примањем	18
високо образовано ст.	18
пољопривредна домаћинства	17
дугорочна незапосленост	17

Извор: Елаборација аутора

Друга варијанта се односи на нешто другачији приступ при селекцији релевантних варијабли за креирање модела делимитације развојних нуклеуса на руралном простору централне Србије. Избор индикатора вршен је на основу њиховог рангирања алгоритмом класификационих стабала у секторским класификацијама базираним на истородним групама обележја. Издвојено је по два или три индикатора која су од највишег значаја. Сачињен је скуп од 11 индикативних варијабли (Табела 20).

Табела 20. Индикатори за делимитацију развојних руралних нуклеуса – варијанта 2

варијабла	Ранг
централитет	-
вишечлана домаћинства	100
стопа промене броја становника 1981/2011.	98
индекс виталности	94
ПГ малог поседа	100
ПГ средње величине	85
коришћено пољопривредно земљиште	100
степен изграђености	85
становништво које раде у пољопривреди	100
коэффициент економске зависности	91
становништво са средњим образовањем	100
дневна циркулација	86

Извор: Елаборација аутора

Међутим, већ након прве анализе, поједини индикатори су се показали као ирелевантни у поступку избора развојних руралних нуклеуса. Заправо, на постављеном сету индикатора није могуће идентификовати потенцијалне развојне центре. Из тог разлога, неопходно их је у првом кругу редукције варијабли искључити. Варијабле које се односе на величину пољопривредног газдинства у овом случају су од секундарног значаја, те се могу користити за даљу дистинкцију насеља у погледу аграрног потенцијала. С друге стране, предложено је да се уместо индикатора вишечлана домаћинства користи индекс виталности, јер указују на исту појаву, а од великог је значаја у демографској класификацији насеља. Такође, делимитацију руралних центара значајно отежава и обим дневне циркулације, те би требало бити пажљив код постављања прагова вредности овог индикатора. На крају, модел делимитације руралних нуклеуса је у овом случају базиран на девет улазних варијабли помоћу којих би се утврдиле разлике између 3.044 рурална насеља.

Трећа варијанта избора релевантних индикатора подразумева укрштање претходно издвојених. Изабрани индикатори у овом моделу у уској су вези са раније кориштеним типологијама и званичним диференцијацијама насеља. У поступку издвајања руралних нуклеуса могу се издвојити параметри социо-економске природе, који указују на извешан степен урбанизованости насеља. Тако креиран модел правио би дистинкцију насеља кроз призму дихотомије урбано-рурално.

Табела 21. Индикатори за делимитацију развојних руралних нуклеуса – варијанта 3

варијабле
централитет
индекс виталности
урбана густина насељености
степен изграђености
ст. које ради у пољопривреди
удео пољопривредних газдинстава
диверзификација пољопривредних газдинстава
дневна циркулација

Извор: Елаборација аутора

Као мера функције рада у насељу и развијеност неаграрне функције који указују на виши ниво самосталности насеља и урбанизованости, кориштене су варијабле: становништво које обавља занимање у секундарном и терцијарном сектору делатности, удео пољопривредних газдинстава, централитет насеља, степен изграђености и дневна циркулација. Као допунски критеријуми за утврђивање разлика између прелазних типова руралних насеља кориштени су удео становништва ангажованог у пољопривреди¹⁸, као мера сигнификације аграра у насељу, а индекс виталности насеља и урбана густина насељености, као допунски фактори који индикују демографски потенцијал насеља. На бази изабране групе индикатора (Табела 21) креиран је трећи модел делимитације руралних центара на скупу од 3.044 насеља.

У четвртој варијанти избора индикативних варијабли примењен је нешто другачији приступ. Пошло се од претпоставке да насеља са развијеним функцијама и вишим нивоом опремљености већ представљају секундарне центре у локалним оквирима. С обзиром на то да ранг насеља према централитету није *a priori* узиман у обзир приликом одређивања степена индикативности улазних варијабли код претходних модела, у овом случају социо–економским обележјима насеља дат је приоритет. Полазна основа модела лежи у нехијерархијској класификацији насеља према социо–економским обележјима. Издвојена је група насеља са најповољнијим карактеристикама и највишим нивоом централитета, за које се може рећи да у тренутном пресеку представљају потенцијалне руралне центре. То је група од 490 социјално и економски независних насеља, односно стабилних или самодовољних руралних насеља. У њима су заступљене основне функције вишег ранга (осмогодишња

¹⁸ Користи се становништво које ради у пољопривреди. Према Попису пољопривреде 2012. године не региструје се пољопривредно становништво, те би услед промене методологије створило забуну код читалаца.

школа, здравствена станица), као и додатни садржаји, комплементарни потребама становништва. Како је значај насеља и ниво развијености функција детерминисан њиховом популационом величином, насеља ове групе карактерише густа насељеност, а у погледу дневне циркулације становништва исказују највиши ниво стабилности. Ниво образовања становништва ове групе је прилично повољан. Разлике међу насељима те издвојене групе могуће је установити преклапањем са другим појединачним једнодимензионалним класификацијама. Најповољније вредности изабраних обележја послужиле су као основа за редуковање броја ових насеља и њихову профилацију.

4.4.2. Креирање модела за делимитацију развојних нуклеуса

Сходно претходно постављеним скуповима варијабли и приступима, креирана су четири модела помоћу којих је извршена идентификација развојних нуклеуса на руралном простору централне Србије. Модел се односи на делимитацију, из разлога што је истраживање усмерено на постављање прагова вредности индикативних варијабли у чијим границама су издвојена рурална насеља у виду потенцијалних генератора развоја руралног простора. Међу појединим моделима се уочавају мање разлике, јер је платформа за избор центара сачињена од одређеног броја истих варијабли, али су допунске варијабле утицале на издвајање различитог скупа руралних нуклеуса.

Поступак креирања модела делимитације у три прва случаја подразумева постављање прагова вредности изабраних варијабли. Израчунате су њихове просечне вредности, као и одступања од средњих вредности у опсегу од +/- једне стандардне девијације. Најпре су за праг постављене вредности са придодатом једном стандардном девијацијом (SD) одступања, што није дало резултате. Рурални центри са тако високо постављеним вредностима нису се могли идентификовати. Након тога је постављен праг вредности варијабли на нивоу просека за цео скуп од 3.044 насеља. У свакој варијанти модела издвојена су одређена насеља са претпостављеним карактеристикама. Њихов број се креће око 3–5% скупа. Међутим, такви модели делимитације показали су се недовољно прецизним. Издвојени су центри у узаном појасу у долини великих река, на осовинама развоја, затим у близини великих градова и у Мачви. Покривеност руралног простора у том случају остаје на јако ниском нивоу.

Како се циљ истраживања ове монографије односи на препознавање одређених развојних потенцијала насеља на ширем руралном простору централне Србије, првобитни модел је морао бити коригован. Корекција је извршена померањем прагова вредности изабраних критеријума за минус једну SD, осим на стриктно постављеним вредностима неколико варијабли (централитет, диверзификација руралних активности, дневна циркулација и удео пољопривредних газдинстава). Добијен је оптималан број руралних развојних нуклеуса

дисперзно распрострањених, који се креће на нивоу од око 10% од скупа руралних насеља централне Србије са одређеним развојним потенцијалом. Извесне разлике се уочавају између три варијанте модела, док се код четврте варијанте поступак делимитације врши поступно и на другачији начин.

Варијанта 1 – У првој варијанти модела за избор развојних нуклеуса кориштен је сет од девет индикатора. Делимитацијом њихових вредности конструисан је модел по којем ће се вршити идентификација потенцијалних центара на руралном простору. Утврђена је скала вредности улазних варијабли (Табела 22). Најпре је кориштен лимит од једне придодате стандардне девијације на средњој вредности. Свега три насеља су препозната са овако постављеним вредностима изабраних карактеристика (Врчин – Гроцка, Мрчајевци и Прељина – Чачак).

Након овог поступка извршен је други ниво подсецања вредности индикатора. Узете су просечне вредности за целу скупину насеља на основу којих је издвојено 128 развојних нуклеуса. Просторна дистрибуција добијених центара није била на задовољавајућем нивоу (Карта 10). Добијени потенцијални центри лоцирани су у појасу Велике, Западне и Јужне Мораве, у близини Београда и у северозападном делу посматраног простора, на јужном ободу Панонске низије. Скуп издвојених руралних насеља концентриран је у уском појасу, те је интеграција руралног простора отежана и недовољна преко претпостављених нодова развоја.

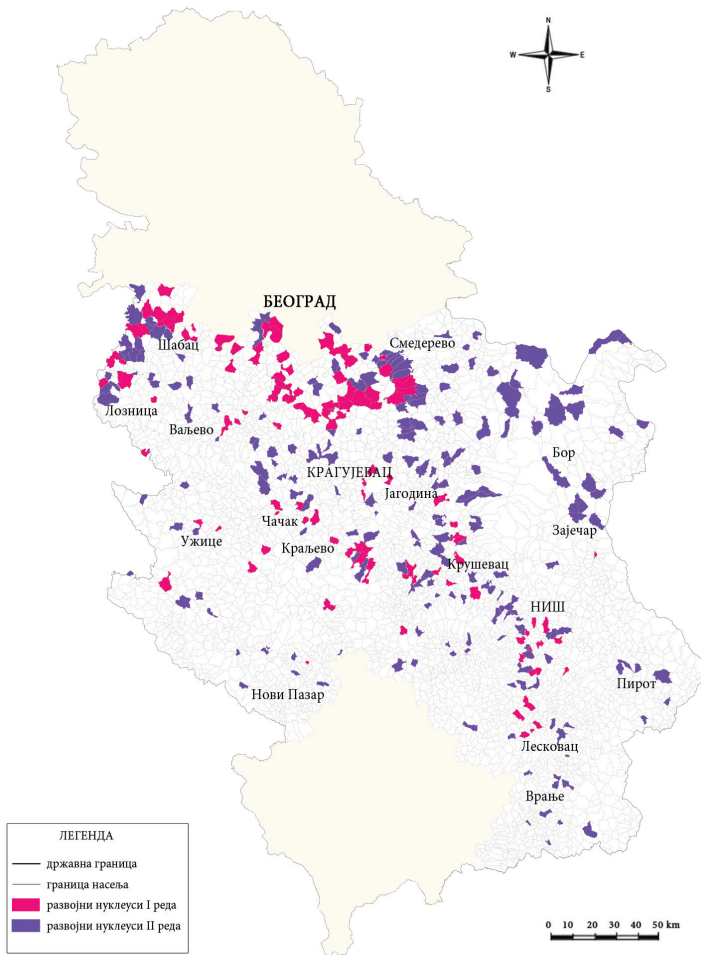
Табела 22. Модел за делимитацију развојних руралних нуклеуса – варијанта 1

варијабле	+SD	Average	-SD
централитет	>2,98	>1,41	>1,41
урбана густина насељености	>1.921,72	>1.253,84	>585
стопа промене броја ст. 1981/2011.	>-3,79	>-14,64	>-24
густина насељености	>109,41	>51,40	-
индекс виталности	>1,88	>1,0	>0,7
ст. са средњима образовањем	>45,68	>33,28	>20,88
коэффициент економске зависности	<1,96	<2,65	<7
диверзификација руралне економије	>16,05	>7,38	>7,38
пољопривредна домаћинства	<56,49	<75,7	<75,7
Развојни рурални нуклеуси	3	128	344

Извор: Елаборација аутора

У даљем поступку анализе извршено је ново подсецање вредности варијабли. Лимит је спуштен за једну стандардну девијацију, осим за варијабле као што су централитет, ниво диверзификације активности и удео пољопривредних домаћинстава, где су средње вредности ригидно постављен доњи праг који мора бити испуњен. Слично је и са густином насељености, која је у овом

случају екстрахована из сета индикатора. Њена вредност није могла бити спуштена испод задатог нивоа за претпостављени ниво одступања. Пошто је у анализи већ уврштена друга мера концентрације становништва, даљи модел је креиран на осам улазних варијабли. Удео пољопривредних газдинстава ко-риштен је као допунски показатељ. На основу овако делимитираних вредно-сти показатеља, идентификовано је 344 насеља као потенцијалних носилаца развоја руралног простора, од чега 128 I реда, на основу претходно поставље-них прагова вредности, и 216 нуклеуса II реда.

Карта 10. Развојни нуклеуси руралног простора централне Србије (Варијанта 1)

Покривеност руралног простора централне Србије развојним нуклеуси-ма изражајнија је у северном и централном делу, док су југоисток, југ и југоза-

пад посматраног подручја осиромашени развојним потенцијалом (Карта 10).

Варијанта 2 – У другој варијанти формиран је сет од девет индикатора који се користе за делимитацију развојних нуклеуса. Као што је унапред поменуто, изабрано је по два или три најрелевантнија индикатора у спроведеним парцијалним типологијама насеља према групама обележја. Слично претходном моделу, вредности тих параметара су лимитиране на три начина: према просеку за цео скуп од 3.044 рурална насеља и са одступањима од одузете или додате вредности одступања од просека (Табела 23).

У моделу у којем су вредности изабраних показатеља постављене на највишем нивоу, добијени су незадовољавајући резултати. Најпре се није издвојио ниједан нуклеус у посматраној групи насеља, али се уз кориговање кроз редукцију осетљивих и секундарних варијабли, пре свега обима дневне циркулације, идентификовано је свега шест насеља (Бечмен, Јаково (Сурчин), Врчин (Гроцка), Прељина (Чачак), Доњи Душник (Гацин Хан), Штитар (Шабац)). С тим у вези, дневна циркулација становништва се може узети као корективни фактор.

Табела 23. Модел за делимитацију развојних руралних нуклеуса – варијанта 2

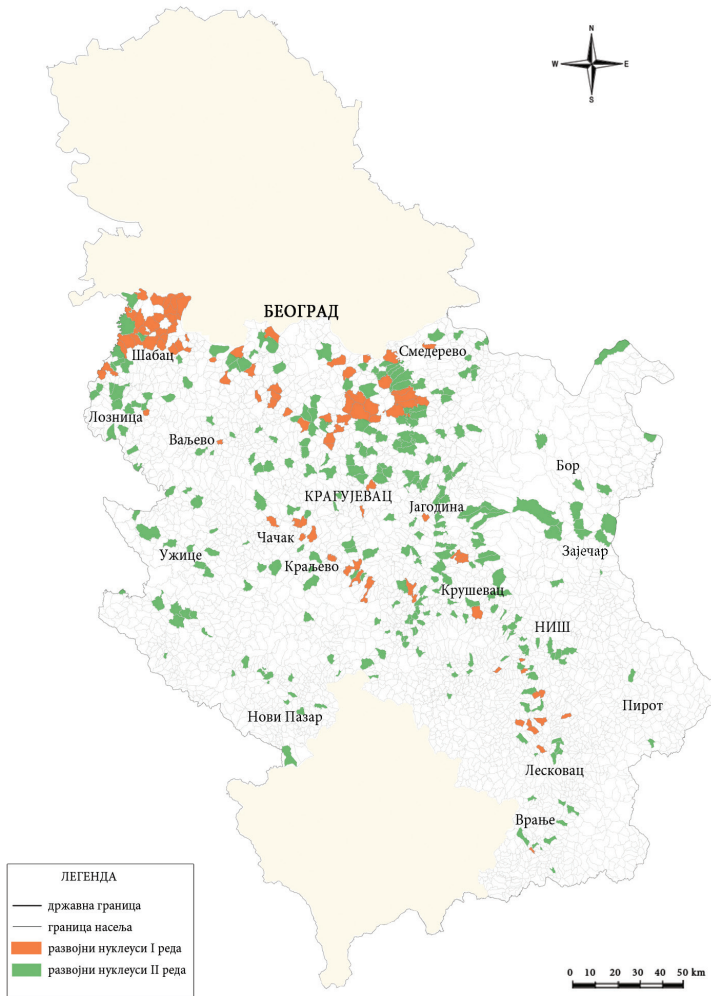
варијабле	+SD	Average	-SD
централитет	>2,98	>1,41	>1,41
индекс виталности	>1,88	>1,0	>0,7
стопа промене броја ст. 1981/2011.	>-3,79	>-14,64	>-24
коришћено пољопривредно земљиште	>84,21	>69,65	>55
степен изграђености	>6,14	>3,76	>1,4
ст. које ради у пољопривреди	<11,43	<38,69	<56
кофицијент економске зависности	<1,96	<2,65	<7
ст. са средњим образовањем	>45,68	>33,28	>20,88
Дневна циркулација	<50	<70	<70
Развојни рурални нуклеуси	6	93	365

Извор: Елаборација аутора

С друге стране, када су делимитиране вредности изабраних показатеља на просек групе, 93 рурална насеља су издвојена као генератори развоја руралног простора централне Србије. Међутим, тако издвојени нуклеуси груписани су у три зоне: на простору Мачве, у зони Београдског региона и спорадично у долини Западне и Јужне Мораве (Карта 11). Преостали део простора оскудева „развојним оазама“.

Како претходни модел делимитације није прихватљив у потпуности, неопходно је било извршити кориговање у погледу померања прага вредности коришћених индикатора за једну стандардну девијацију испод просека (Табела 23). Даљом анализом добијен је скуп од 365 руралних насеља, за која

можемо претпоставити да поседују одређена обележја носилаца развоја. У добијеном скупу издвајају се рурална насеља различитог ранга, односно потенцијала: 93 развојна нуклеуса I реда, у складу са претходном анализом, и 272 развојна нуклеуса II реда. Покривеност руралног простора развојним нуклеусима је значајно већа. У оквиру општинских територија они постају битан инструмент локалног развоја и исходиште усмерених акција. Једино се простор Источне Србије одликује слабијим развојним потенцијалом, а линија која води долином Јужне и Велике Мораве фигуративно представља баријеру ван које су развојне могућности руралног простора значајно умањене.

Карта 11. Развојни нуклеуси руралног простора централне Србије (Варијанта 2)

Варијанта 3 – У трећој варијанти модела делимитације потенцијалних развојних центара кориштен је сет од осам комбинованих варијабли са истим поступком идентификације нуклеуса као у претходна два случаја. Разлика са ранијим варијантама овог модела је у томе што се дистинкција са другим руралним насељима и основа за издвајање врши кроз утврђивање степена урбанизованости насеља. Она насеља у којима је виши степен развијености и урбанизованости, мерен концентрацијом функција и становништва у насељу и изграђеношћу простора, у првом реду, поседоваће потенцијал за генерисање развоја и интеграцију са околним руралним простором у којем је лоциран. У складу са високо постављеним лимитом вредности улазних варијабли у претходним случајевима, у овом моделу нису препознати такви носиоци развоја.

Табела 24. Модел за делимитацију развојних нуклеуса – варијанта 3

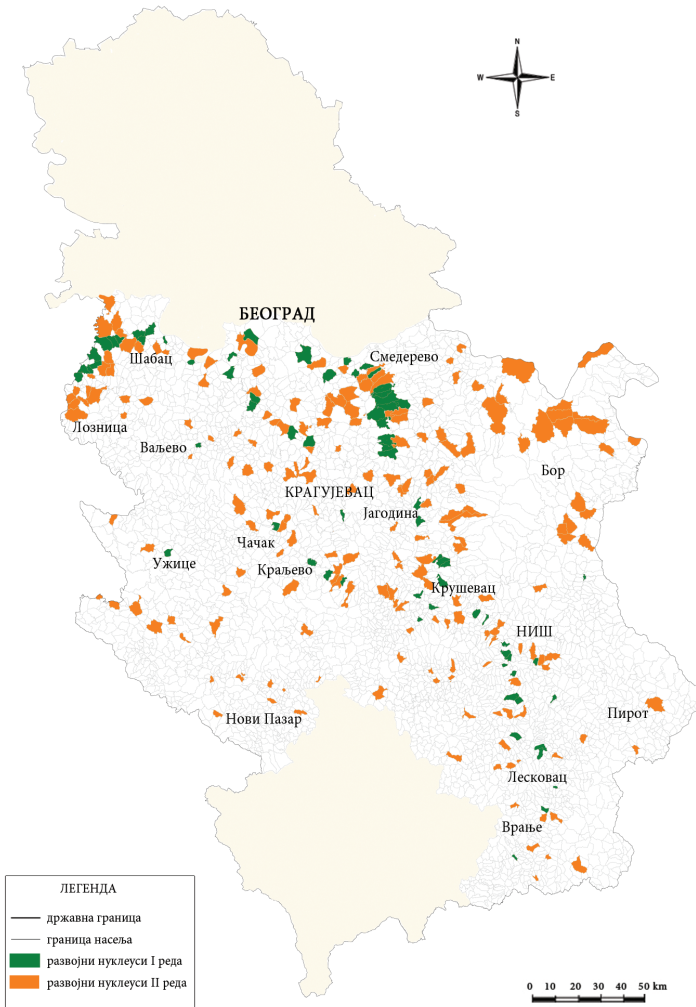
варијабле	+SD	Average	-SD
централитет	>2,98	>1,41	>1,41
индекс виталности	>1,88	>1,0	>0,7
урбана густина насељености	>1.921,72	>1.253,84	>585
степен изграђености	>6,14	>3,76	>1,4
ст. које ради у пољопривреди	<11,43	<38,69	<56
диверзификација руралне економије (%)	>16,05	>7,38	>7,38
пољопривредна домаћинства (%)	<56,49	<75,7	<75,7
дневна циркулација	<50	<70	<70
Развојни рурални нуклеуси	0	71	265

Извор: Елаборација аутора

Померањем прага на просечне вредности за скуп од 3.044 насеља, издвојено је 71 рурално насеље у виду развојних нодова руралног простора централне Србије. Зона у којој су лоцирана насеља издвојена овим методом, сведен је на још ужи појас (Карта 12), али и даље само у долини Велике и Јужне Мораве, спорадично Западне Мораве, у сфери утицаја Београда и на северозападу посматраног подручја. Очито је да овај појас поседује највиши потенцијал за развој, али то није довољно за интеграцију целог руралног простора централне Србије. Ови центри, практично линијског правца пружања, немају домет зоне утицаја проширен на цео рурални простор, те нису довољни за његову економску и социјалну интеграцију.

Наредни корак у поступку креирања адекватног модела за издвајање развојних нуклеуса подразумевао је спуштање прага вредности за једну стандардну девијацију испод просека за групу (Табела 24). Са овим дијапазоном вредности изабраних параметара идентификовано је 265 руралних насеља. Њихова распрострањеност је шира и дисперзнија у односу на претходне мо-

деле (Карта 12). Јављају се у виду развојних острва на руралном простору централне Србије, без одређене закономерности. Знатно су заступљенији у јужним и источним деловима посматраног простора, те као такви својим развојним импулсима у могућности су да се умреже са околним насељима која се одликују мањим или занемарљивим социјалним и економским капиталом. Ова насеља представљају спону између општинског центра и неразвијеног дела општине, односно мост од потпуно руралног и пасивног простора до урбаног. Као такви, могу послужити за реорганизацију мреже насеља локалних територија.

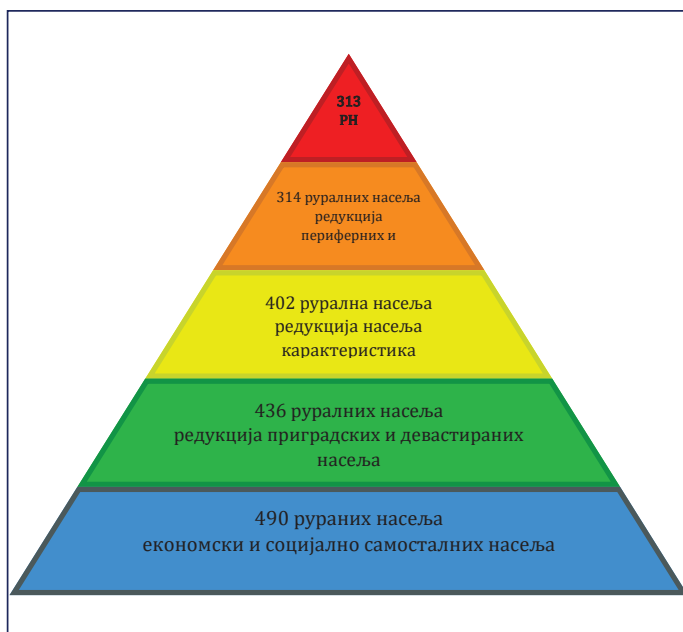

Карта 12. Развојни нуклеуси руралног простора централне Србије (Варијанта 3)

Варијанта 4 – Последњи предложени модел делимитације развојних нуклеуса на руралном простору централне Србије подразумева измењен поступак редуковања броја руралних насеља и валоризације њихових развојних потенцијала кроз три корака. Једино се у овој варијанти посматрају сва рурална насеља централне Србије.

Почетни корак подразумева избор циљне групе насеља у целом скупу, која се одликују највишим развојним капиталом. Унапред је поменуто да је управо централитет насеља, мерен нивоом опремљености објектима јавних служби, у овом моделу постављен као приоритетан критеријум за избор насеља вишег ранга. Међутим, вредновањем нивоа образовања становништва у насељима и функције рада, индиректно обимом дневне циркулације, у комбинацији са нивоом остварене опремљености, извршено је рангирање значаја насеља у простору. Нехијерархијском класификацијом насеља издвојена је група од 490 руралних насеља највишег ранга. Управа та група насеља представља циљну групу у овом моделу, на којој ће се вршити даља анализа и дедуктивним методом редукција њиховог броја на ужи скуп са највишим нивоом развијености свих сегмената.

Други корак у овом поступку подразумева први ниво редукције броја руралних насеља. Издвојених 490 руралних насеља преклопљено је са обједињеном хијерархијском типологијом. Насеља која су у категорији урба-

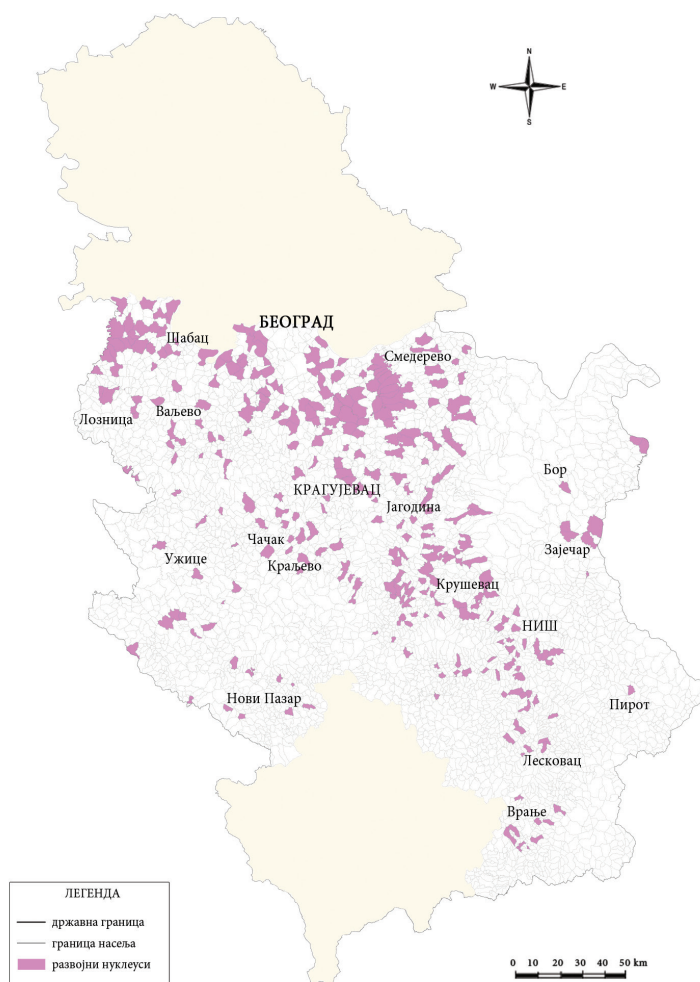

Скица 2. Шема поступних корака у креирању модела делимитације

низованих, приградског карактера и девастираних руралних насеља искључена су из даље анализе. Њихов број након првог круга редукције сведен је на 436 насеља извесног социјалног и економског потенцијала.

Трећи корак у делимитирању развојних нуклеуса односи се на даљу профилацију изабраних насеља укрштањем са секторским нехијерархијским типологијама према истородним обележјима (Скица 2). Из посматраног скупа насеља искључена су она која по одређеној класификацији имају најнеповољнија обележја. Као таква она не би могла бити третирана као потенцијални генератор развоја руралног простора. Најпре је извршено укрштање са типологијом руралних насеља по демографским обележјима. Из анализе је искључено 34 насеља са депопулацијским карактеристикама. Циљна група насеља сведена је на 402 рурална насеља, од којих је пет правих виталних. Након преклапања са издвојеним типовима насеља добијених типологијом према функцијским обележјима, није било тзв. девастираних насеља, већ се група од 402 одликује мањим или већим развојним могућностима. Наредно укрштање извршено је са групама насеља по типологији према урбано–морфолошким обележјима. Искључивањем насеља са пасивним карактеристикама и периферним положајем из посматраног скупа, број потенцијалних нуклеуса редукован је на 314 насеља. На крају, укрштањем са типологијом према аграрним обележјима спроведен је последњи степен њихове профилације. Овај корак је извршен ради ексклузије насеља у којима је пољопривреда екстензивног карактера. Насеља ових карактеристика суочена су са другим структурним проблемима и као таква не могу бити носилац социо–економске интеграције околног простора. Идентификовано је само једно такво насеље у посматраном скупу. Након коначне редукције полазног скупа насеља, издвојено је 313 развојних нуклеуса на руралном простору централне Србије (Карта 13).

Покривеност руралног простора централне Србије идентификованим развојним нуклеусима је на нивоу од око 8%. Највећа густина ових насеља повољних развојних карактеристика регистрована је на ободу Панонског басена, у зони Београдског региона, Мачве, Шумадије, долини Јужне, Велике и Западне Мораве, док се у осталим крајевима посматраног простора појављују спорадично (Карта 13). Простор Источне и Јужне Србије по овом моделу је осиромашен развојним потенцијалима. Уколико би се прихватио овакав начин делимитирања развојних нуклеуса, рурални крајеви поменутих регионалних целина би остали маргинализовани, те би се њихова девастација продубила, што би водило и даљем демографском пражњењу. Из тог разлога, постављање централитета насеља као приоритетне детерминанте није прихватљива.

Карта 13. Развојни нуклеуси руралног простора централне Србије (Варијанта 4)

4.4.3. Практична провера

На први поглед све четири постављене варијанте су методолошки оправдане и научно прихватљиве. Међутим, њихова провера је најпре извршена кроз евалуацију резултата који морају бити у функцији постављеног циља. Како је примарни циљ ове студије препознавање потенцијала и идентификација руралних насеља који се могу сматрати носиоцима развоја, у неком смислу, битно је сагледати просторну дистрибуцију добијених центара у све четири варијанте креираног модела делимитације. Улога ових центара у будућем просторном и

социо–економском развоју руралног простора централне Србије превасходно се односи на виши степен интеграције у мрежи руралних насеља. Они би у том смислу требало да представљају спону између руралних насеља нижег ранга, руралних простора лишених развојних потенцијала, и урбаних насеља, тј. центара у локалним оквирима. Немогуће је претпоставити њихову равномерну дистрибуцију у простору, али је одређени степен покривености пожељан.

Ако би се кроз призму покривености руралног простора потенцијалним нуклеусима развоја извршила евалуација резултата добијених у претходно изнетим моделима, уочава се извесна разлика међу њима. Прве три варијанте модела делимитације извеле су мање–више сличан ниво покривености руралног простора потенцијалним нуклеусима интеграције (Карта 10, 11 и 12), док се у четвртој варијанти јасно издвајају празне површине руралног простора источног, јужног, делимично и југозападног дела централне Србије (Карта 13). С обзиром на то да се ради о скоро трећини руралног простора који је предмет анализе, добијени резултати овим методом нису у функцији постављеног циља. Изражен је велики дисбаланс у просторном размештају центара, те и развојних потенцијала. Јасно су супротстављени демографски упражњени, економски ослабљени и социјално осиромашени рурални простори планинског карактера, с једне стране, и насеља, развојних полова у зони јужног панонског обода, долинског карактера. Како би се избегао овакав приступ и предупредиле већ постојеће разлике у просторном развоју централне Србије, аутор не сматра овај модел апликативним и релевантним за спроведено истраживање.

Други корак у поступку избора модела подразумева проверу оправданости добијених резултата. Извршена је компарација и преклапање издвојених центара развоја на руралном простору из три преостала модела делимитације. Установљено је да 223 рурална насеља представљају заједничку нит за сва три модела. Овај скуп насеља се дефинитивно издваја као потенцијални генератор развоја. Њихова просторна дистрибуција ограничена је на северни и северно–западни део посматраног простора и зону саобраћајних коридора. Међутим, како је неопходно одредити се за један од три изведена модела, спроведен је и трећи корак компарације модела и резултата. У ту сврху обављена су теренска истраживања, којима је обухваћено око 10% посматраних насеља руралног подручја централне Србије. Њихов избор је вршен у складу са развојним претпоставкама и улогом коју имају у локалној мрежи насеља, али пратећи и неке развојне тенденције у појединачним случајевима, које се огледају у неговању традиције, фаворизовању туристичких потенцијала, аграрне активности, предузетничког духа и сл. Укратко је дат приказ изабраних случајева. Извршено је и поређење изабраног узорка са претходно изведеним резултатима у три модела делимитације. Овакав тенарни поступак даје смернице ка адекватном избору метода и развојних нуклеуса руралног простора.

Након спроведеног теренског истраживања посматраног простора извршена је компарација добијених резултата са резултатима у претходно изведеним анализама, у циљу избора адекватног модела који ће послужити за издвајање насеља са вишим развојним потенцијалом у руралном окружењу централне Србије. Простом компарацијом изабраних случајева са изведеним скупинама насеља у три различите варијанте модела делимитације центара, детерминисан је степен поклапања (*matching*) са реалним стањем на терену. Модел са највишим степеном поклапања сматра се релевантним, објективно прихватљивим за адекватан поступак идентификације центара на руралном простору.

Теренска истраживања базирана су на насељима за које се претпоставља да имају извесни потенцијал и интегративне способности којима утичу на рурално окружење. За неке од случајева изражена је дилема аутора у погледу њиховог формирања у значајан развојни центар (Рача, Брзеће, Облачина, Јабука), јер је потенцијал туристички профилисан. За остала насеља јасно је препознат статус у ширем окружењу. Извршено је маркирање 53 изабраних насеља у све три варијанте модела и регистровано је поклапање. Модел који је показао највиши степен поклапања са реалним стањем потврђеним теренским истраживањем је *варијанта 1* (Прилог 9). Стога, модел концепиран на првој варијанти прихваћен је као адекватан модел делимитације развојних центара и на њему је базирана даља анализа развојних нуклеуса.

4.4.4. Евалуација развојних нуклеуса

На руралном простору централне Србије идентификовано је 344 насеља која представљају развојне нуклеусе (Карта 10, Прилог 10). Ради се о јако хетерогеном скупу насеља, са различитим развојним пропозицијама. Неки од потенцијалних нуклеуса имају диверзификовану функцијску структуру, поједини чисту аграрну функцијску оријентацију, док су други препознати као туристички центри, рударска насеља или су традиционално административна и услужна средишта. У сваком случају, они поседују одређени потенцијал по основу којег остварују синергију са околним руралним насељима, интегрисујући их у јединствену просторну целину.

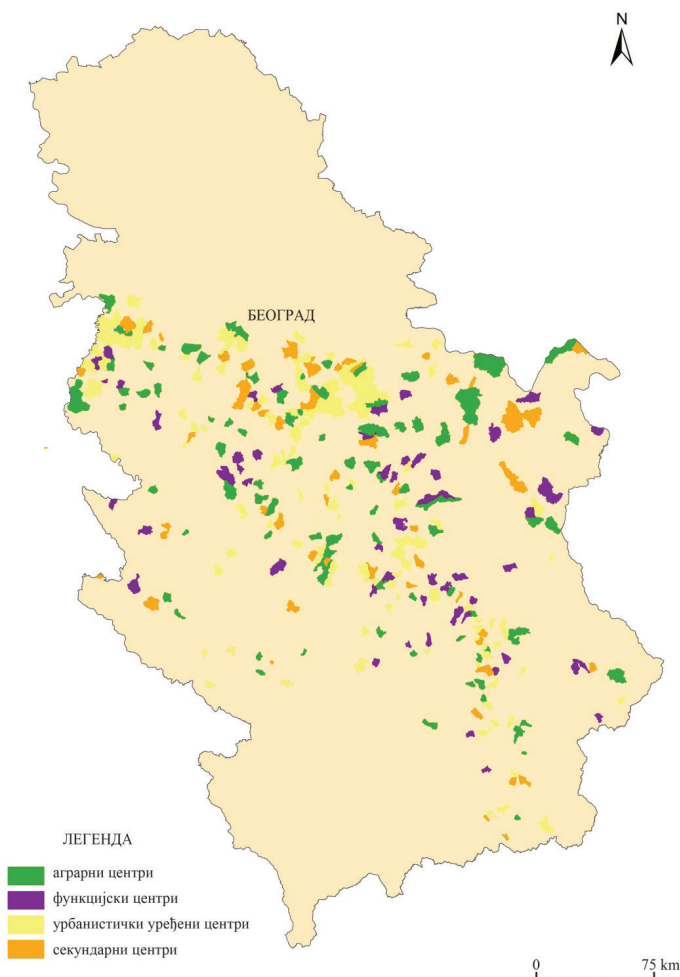
Већина насеља припада равничарском и брдском типу. У литератури се користе различите граничне вредности за типове насеља према надморској висини. Равничарским насељима сматрају се она која се пружају до висине од 200 m, брдским од 200–500 m, а планинским преко 500 m н. в. (Којић, 1977; ВРС, 2011), односно 600 m (Malobabić, Vakić, 2003; ВРС, 2010; Pantić, 2015), а у функцији развоја пољопривредне производње чак и преко 800 m (Николић, 2003). Скупина издвојених развојних нуклеуса разврстана је у хипсометријске групе насеља према просечној надморској висини по комбинованој методологији: равничарска насеља до 200 m, брдска од 200–600 m и планинска преко 600 m н.

в. У посматраној групи центара, 46% је смештено до висине од 200 m, 48,8% у појасу од 200–600 m н. в., а свега 18 насеља је планинског типа. Чак 90,4% насеља је формирано до 500 m н. в., што указује на то да је конфигурација терена чинилац који битно утиче на развојне потенцијале руралних насеља.

Како би се установиле разлике у мозаичном скупу развојних нуклеуса и дали инпути за будуће кораке и акције у развоју руралног простора, извршена је евалуација издвојених центара према њиховим карактеристикама. Спроведена је квантитативна евалуација насеља, где су обележјима насеља додељени рангови који указују на степен повољности процеса који се посматра (демографски, економски и сл.), што омогућава одређивање њихове улоге у развоју руралног простора (Grgurević, 2001; Kokotović, Spalević, 2014; Filipović, Kokotović Kanazir, Drobnjaković, 2016). Евалуација је извршена агрегирањем рангова по истородним обележјима (ранг 1 за најбоље, 344 за најлошије прилике), а финалним поступком кумулативног збирања рангова заправо је оцењено комплексно *стање* насеља у скупу варијабли путем једне композитне мере. Вредновањем насеља према групама индикатора установљено је који од елемената је у највећој мери утицао на креирање његове позиције у хијерархијском систему насеља. У поступку рангирања, број рангова једнак је броју случајева (344), а број бодова једнак је рангу насеља.

Најпре је извршено рангирање по групи посматраних обележја, где је сваком индикатору додељен одређен ранг у зависности од повољности прилика и процеса који се посматрају (Прилог 10, Карта 14). Појединачним вредновањем обележја насеља омогућено је уважавање специфичности локалних подручја, по којима су она препознатљива у ширем и ужем окружењу. Ово се управо може искористити као смерница у даљем предузимању акција у циљу развоја руралног простора и профилисању карактера појединих руралних целина. Најповољније демографске прилике регистроване су управо у насељима која се налазе у близини великих центара (Јаково, Звечка, Шопић, Бечмен (Београд), Трнава, Пожега (Нови Пазар), Богосавци, Мајур, Слеччевић (Шабац), Поповац, Доње Међурово (Ниш), Ратина (Краљево) и др.) и у појединим насељима са позитивним демографским трендовима (Марковац (Велика Плана), Бања (Прибој), Стубал (Владичин Хан), Зајечиће (Сјеница), Ново Село (Трговиште) и др.).

Привредни центри на простору централне Србије су веома разноврсни. Неки од њих имају изражену високу диверзификацију руралне економије, са акцентом на индустрији, услугама, туризму (Луково (Куршумлија), Барошевац, Велики Црљрни, Вреоци (Лазаревац), Гружа (Кнић), Сењски Рудник (Деспотовац), Ушће (Обреновац), Барелић, Ристовац (Врање), Џеп (Владичин Хан), Карајукића Бунари (Сјеница), Ушће (Краљево), Зајача (Лозница) и сл.), док су други са израженом аграрном функцијом (Накучани (Шабац), Радовнице (Трговиште), Јарменовац (Топола), Мачкат (Чајетина), Крепољин (Жагубица), Пудраци (Гроцка), Врхпоље (Љубовија), Бадовинце, Дубље (Богатић)).

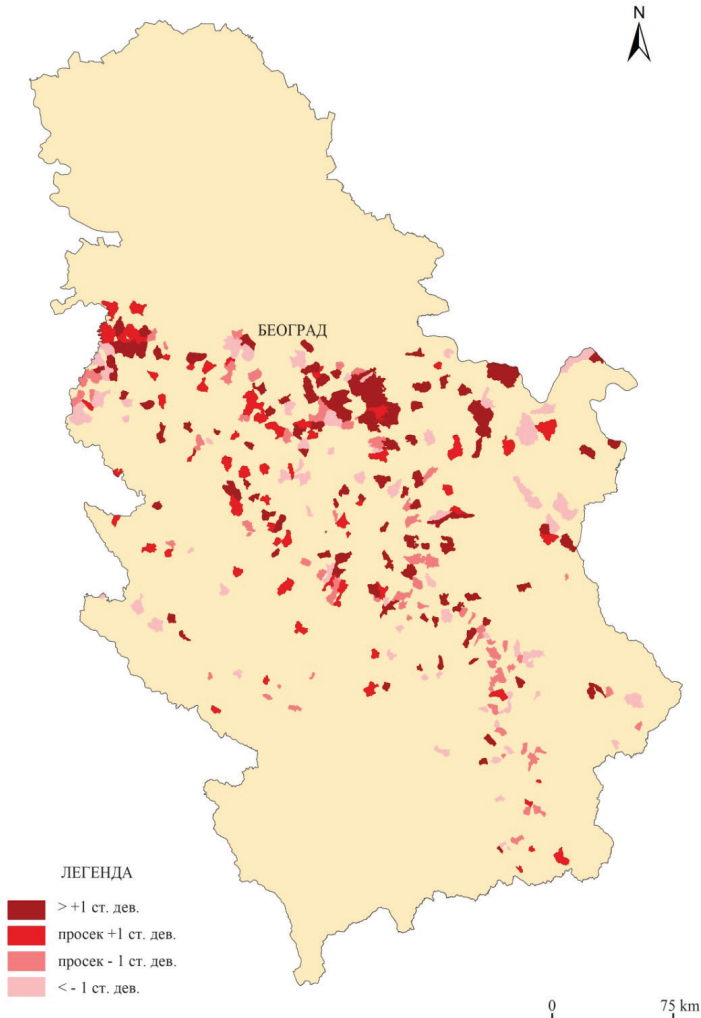

Карта 14. Профил руралних развојних центара у централној Србији

У анализи аграрних карактеристика посматраних центара, редуковане су варијабле које се могу сматрати условно повољним и неповољним, у зависности од простора који се посматра (удео ливада и пашњака, аграрна густина насељености). У погледу аграрног потенцијала издвајају се равничарска насеља (Бошњаце (Лебане), Стрижа (Параћин), Велики Поповић, Медвеђа (Деспотовац), Осипаоница, Лугавчина, Врбовац (Смедерево), Азања, Крњево, Селевац (Смедервска Паланка), Умчари (Гроцка), Добрић, Липолист (Шабац) и др.).

Поједина насеља представљају праве варошице, урбанистички и комунално уређене. Обично су насеља у зони градске периферије урба-

но-морфолошки уређена (Ѓилан (Пирот), Лозничко Поље (Лозница), Шаиновац, Пуковац (Дољевац), Мијатовац (Ђуприја), Мајур (Шабац), Појате (Ђићевац) и др.). Виши степен урбаности имају и насеља која су у сфери утицаја већих градова (Габровац, Медошевац, Горња Топоница (Ниш), Шопић, Звечка, Међулужје, Бечмен, Врчин (Београд), Адрани, Ратина (Краљево), Јасика, Паруновац (Крушевац) и др.), као и субопштински центри (Петница (Ваљево), Минићево (Књажевац), Рибаре (Јагодина), Буковик (Аранђеловац),

Карта 15. Рурална насеља централне Србије према развојном потенцијалу

Прељина (Чачак), Сталаћ (Ђићевац) и др.). У детерминисању гравитационе зоне развојних нуклеуса посебан значај имају ниво опремљености објектима јавносоцијалне инфраструктуре и образовна структура становништва, а степен самосталности индикује низак обим дневне циркулације становништва. У том погледу издвајају се насеља која представљају секундарне центре у оквиру локалних територија (Доњи Душник (Гаџин Хан), Гружа (Кнић), Рудник (Горњи Милановац), Стопања (Трстеник), Сталаћ (Ђићевац), Мрчајевци (Чачак), Прилике (Ивањица), Мајур (Шабац), Врчин (Гроцка), Мала Крсна (Смедерево), Дебрц (Владимирци), Ушће (Краљево), Страгари (Крагујевац), Доња Шаторња (Топола), Бања (Прибој), Белољин (Прокупље) и др.).

Комплексним збрајањем добијених рангова у групи развојних нуклеуса идентификована су насеља која имају највеће потенцијале, односно најповољније целокупне прилике, те су носиоци развоја првог реда (Прилог 10, Карта 15). Како је извршено вишедимензионално рангирање, скупина најбоље ранжираних центара сачињена је од насеља различитих потенцијала. Међу њима су препозната насеља лоцирана у близини великих градова, насеља са израженом индустријском функцијом, стара административна средишта, са прогресивним туристичким развојем и препознатљивим аграрним потенцијалом (Јаково, Бечмен (Београд), Мајур (Шабац), Велики Црљени, Вреоци, Шопић (Лазаревац), Врчин (Гроцка), Бања (Прибој), Прељина (Чачак), Радинац (Смедерево), Ушће (Краљево), Мачкат (Чајетина), Буковик (Аранђеловац), Мрчајевци (Чачак), Стрижа (Параћин) и др.).

Како су издвојена насеља носиоци развоја краја у ком су лоцирани и маркантни представници њихових обележја, од великог значаја је препознавање конкретног потенцијала и груписање развојних нуклеуса. У том погледу, олакшана је валоризација руралног простора Србије, уочавање проблема и развојних лимита. С тим у вези, типологија руралних насеља, модел делимитације развојних нуклеуса и на крају њихова евалуација, представљају адекватне инструменте локалног развоја и основа уравнотежене регионализације и просторне организације.

V
ЗАКЉУЧЦИ И ПРЕПОРУКЕ

5.1. Закључна разматрања

Рурални простор централне Србије одликује се изузетном издиференцираношћу геоморфолошких обележја, демографских и културолошких прилика, инфраструктурном опремљеношћу и социо-економским условима развоја. Обухвата 4.127 руралних насеља, на територији 17 административних области и Града Београда, односно 113 општина. Анализом је обухваћена група од 3.977 руралних насеобина.

Истраживање приказано у монографији односи се на идентификацију водећих развојних центара на руралном простору централне Србије, препознавања њихових карактеристика кроз призму научно објективне и апликативне типологије руралних насеља. У структури истраживања се издвајају два дела, где је у једном стављен акценат на диференцијацију руралних насеља у виду прелазних форми два дијаметрална пола, урбаном и руралном, а у фокусу другог дела је делимитација развојних нуклеуса, базирана на претходно постављеној типологији.

5.1.1. Типологија руралних насеља централне Србије

Скуп руралних насеља не може се једнолично, линеарно и равноправно третирати, услед различитих услова формирања, хетерогености у погледу основних обележја и различитих фаза достигнутог развитака. Рурални простор представља специфично еколошки и историјски детерминисан, социјално и економски обликован, а просторно издиференциран ентитет. Полазна хипотеза истраживања у монографији управо је у уској вези са претходно изнетим ставом о мазаичном склопу руралних атрибута на неком простору, те је један од основних задатака био установити разлике међу руралним насељима, као и сличности детерминантних услова развитака. С тим у вези, изведена је типологија руралних насеља. Њом се уважавају ранија настојања ка типологизацији руралних насеља базираној на једнодимензионалном сагледавању руралности, усклађујући се са савременим тенденцијама у руралној географији кроз примену мултиваријантне анализе. Делимично се може извести аналогија са типовима руралних подручја који се користе у земљама ЕУ. Рангирањем варијабли које су коришћене у типологији према степену индикативности, потврђена је полазна хипотеза европских руралних типологија, да се разлика руралних подручја темељи на густини насељености. Но, како густина насељености постаје превазиђен индикатор услед специфичности територија које се посматрају, све чешће је у употреби већи број индикатора, који изражавају комплексније вредновање ресурса и њиховог очувања, што је била полазна основа овог истраживања.

Типологија руралних простора, настала као потреба за спознавањем карактеристика неког простора, постала је подразумевани први корак у креирању институционалне подршке. Управо у циљу подстицања развоја руралних простора, неопходно је проучити и описати га на научно–објективним основама, извршити његову валоризацију и установити одређене разлике међу варијететима руралности које се јављају. У овом случају, типологија руралних насеља послужила је као методолошка основа за системско и континуирано проучавање села на научним основама, као платформа за предузимање одређених политичких мера и акција друштвеног и просторног планирања у сврху усмеравања развоја његових елемената. У складу са тим, конципирали би се специфични обрасци руралног развоја, са извесним подстицајним мерама. На том путу од спознаје до развојне акције на руралном простору, типологија представља незаобилазан и базни сегмент. Због тога је од изузетне важности креирање адекватне, објективне, а репрезентативне типологије руралних насеља.

Једно од битнијих полазишта истраживања био је избор адекватних индикатора, који репрезентују ниво руралности у Србији. Селекција је извршена на основу претходно коришћених индикатора у српској научној литератури, као и савремених тенденција у овом домену. Међутим, почетни ниво селекције ослања се у првом реду на расположивост статистичких података на нивоу насеља. Издвојено је 35 индикатора, који су разврстани у пет категорија (демографски, урбано–морфолошки, функцијски, аграрни и социоекономски). У складу са тим, уз уважавање већ успостављених законитости у развоју руралних насеља, изведено је пет различитих секторских, односно једнодимензионалних типологија руралних насеља централне Србије, којима су установљене диспропорције атрибута руралних насеља:

- У ранијим типологијама насеља базираним на демографским карактеристикама, акценат је стављан на величину и густину насељености, а непосредно старосну структуру и тип кретања. Индикативност ових варијабли потврђена је у сумарној оцени варијабли. Од десет варијабли са највишим значајем у изведеној обједињеној типологији, неколико је демографске природе. То указује на незаобилазан карактер демографских обележја руралног простора, који детерминише његову еволуцију и трансформацију. Према демографским карактеристикама, јасно је успостављена дистинкција између три групе насеља: депопулацијских (29,6%), демографски виталних (4,6%) и насеља са условно повољним демографским трендовима (65,8%).
- Изведена типологија мора уважавати раније констатоване урбано–морфолошке типове на простору Србије. Препозната су три основна урбано–морфолошка типа: приградска насеља урбанизованог типа

- (2,3%), насеља прелазног типа (57,8%) и периферна и пасивна рурална насеља (39,9%). Њихова урбано–морфолошка структура у великој мери се поклапа са раније констатованим морфолошким типовима насеља. Урбанизована насеља са карактеристикама збијене морфолошке структуре, периферна као разбијена и прелазни тип, у којем су инкорпориране све прелазне форме ова два основна типа насеља.
- Функције насеља детерминишу његов значај у простору. С тим у вези, неопходно је осврнути се на досадашња искуства у том домену, где су функционални типови насеља диференцирани на основу активности становништва по секторима делатности које обавља занимање, уделу пољопривредног становништва, развијености посебних и основних функција. На основу средњих вредности изабраних функцијских параметара јасно су издвојена три типа насеља: девастирани (5,8%), прогресивни (48,3%) и тип аграрне оријентације (45,9%), који указују на развојне тенденције руралних насеља.
 - Аграрна структура насеља, изражена кроз тип пољопривредне производње, доминантан вид коришћења пољопривредног земљишта, неких од социо–економских елемената аграра изражених кроз аграрну густину или обележја пољопривредног становништва, један је од елемената насеља који је неопходно инкорпорирати у основе типологије. На основу аграрних карактеристика на простору централне Србије издвојено је пет типова: насеља са специјализованом воћарском и ратарско–повртарском производњом (20,7%), са екстензивном мешовитом производњом (8,6%), ратарска насеља повољне аграрне структуре (27,3%), насеља планинске (28,8%) и насеља мешовите приградске пољопривреде (14,6%). Овим типовима указано је на доминантни вид коришћења пољопривредног земљишта, у зависности од конфигурације терена и на карактер пољопривредне производње.
 - Типологије које се базирају на изведеним социо–економским индикаторима веома су сврсисходне. Неке од најчешће коришћених као основни показатељ узимају дневну циркулацију, ниво урбаности и централитета. Насеља централне Србије подељена су у четири групе према нивоу социо–економског развоја и зависности од центра у чијој се сфери утицаја налазе: економски зависна насеља са ниским хуманим капиталом (27,2%), економски зависна насеља са високим хуманим капиталом (30,5%), социо–економски независна (12,3%), економски и социјално зависна насеља (30%). Управо насеља са највишим нивоом самосталности и социо–економске стабилности представљају потенцијалне носиоце развоја руралног простора. Значај других се умањује у зависности од нивоа образовања становништва, опремљености објектима јавно–социјалне инфраструктуре и интензитета утицаја у днев-

ном урбаном систему оближњег центра. Градација социо–економских карактеристика насеља извршена је у складу са израженим процесима и тенденцијама груписања гропростора централне Србије.

Овде је веома битан моменат мониторинга и евалуације резултата, јер је истраживач у могућности да на основу стеченог доменског знања, успостављених законитости у еволуцији насеља и обављених теренских истраживања, изврши оцену и компарацију добијених типологија. На тај начин, знање и искуство истраживача је инкорпорирано у истраживачки поступак, у виду квалитативне компоненте.

Потом је извршена диференцијација насеља кроз призму обједињених група индикатора, ради добијања свеобухватне типологије насеља и мултидимензионалне представе о руралном простору централне Србије. Један од прихватљивих начина прилагођавања разноликости сеоских средина потребама друштва и усклађивања са глобалним развојем огледа се управо у изради свеобухватне типологије (Šuvar, 1972). У комплексној, обједињеној, типологији изведено је пет типова руралних насеља, са утврђеном дистинкцијом у њиховим градуираним развојним социјалним и економским потенцијалима. То су:

- *Урбанизована приградска насеља* (169) развијена су ужој градској периферији регионалних центара (Београд, Ниш, Крагујевац, Нови Пазар, Крушевац, Чачак и др.), са карактеристикама ближим градским него руралним насељима. Одликују се најповољнијим демографским приликама (75% са условно повољним), најразвијенијом урбано–морфолошком структуром (40,5% урбанизованих, а 55% насеља прелазног типа), неаграрном функцијском оријентацијом и прогресивним карактером (93,5%). Имају производно–услужну оријентацију, са значајним степеном диверзификације руралних активности, док пољопривреда представља комплементарну делатност. Пољопривредна производња, иако се одвија углавном на мањим површинама, окренута је специјализацији и потребама градских тржишта, понајвише ка повртарству и воћарству (63% мешовитог типа приградске пољопривреде, а 17,8% специјализоване) захваљујући близини градских тржишта. У погледу опремљености, ниво развијености приградских насеља је низак, због близине центра хијерархијски вишег ранга, у чијој су зони интензивног утицаја. Према дневној мобилности и другим социо–економским обележјима, 71% насеља ове групе има типичне карактеристике приградских насеља, високог хуманог капитала. Структура привреде, аграра и економско–образовни профил насеља је у великој мери детерминисан потребама градских тржишта. С обзиром на то, они не представљају самосталне развојне центре.

- *Прогресивна* група руралних насеља (1.000) одликује се изузетно повољним социјалним и функцијским потенцијалом. Лоцирана је на важним саобраћајним правцима и повољног је географског положаја. У демографском смислу, ова група насеља одликује се карактеристикама условно повољног типа насеља (94%), повољнијих релацијских односа међу старосним категоријама. Имају, у урбано–морфолошком смислу, карактеристике прелазног типа насеља (84%). Економска обележја указују на функционалну независност и мешовиту оријентацију насеља прогресивног типа (73,5%). Према интензивности пољопривредне производње и структури коришћења ПЗ насеља ове групе атрибутивно се препознају као *башта централне Србије*. У највећој мери заступљена су насеља окренута ратарској производњи са повољном аграрном структуром (38%), са специјализованом (29%) или мешовитом приградском пољопривредом (23%). Одликују се највишим централитетом на руралном простору централне Србије, те представљају потенцијалне центре, релативне функцијске стабилности и високог хуманог капитала. Око 20% насеља чине самостална социо–економска независна насеља, 51% насеља високог хуманог капитала. Ова група је носилац потенцијалних развојних нуклеуса.
- *Одржива* рурална насеља (1.007) представљају прелазни тип, са још увек повољним вредностима посматраних индикатора. Лоцирана су на вишим деловима долинских страна, брдском терену и ободном планинском појасу. Демографска слика одрживих насеља се може окарактерисати условно повољном (92%), са израженим разликама у трендовима, виталности и структури становништва међу насељима. Умерене су до ретке насељености, мање–више руралног карактера. Према урбано–морфолошкој структури прелазног су типа (73%), са нешто значајнијим уделом пасивних, периферних насеља (27%). Хетероген су скуп насеља и према функцијским обележјима, са преовлађујућом аграрном оријентацијом. Најзаступљенија су ратарска насеља са повољном аграрном структуром (44%), а око четвртине насеља су брдско–планинског типа (26%) и око 18% насеља карактерише се специјализацијом у пољопривредној производњи. Хетерогеност насеља изражена је и у погледу нивоа опремљености и образовања становништва. У овој групи насеља, 14% чине социо–економски независна насеља, док преовладавају зависна насеља ниског (39%) и високог (29%) хуманог капитала. Овај тип је на прекретници између руралних насеља са позитивним развојним трендом и оних на чијем простору су изражајнији развојни проблеми и негативне тенденције.
- *Угрожена* рурална насеља (1.037) одликују се исподпросечним вредностима свих посматраних показатеља. Углавном су распрострањени на

западним, јужним и источним брдско–планинским деловима посматраног подручја. У овој групи насеља уочавају се негативни демографски трендови (55% насеља условно повољних и 42% депопулацијских карактеристика). Ретко су насељено подручје, руралног карактера (53% насеља периферног и пасивног типа). У том погледу, мали су изгледи за демографско обнављање овог простора. Аграрна су насеља, слабе диверзификације активности. Према типу пољопривреде, присутна је већа хетерогеност. С обзиром на конфигурацију терена, најзаступљенија су планинског (42%), а око 20% насеља ратарског и специјализованог типа. У овој групи забележено је 35 девестираних насеља. Социо–економски независних насеља је свега 89, економски зависна преовладавају, од чега са ниским хуманим капиталом 36%, високим око 19% и потпуно зависног типа 37%. Угрожена насеља изложена су бројним проблемима, те би требало да буду у фокусу развојних програма, у циљу спречавања њиховог даљег пражњења и нарушавања социјалне и економске структуре.

- *Девестирана* рурална насеља (764) одликују се демографском угроженошћу (91% депопулацијског типа), економском девастацијом (25%), периферним положајем (82%), социјалном и развојном маргинализацијом (73,6% социо–економски зависних насеља). Обухватају брдске и углавном планинске пределе, те је морфологија терена била један од ограничавајућих фактора за њихов развој. Присутни су изразито негативни демографски трендови: континуиран процес депопулације, неповољна старосна структура, самачка домаћинства, изузетно слабе насељености и руралности и др. Ниво економске и социјалне развијености је незадовољавајући. Насеља су аграрног типа (58%), са планинском пољопривредом и трендом напуштања (планинска насеља 46,6%, екстензивна или натурална 23%). Маргинални извори прихода уз пољопривреду су од великог значаја за опстанак овог подручја. У том смислу, привредна основа насеља је потпуно нарушена. Функције од јавног значаја готово да нису развијене у овим насељима. Сумарно, она представљају у сваком погледу запуштен и напуштен простор, практично без могућности за активирање неког развојног потенцијала.

Сходно просторној дистрибуцији појединих типова насеља наглашен је дисбаланс развојних потенцијала. Дистинкција се уочава на релацији север–југ, речне долине – планински појас и саобраћајни коридори – периферија. Тако, северни делови централне Србије карактеришу се радно интензивнијим гранама пољопривреде, демографски повољнијим приликама, вишим нивоом урбанизације и функцијске диверзификације. С обзиром на повољан географски и саобраћајни положај, близину великих тржишта,

насеља са овог подручја имају потенцијал да буду технолошки иноватори, производни иницијатори и предузетнички оријентисани центри. С друге стране, јужни брдско–планински и периферни предели централне Србије карактеришу се више натуралном пољопривредом, са малим ангажовањем радне снаге услед депопулацијских токова и нарушене старосне структуре, слабе продуктивности и нивоа развијености.

Кохабитација варијабли у параметарском скупу потврђена је и на нивоу целог истраживања. Највиши степен слагања додељен је демографским, које су се издвојиле као индикативне приликом груписања насеља у типове, а потом се издвајају функцијски и социо–економски. Аграрна обележја насеља су мање–више другостепеног значаја, пре комплементарног карактера.

У овако конципираној типологији руралних насеља, базни критеријум за њихову диференцијацију је урбана густина насељености. Битним се сматрају демографски тренд и виталност руралне популације, али се међу значајнијим издвајају и индикатори који указују на економску и социјалну структуру насеља (средње образовани, диверзификација руралне економије, дневна циркулација, коефицијент економске зависности и др.). На овај начин, потврђена је полазна хипотеза да је рурални простор централне Србије сачињен од мозаика руралних насеља, чији тип је детерминисан вишедимензионалним склопом фактора, међу којима се као примаран издваја густина насељености, базни критеријум у многим руралним типологијама, али у модификованом облику. Генерализацијом спроведених резултата, поменуте варијабле могу се сматрати индикаторима руралности централне Србије.

У вези са претходно исказаним тврдњама може се закључити:

- Типологијом руралних насеља потврђена је почетна хипотеза да се рурални простор карактерише разноликошћу обележја и диспропорцијама у нивоу оствареног друштвено–економског развоја. На основу сличности у полазним детерминантима издвојени су основни и прелазни типови руралних насеља.
- Типолошком класификацијом руралних насеља јасно је постављена хијерархијска структура у мрежи насеља на руралном простору.
- Идентификованим типовима руралних насеља успостављени су показатељи интензитета и нивоа трансформације руралних насеља, а утврђеним просторним везама и односима међу њима успостављене су одређене развојне законитости исказане кроз квалитет социјалних и економских потенцијала.
- Насеља са диверзификованом економском структуром исказују веће развојне потенцијале и прилагодљивост глобалним друштвеним променама.

- Идентификовани су основни индикатори руралности на простору централне Србије, којима се може утврђивати степен руралности на вишим и нижим просторним нивоима.

Поменути констатацијама аутор је потврдио постављене хипотезе и дао одговор на прва два постављена истраживачка питања: Да ли егзактна типологија репрезентује разлике међу руралним насељима? и Који су научно и практично примерени индикатори руралности?

5.1.2. Рурални развојни нуклеуси централне Србије

Типологије су обично инструменталног карактера и део прагматичне оријентације у процесу истраживања и поступку постављања униформних експлораторних вредности, те се не користе као теоријски закључци, већ хеуристичка средства у почетној фази истраживања (Župančić, First–Dilić, 1972). Типологија руралних насеља у овом истраживању послужила је као инструмент за креирање модела делимитације развојних нуклеуса, у циљу давања одговора на треће постављено истраживачко питање и достизања примарног истраживачког циља.

Поступак конципирања датог модела одвијао се у неколико корака. Најпре је извршено издвајање циљне групе случајева од 3.044 насеља, која је представљена прогресивним, одрживим и угроженим руралним насељима, произашлих из спроведене типологије. Приградска, која су својим карактеристикама ближа градским насељима, у чијој сенци се развијају, и девастирана насеља са најнеповољнијим карактеристикама, искључена су, јер нису подобна за даљу анализу. Други корак подразумева избор релевантних индикатора на основу чијих вредности је могуће идентификовати развојне нуклеусе. Предложена су четири скупа индикатора на основу којих су креирани модели за делимитацију развојних нуклеуса. Трећи корак подразумевао је компарацију предложених модела са теренским истраживањем, базираних на насељима за које се претпоставља да имају извесни потенцијал и интегративне способности којима утичу на рурално окружење. На основу евалуације добијених резултата, изабран је најмеродавнији модел делимитације развојних нуклеуса на руралном простору централне Србије. Модел са највишим степеном поклапања сматрао се релевантним, објективно прихватљивим за адекватан поступак идентификације центара на руралном простору.

Изабрани модел постављен је на скупу од осам индикатора, након редуковања секундарних и ирелевантних варијабли, које су рангиране према степену индикативности у спроведеној типологији руралних насеља. Издвојено је 344 развојних нуклеуса, од којих је 128 првог реда и 216 другог реда, у зависности од постављеног прага вредности изабраних

варијабли. Покривеност руралног простора централне Србије развојним нуклеусима изражајнија је у северном и централном делу, посебно у појасу Велике, Западне и Јужне Мораве, у близини Београда и у северозападном делу посматраног простора, на јужном ободу Панонске низије, док су југоисток, југ и југозапад посматраног подручја осиромашени развојним потенцијалом руралног простора, те се и развојни нуклеуси спорадично издвајају.

Група идентификованих развојних нуклеуса јако је хетероген скуп насеља, са различитим развојним пропозицијама. Неки од потенцијалних нуклеуса имају диверзификовану функцијску структуру, поједини чисту аграрну функцијску оријентацију, док су други препознати као центри са развијеним специфичним функцијама (рударска и туристичка насеља), или су традиционално административна и услужна средишта. Они располажу одређеним потенцијалом на основу којег се остварује синергија са околним руралним насељима, и њихова интеграција у јединствену просторну целину. Као такви, својим развојним импулсима у могућности су да се умреже са околним насељима која се одликују мањим или занемарљивим социјалним и економским капиталом. Ова насеља представљају спону између општинског центра и неразвијеног дела општине, односно мост од потпуно руралног и пасивног простора до урбаног. С тим у вези, својеврстан су инструмент за реорганизацију мреже насеља локалних територија.

У тако хетерогеном скупу, природна компонента једна је од важних детерминанти развоја, јер је свега 18 насеља планинског карактера. Виша планинска насеља била су изложенија негативним последицама развојних процеса, или су имали интензиван темпо са негативним конотацијама, те су осиромашена развојним потенцијалима.

Како би се установиле разлике у мозаичном скупу развојних нуклеуса, и дали инпути за будуће кораке и акције у развоју руралног простора, извршена је евалуација издвојених центара према њиховим карактеристикама. Сprovedено је рангирање насеља према групама обележја, а потом кумулативно путем синтезног показатеља, одређена је њихова реална позиција у мрежи насеља и стављен је акценат на одређени сегмент друштвено-економског развоја.

Рангирањем развојних нуклеуса, препозната су обележја која ће детерминисати њихову даљу еволуцију:

- У демографском смислу, готово сви рурални нуклеуси имају условно повољне карактеристике (98,5%). Нуклеуси са најповољнијим демографским приликама представљају потенцијалне субурбије великих

- градова (Београд, Шабац, Ниш, Крагујевац, Нови Пазар), као и појединачна насеља са позитивистичким демографским прогнозама.
- Према урбано–морфолошкој структури 77% нуклеуса је прелазног типа, 14 насеља у близини великих градова је урбанизованог типа, а 66 насеља има карактеристике периферије. Међу нуклеусима са уређеном структуром и вишим нивоом урбанизације препозната су насеља са развијеним специфичним функцијама (бање, Петница, секундарни општински центри), као и насеља приградског карактера у близини регионалних центара или у зони тзв. прве градске периферије великих градова.
 - У овој скупини насеља, 71% чине економски и социјално независна, односно самостална насеља, а остала се одликују нешто већом зависношћу од центра у чијој близини се развијају и разликују се према нивоу социјалног капитала. Према социо–економским карактеристикама најбоље су ранжирани нуклеуси који представљају субопштинске центре. Ниво развијености функција и мреже јавносоцијалних објеката је на највишем нивоу у овим насељима у оквиру локалних територија, те се они одликују извесном стабилношћу.
 - Већина насеља је прогресивног типа (90,4%) у погледу нивоа функцијског развоја, а остала су аграрне оријентације. Нуклеуси са најповољнијим економским карактеристикама налазе се на простору Београдског региона, или су препознатљиви по одређеном типу производње и функција (Луково – бања, Мачкат – прехрамбена индустрија, Пудраци – воћарство, Бранковина – туризам и др.).
 - Од издвојених нуклеуса чији је развојни потенцијал базиран на аграру, преовладавају насеља ратарског типа и повољне аграрне структуре (41%) у Поморављу и Мачви, а у мањем обиму насеља мешовите (25%) и специјализоване пољопривреде (20%).

На основу карактеристика издвојених насеља може се констатовати да је дошло до преклапања резултата спроведених анализа, јер у групи развојних нуклеуса нема депопулацијских, девастираних и потпуно зависних, односно несамосталних насеља. Стога, модел је реалан, апликативан, научно утемељен, а теренским истраживањем оправдан.

Евалуација нуклеуса према обележјима могла би послужити као платформа за креирање смерница у даљем предузимању акција у циљу развоја руралног простора и профилисању карактера појединих руралних целина. Издвојена насеља су носиоци развоја краја у ком су лоцирани и маркантни представници њихових обележја. Како је извршено вишедимензионално рангирање, скупина најбоље ранжираних центара сачињена је од насеља разли-

читих потенцијала. Међу њима препозната су насеља лоцирана у близини великих градова, насеља са израженом индустријском функцијом, стара административна средишта, али и она са прогресивним туристичким развојем и препознатљивим аграрним потенцијалом. У том погледу, олакшања је валоризација руралног простора Србије, уочавање проблема и развојних лимита. С тим у вези, типологија руралних насеља, модел делимитације развојних нуклеуса и на крају њихова евалуација, представљају адекватне инструменте локалног руралног развоја и основа уравнотежене регионализације и просторне реорганизације.

5.2. Препоруке и пројекције развоја руралних насеља централне Србије

Пројекција будућности и развоја руралних насеља може се одвијати у два дивергентна развојна правца. Један се односи на песимистичке прогнозе са продужетком негативних трендова економске, социјалне и демографске природе, а други са оптимистичким очекивањима и прогресивистичким приступом окреће се континуираним мерама, алтернативним и променљивим у зависности од фазе еволутивних и трансформационих процеса кроз које насеље пролази, друштвено–економских прилика у којима се развија, али и усклађивања са потребама руралних заједница у оквиру локалних територија (Којић, 1977; Митровић, 2015; Drobñaković, 2015). У том позитивистичком приступу велика је разлика у научним становиштима. Поједини аутори заступају идеолошки концепт обнове, оживљавања или ревитализације села (Којић, 1972; Марковић (ур.), 1992; Рибар, 1996; Митровић, 1996; Крстић, 1996; Stamenković, 1999; Radovanović, 1999; Stamenković, Martinović, 2004; Малобабић и сар. (ур.), 2004). Други пак сматрају тај концепт оживљавања еуфемизмом или неодговорним вербализмом (Митровић, 1996; Марић, Манић, 2004) и залажу се за реорганизацију мреже насеља, релокацију насеља, реутилизацију руралног простора у системском приступу кроз организоване друштвене акције, теоријски концептуализоване и стратешки планиране (Митровић, 1996; Malobabić, Maričić, 2003; Марић, Манић, 2004; Миливојевић, Милошевић, Ђалић, 2008; Drobñaković, Pantić, Filipović, 2015).

Евентуалне мере које би могле да се предузму у циљу развоја руралних насеља не могу да буду стандардне и рутинске, јер ни проблеми са којима се суочавају нису уобичајени, већ специфични (Митровић, 2015; Drobñaković, 2015). Највећи развојни лимити представљени су неполицентричном просторном организацијом, којој доприносе већ готово испражњена сеоска насеља са мање од 10 сталних становника (76), извесно насеља са мање од 50 (551 насеље), а евентуално празна са мање од 100 (1.034 насеља). Међутим, ово истраживање је заправо усредсређено на ону групу насеља која се не

налазе у категорији угрожених и девастираних насеља, јер се полази од претпоставке да усмеравањем и сврсисходним акцијама ка одрживим и прогресивним насељима руралног простора, може се каталитички утицати на интеграцију околних насеља слабог социо-економског потенцијала. Оправдања за такво становиште аутор проналази у чињеници да је протеклих деценија врло мало улагано у рурални простор Србије, те и да су финансијске и институционалне баријере превелике да би се равномерно третирао свака категорија руралних насеља. Неопходно је иницијално инвестирати у поједине ареале који још увек опстају у отежаним руралним околностима привређивања и друштвеног живота, чијим би се оснаживањем даље ширили импулси ка непосредном и даљем руралном окружењу. Држава, каква је Србија, нема средстава да улаже у инфраструктурно и економско обнављање већ готово напуштених села, у којима се налази мањи број старих лица. Стога, предлаже се имплементација другачијег приступа, оријентисаног на реформу мреже насеља на локалном нивоу, у којем се примарна пажња ставља на развојне нуклеусе, потом, у зависности од локалних специфичности, на неки од апликативних концепата руралног развоја.

Опште препоруке, које су незаобилазне при конструисању институционалног оквира и стратешког приступа у развоју руралних простора, своде се на препознате, пунктиране проблеме и развојне тенденције:

- Оно што је веома битан сегмент развоја руралних насеља, јесте примена системског концепта у којем ће се они сматрати равноправним елементом једног ширег система. У оваквим централизованим институционалним и политичким поставкама, насебина је последњи и маргинализован елемент скупа. Конкретне проблеме не можемо решавати под интервенцијом државе. Но, принцип хијерархичности би требало да се поштује у виду смерница, приоритета и планских решења, али су одређене ингеренције локалних структура на нижем нивоу неопходне. Опет излизана и никада примењена флоскула децентрализованог развоја, незаобилазан је концепт у развоју и третирању руралних простора. Поједини аутори (Митровић, 2015) предлажу концепт системске модуларне регулације, који подразумева повезивање општина и градова као аутономних области, које имају искуства и капацитете да се баве уважавањем реалних односа, различитих регионалних и локалних интереса, развојним потенцијалима и стратешким циљевима развоја, док други пропагирају функционалну просторну организацију на нивоу регионалних целина (Vresk, 1990; Тошић, 1999; ВРС, 2010; Крунић, 2012) или концепт дисперзне, децентрализоване концентрације активности (Грчић, 2004; Тошић, Крунић, 2005; Максин, Тошић, Крунић, 2015).

- Један од незаобилазних елемената развоја руралних насеља јесте мотивисаност и заинтересованост локалног становништва за укључивање у тај процес (*bottom-up*). С тим у вези, неопходна је партиципација локалних актера и становника у препознавању реалних потенцијала и претњи локалног развоја, али и објективистички приступ који ће те тежње свести на рационалне и апликативне. Најчешће су мере које се предлажу општег карактера, у виду смерница. С тим у вези, идентификација проблема врши се на генералном нивоу. У виду имплементирања мера и концепта развоја руралних насеља, неопходно је нагласити потребе рефлектоване ставом и искуствима локалног становништва (Milić, 2011; Cartwright, Drobnjaković, 2014).
- Иако флоскула, интегралан, мултидимензионалан приступ развоју руралног простора са наглашеном еколошком димензијом је неопходан. У историји српског села небројено пута се показало да секторски приступ развоју није подесан и не даје дугорочне резултате. Према томе, не може се решавати питање чистог аграра, уколико се не развија његов мултифункционални карактер и комплементарна спрега са другим делатностима; не може се инфраструктурно опремати село уколико има неповољне демографске прогнозе; не могу се насилно заустављати емиграциони токови уколико се не створе услови за диверзификован економски и социјални живот становништва; не могу се развијати одређени функцијски аспекти (туризам и сл.) уколико њихов развој не прати институционално и инфраструктурно јачање и сл. Овај концепт пружа могућности за генерисање прихода становништва ван пољопривреде, те индиректно утиче на смањење миграција и побољшање животних прилика.
- Ради решавања питања аграра као доминантног корисника руралног простора и активности руралне популације, неопходно је спровести давно очекивану аграрну реформу. Она би подразумевала мере које се односе на системско побољшање аграрне структуре (просторна и величинска структура газдинстава, имовинско–правни односи, економски, техничко–технолошки и социо–културни оквири), које би уважавале савремене развојне тенденције у овом домену и традиционалне облике привређивања и друштвеног концепта сеоског живота (Митровић, 2015).
- Посебан аспект развоја руралних простора подразумева скуп подухват инфраструктурног повезивања, комуналног опремања, комплексне комасације, и других аспеката инфраструктурних система. Њих је неопходно плански и системски, али услед финансијских, институционалних и других потешкоћа, парцијално решавати или инкорпорирати као обавезујуће елементе других развојних пројеката и акција.

Ипак, наведени сегменти у опусу руралног развоја иако незаобилазни, нису примарно у фокусу истраживања ове студије, већ су индиректно као последичне појаве других процеса, садржане у њему и обрађене. Акцент истраживања је на мрежи насеља на руралном простору, њиховим обележјима као основи просторне реорганизације, која представља конкретну меру и базу препоруку развоја руралног простора централне Србије. У погледу просторне организације мреже руралних насеља неопходно је поменути да она представља наслеђену историјску и културно–политичку творевину. Иако смо сведоци честих административних промена у прошлом веку, савремена мрежа насеља ригидно је конструисана и лимитирана административно–управним нормама. Таква просторна организација није компатибилна рецентним друштвено–економским токовима и трансформацијама руралног простора. Нове концепције које акцентирају условљеност и повезаност између социо–економског, регионалног и просторног развоја имају све већи уплив на диференцирање, интегрисање, планирање и рационално организовање простора (Максин, Тошић, Крунић, 2015). Међутим, Србија није прва земља која је суочена са оваквим проблемом, али је на њеној територији изражен опозитан став по питању просторне реорганизације. У вези са тим, продукт овог истраживања исказан кроз мрежу објективно установљених и реалних развојних нуклеуса може бити искориштен као врстан инструмент у конципирању новог модела просторне организације на руралном простору.

Након спроведене анализе и прегледа досадашњих истраживања, установљено је да у групи руралних насеља егзистирају насеобинске скупине са јасно назначеним разликама у потенцијалима развоја. Пикторално рурално насеље са натуралном пољопривредом, у виду традиционалних, реминисцентних насеобинских форми (Радовановић, 1965; Којић, 1977; Ђирић, 1991; Марић, Манић, 2004) практично нестаје. Већу шансу за опстанак и развој имају насеља са диверзификованом привредом и развијеним специјалним функцијама, културном и природном атрактивношћу, усклађених са развојним тенденцијама потрошачког друштва (Марић, Манић, 2004; Тодоровић, 2007а; Bogdanov, 2007; Максин, Тошић, Крунић, 2015). Таква насеља управо репрезентује скуп развојних нуклеуса, као носилаца позитивистичког и футуристичког приступа руралном развоју. С тим у вези, изложене се неке конкретне препоруке у циљу достизања оваквог модела просторне организације, базираног на резултатима спроведеног истраживања:

- Модел просторне организације руралних насеља подразумева неки вид реорганизације мреже насеља. Поред општинског центра, основу би чинили управо развојни нуклеуси, око којих би се вршило умрежавање насеља, у виду мањих конурбација, у којима су развијене

- основне и специфичне функције насеља, на којима се базира њихов развој. Изузимајући групу приградских насеља која гравитирају урбаним центрима у чијем су окружењу, један рурални нуклеус би био стојер мреже од око 10 руралних насеља.
- У тако конципираним мањим руралним самоуправним системима, могуће је извршити рационализацију мреже објеката јавносоцијалне инфраструктуре по принципу економске одрживости, али примарне усклађености са потребама и структуром локалне популације. При том, требало би поштовати принцип равномерне доступности јавних услуга, кроз утврђивање обавезујућих минималних стандарда и мера повећане просторне доступности (ВРС, 2010; Drobњaković, Pantić, Filipović, 2015). У удаљеним, изолованим и слабо насељеним подручјима подстицати и субвенционисати мобилне екипе за бригу о локалном становништву и пружање основних услуга. У свету и спорадично код нас познати су примери успешне праксе (путујућа рурална библиотека у Пријепољу и Кладову, сарадња јавних и приватних актера у области организовања превоза ученика, герантодомаћице, пројекат *Nurse AGnES* у Немачкој за мобилне здравствене екипе, мобилна говорница (Hoff, 2015) и сл.).
 - У Србији је устаљено мишљење да *док у селу постоји школа, опстаје и село*. У демографски ослабљеним подручјима све чешћи је случај затварања сеоских школа и девастирања тих објеката. Међутим, како би се одложио или избегао песимистични сценарио, могуће је зграде сеоских школа ревитализовати путем стварања тзв. вишефункционалних школа које ће имати поред основне образовне функције и улогу културног центра, где је могуће окупљање локалног становништва, организовања трибина, усавршавања одраслих путем специјализованих програма, летњих школа и сл., где за то има потребе и интересовања локалног становништва.
 - У поступку јачања капацитета руралних нуклеуса неопходно је интензивирати везе са насељима у његовом систему путем повећања приступачности, изградњом путне мреже и организацијом превоза, где је могуће. То се чини као најкритичнија мера, с обзиром на финансијску конструкцију и могућности локалних самоуправа у чијој ингеренцији је изградња и одржавање локалних саобраћајница.
 - Враћајући се на почетак, неопходно је напоменути да је решавање проблема на руралном простору и имплементације једног оваквог просторног модела могућа само планским и прагматичним акцијама у дугорочним оквирима, а не спорадичним који дају само привремене-

не резултате. За то недостају адекватни механизми за ангажовање финансијских и хуманих капацитета, институционални оквир и пратећа регулатива.

Свака од група изведених насеља и нуклеуса према доминантним обељјима захтева одређени скуп мера, прилагођен специфичним условима и потребама локалног становништва:

- У групи урбанизованих насеља и нуклеуса посебну пажњу требало би посветити уређењу насеља. Ова насеља требало би да подлежу регулационим плановима у којима би се урбанистички уредила и прописала правила грађења, ограничила конверзија пољопривредног земљишта и спречила дивља градња, извршило адекватно зонирање атара и сл.
- У групи прогресивних насеља и нуклеуса са развијеном диверзификованом структуром, пажњу би требало посветити даљем јачању функцијских капацитета, повезивању са тржиштем, пружању подршке предузетничком привређивању и сл., јер су они ослонац економске одрживости руралног простора.
- У групи нуклеуса са наглашеним аграрним потенцијалом требало би конципирати сет аграрних мера који се односе на побољшање аграрне структуре и укрупњавање поседа, решавање имовинско–правних питања, подстицање производње директним плаћањима, подстицајне мере за младе пољопривреднике, модернизацију газдинстава, организовање откупа, јачање и умрежавање пољопривредних организација и сл.
- У групи насеља са депопулацијским, девастираним и периферијским карактеристикама неопходно је применити мере које се односе на алтернативно коришћење напуштених руралних простора и боље повезивање са нуклеусом којем гравитирају. Сет би садржао подстицајне агро–енвајроменталне мере за конзервацију природног и културног пејзажа, диверзификацију руралних активности у виду развоја туризма и ревитализације старих заната где је могуће, LEADER тип мере, којима се подстиче социјална и културна интеграција ових простора, и неких конкретних предлога који се односе на бригу о старим лицима и њиховом имању (популаран програм *земља за пензију*, геранто програм бриге, социјална инклузија осамљених и удаљених домаћинстава, типа *elder-friendly home*, *Skype care*, *Webnurse* (Szeman, 2015) и сл.).

На основу овог истраживања дате су опште препоруке и правци у којима би се могли искористити потенцијали развојних нуклеуса. Међутим, оно што се наметнуло као примарна констатација је да је системски приступ дугорочног планирања развоја руралног простора неопходан, у којем би

мултиваријантна анализа и типологија руралних насеља требало да буду основа адекватног руралног развоја, доношења конкретних одлука и циљева развоја, врсни инструмент за равномеран регионалан развој базиран на рангирању перформанси руралних подручја демографске, социо-културне, економске и еколошке природе, а развојни носиоци различите структуре и природе капацитета неопходни стожери нове реорганизоване мреже руралних насеља.

SUMMARY

Issues concerning rural areas and rural planning have been neglected for a long time in Serbia. Recent research places focus on rural areas and processes that occur in rural settlements. Through a case study of rural settlements in Central Serbia, this article seeks to demonstrate the importance of a comprehensive approach to understanding rurality and to highlight the role of a rural typology as a tool in devising planning actions and guidelines in rural areas.

The aim of the study is to identify the settlements that may act as potential nuclei of rural development and the integrative nodes of rural areas, while relying on an appropriate typology of rural settlements. In this regard, the rural typology was defined with the purpose of establishing differences within and among rural areas according to settlement patterns. Rural settlements were grouped according to main features (demographic, urban–morphological, functional, agricultural and social–economic). Differences between rural settlements, based on observed indicators, were noticed using one–dimensional typology. Also, comprehensive typology of rural settlements was carried out. According to scaled developing potentials, rural settlements were classified into five types: urbanized periurban settlements, progressive, sustainable, endangered and devastated. This was a basis for creating a model for the identification and delimitation of rural development nuclei (344), applied in the study of the target group of settlements in Central Serbia. The model was based on the significance level of rural indicators in the comprehensive procedure of establishing the rural typology. The rural nucleuses were ranked according to their main features and level of development. Their evaluation could offer a guidelines for further developmental activities on rural areas.

This study suggests that the method for delimiting and profiling rural areas, based on an appropriate typology, can be used as a platform and tool in the spatial reorganization of the settlement network in rural areas in Serbia. It may also offer some implications for the planning process and policy development measures in rural areas.

ЛИТЕРАТУРА

- Agarwal, S., Rahman, S., & Errington, A. (2009). Measuring the determinants of relative economic performance of rural areas. *Journal of Rural Studies* 25 (3), 309–321.
- Бабић, Г. (2000). Дух и атмосфера традиционалног села. *Зборник радова Етнографског института* 49, 27–34.
- Ballas, D., Kalogerisis, T., & Labrianidis, L. (2003). *A Comparative Study of Typologies for Rural Areas in Europe*. In 43rd European Congress of the Regional Science Association. Finland, Jyväskylä. Retrieved October 2015, <http://www.ersa.org/ersaconfs/ersa03/cdrom/papers/515.pdf>
- Бан, М. (1970). *Насеља у Југославији и њихов развој у периоду 1948–1961*. Београд: Институт друштвених наука, Центар за демографска истраживања.
- Berry, K. A., Markee, N. L., Fowler, N., & Giewat, G. R. (2000). Interpreting what is rural and urban for Western U.S. Counties. *Professional Geographer* 52 (1), 93–105.
- Bičanić, R. (1964). Three concepts of rural planning. *Sociology and Space* 5–6, 3–24.
- Blunden, J.R., Pryce, W.T.R. & Dreyer, P. (1996). The classification of rural areas in the European context: An exploration of a typology using neural network applications. *Regional Studies* 32 (2), 149–160.
- Bogdanov, N. (2007). *Mala ruralna domaćinstva u Srbiji i ruralna nepoljoprivredna ekonomija*. Beograd: UNDP.
- Bogdanov, N., Meredith, D., & Efstratoglou, S. (2008). *A typology of rural areas in Serbia*. Retrieved August 2015, <http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0013-3264/2008/0013-32640877007B.pdf>
- Bogdanov, N., Tomanović, S., Cvejić, S., Babović, M., & Vuković, O. (2011). *Pristup žena i dece uslugama u ruralnim oblastima Srbije predlog mera za unapređenje sela*. Beograd: UNICEF.
- Богданов, Н., & Бабовић, (2014). *Радна снага и активности пољопривредних газдинстава*. Београд: Републички завод за статистику.
- Böhme, K., Hanell, T., Pflanz, K., Zillmer, S., & Niemi, P. (2013). *ESPON Typology Compilation*. Scientific Platform and Tools, 2013/3/022. Interim Report.
- Braga, G., Remoaldo, P., & Fiuza, A.L. (2016). A methodology for definition of rural spaces: an implementation in Brazil. *Ciência Rural, Santa Maria* 46 (2), 375–380.
- Brunori, G., & Rossi, A. (2007). Differentiating countryside: Social representations and governance in rural areas with high social density: The case of Chianti, Italy. *Journal of Rural Studies* 23, 183–205.

- Букуров, Б., Николић, Р., & Вранешевећ, Б. (1955). *Упутства за проучавање војвођанских насеља*. Нови Сад: Матица српска.
- Букуров, Б. (1980). Проблеми одређивања градских насеља у Војводини. *Зборник радова Географског института „Јован Цвијић“ САНУ* 32, 51–60.
- Букуров, Б. (1983). Географске основе постанка и развоја насеља у Војводини. *Глас одељења природно-математичких наука Српске академије наука и уметности* 335, 49.
- Van der Ploeg, J. D., Renting, H., Brunori, G., Knickel, K., Mannion, J., Mardsen, T., Roest, K., Sevilla-Guzman, E., & Ventura, F. (2000). Rural Development: From Practices and Policies towards Theory. *Sociologia Ruralis* 40 (4), 391–408.
- Van Lier, H. (1998). The role of land use planning in sustainable rural systems. *Landscape and Urban Planning* 41, 83–91.
- Ward, J. H. (1963). Hierarchical Grouping to Optimize an Objective Function. *Journal of the American Statistical Association* 58 (301), 236–244.
- Василевска, Љ. (2006). *Рурални развој у регионалним оквирима*. Београд: Задужбина Андрејевић.
- Webb, J. (1963). The natural and migrational components of population changes in England and Wales, 1921–1931. *Economic Geography* 39 (2), 130–148.
- Вељковић, А., Јовановић, Р., & Тошић, Б. (1995). *Градови Србије – центри развоја у мрежи насеља*. Посебна издања, књ. 44. Београд: Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ.
- Влаховић, (1991). О антропогеографским и етнографским списима Јована Цвијић. У Лутовац М. (ур.) *Јован Цвијић. Сабрана дела, Антропогеографски списи* 4, друго издање, 7–8. Београд: САНУ, Завод за издавање уџбеника и наставна средства, Књижевне новине.
- Војковић, Г., & Тодоровић, М. (1998). Основне теоријско-методолошке поставке утврђивања „резерви“ радне снаге у пољопривреди. *Зборник радова Географског института „Јован Цвијић“ САНУ* 47/48, 97–119.
- Војковић, Г., Спасовски, М., Девеџић, М., Радивојевић, Б., Рашевић, М., Никитовић, В., & Маринковић, И. (2009). Демографски развој. *Стратегија просторног развоја Републике Србије. Студијско-аналитичка основа*. Београд: Републичка агенција за просторно планирање.
- Woods, M. (1997). Discourses of power and rurality. Local politics in Somerset in the 20th century. *Political Geography* 16 (6), 453–478.
- Woods, M. (2005). *Rural Geography: Processes, Responses and Experiences in Rural Restructuring*. London: Sage Publications Ltd.
- Woods, M. (2007). Engaging the global countryside: globalization, hybridity and the re-constitution of rural place. *Progress in Human Geography* 31 (4), 485–507.

- Woods, M. (2009). Rural geography: blurring boundaries and making connections. *Progress in Human Geography* 33 (6), 849–858.
- Woods, M. (2010). Performing rurality and practising rural geography. *Progress in Human Geography* 34 (6), 835–846.
- Woods, M. (2012). New directions in rural studies? *Journal of Rural Studies* 28, 1–4.
- Vresk, M. (1971/1972). Socijalni ugar i drugi oblici napuštanja agrarne aktivnosti kao posljedica emigracije i socijalnog diferenciranja stanovništva. *Geografski glasnik* 33–34, 79–90.
- Вреск, М. (1990). *Основе урбане географије*. Загреб: Школска књига.
- Вришер, И. (1968). Централна насеља у Југославији. У *Зборник на VIII Конгрес на географиите од СФРЈ ео Македонија*. Скопље: Сојуз на Географските друштва на СФРЈ. Географско друштво на СР Македонија.
- ВРС (1979). *Закон о грађевинском земљишту*. Влада Републике Србије, Службени лист, бр. 31/79.
- ВРС (2004). Уредба о критеријумима и показатељима за утврђивање девастираних подручја Републике Србије. Влада Републике Србије, Службени гласник РС бр. 58/04.
- ВРС (2005). *Стратегија развоја пољопривреде Републике Србије*. Влада Републике Србије, Службени гласник РС, бр. 78/2005.
- ВРС (2007). *Закон о територијалној организацији Републике Србије*. Влада Републике Србије, Службени гласник, бр. 129/07.
- ВРС (2010). *Просторни план Републике Србије 2010–2014–2021. године*. Влада Републике Србије, Службени гласник РС, бр. 24/10.
- ВРС (2011). *Национални програм за рурални развој Републике Србије*. Влада Републике Србије, Службени гласник, бр. 5/11.
- ВРС (2014). *Закон о планирању и изградњи*. Влада Републике Србије, Службени гласник Републике Србије, бр. 72/2009, 81/2009 – испр., 64/2010 – одлука УС, 24/2011, 121/2012, 42/2013 – одлука УС, 50/2013 – одлука УС, 98/2013 – одлука УС, ; 132/2014 и 145/2014.
- Vujičić, M., & Đorđević, M. (2002). Ekonomska diverzifikacija i demografska revitalizacija ruralnih područja Srbije. *Regionalni razvoj demografski tokovi Balkanskih zemalja* 7, 183–191. Niš: Ekonomski fakultet.
- Вукосављевић, С. (2012). *Сабрана дела {1953}*. Београд: Службени гласник.
- Gallent, N., Junnti, M., Kidd, S. & Shaw, D. (2008). *Introduction to Rural Planning*. Routledge, Taylor & Francis Group. London and New York.
- Глигоријевић, В. (2013). *Економско–географске и демографске промене аграрног простора Србије*. Докторска дисертација. Географски факултет Универзитета у Београду.

- Grgurević, (2001). Prostorno–demografska valorizacija pojedinih naselja Istarske županije. *Prostor* 9:2 (22), 93–99.
- Грчић, М. (1984). Просторна структура пољопривреде општине Шабац. *Гласник СГД* 64 (2), 33–44.
- Грчић, М., & Минић, И. (1987). Типологија пољопривреде Србије према производним карактеристикама методом факторске анализе. *Гласник СГД* 67 (2), 33–42.
- Грчић, М. (1990). *Анализа просторне организације региона Београда*. Београд: Економски институт.
- Грчић, М. (1999). Функционална класификација насеља Мачве, Шабачке Посавине и Поцерине. *Гласник СГД* 79 (1), 259–270.
- Грчић, М. (2004). Развој и размештај индустрије. *Стратегија развоја општине Косјерић*. Косјерић: Скупштина општине. Београд: Географски факултет.
- Грчић, М., & Раткај, И. (2006). Структурне промене и регионална диференцијација индустрије Србије у периоду транзиције (1988–2005). *Гласник СГД* 86 (2), 97–113.
- GSDG (2006). *Guidelines for Spatial Development of Germany*. Bonn: Conference of Ministers for Spatial Planning.
- Gülümser, A. A., Baycan Levent, T. & Nijkamp, P. (2007). Mapping Rurality: Analysis of Rural Structure in Turkey. *Joint Congress of the European Regional Science Association (47th Congress) and ASRDLF (Association de Science Régionale de Langue Française 44th Congress), Local governance and Sustainable Development*, Pariz.
- Danci, I. (2010). The importance of Plan in Rural Land Planning. *Journal of Settlement and Spatial Planning* 1 (2), 129–134.
- Defilippis, J. (2005). Hrvatska u ruralnom prostoru Europe. *Sociologija sela* 43 (170 (4)), 823–836.
- Diamara, E., Skuras, D. (1996). *Microtypology of rural desertification in Greece*. Working Paper, 20. AIR3–CT94–1545.
- Дробњаковић, Б. М. (1929). Главни типови кућа у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца. У Стојадиновић, М. (ур.) *Наше село* (стр. 86–94). Београд: Савремене општине и наша села.
- Дробњаковић, М. (2012). *Пријеполје – фактор регионалне интеграције југозападне Србије*. Посебна издања 84. Београд: Географски институт „Јован Цвијић“, САНУ.
- Drobnjaković, М., Pantić, М., & Filipović, М. (2014). Regional level in the function of mitigating negative demographic trends in rural areas of Serbia: Case study of the District of Zaječar. *Зборник Матице српске за друштвене науке* 148 (3), 777–791.
- Drobnjaković, М. (2015). Certain aspects of rural planning in Serbia. *Зборник радова Географског института „Јован Цвијић“ САНУ* 65 (2), 161–182.

- Drobnjaković, M., Spalević, A., & Miletić, R. (2016). Development of scientific approaches in the geography of settlements in Serbia. In Petrović, A., Jović, V. (eds.) *150th Anniversary of Jovan Cvijić's birth*, 441-459. Belgrade: Serbian Academy of Science and Arts; Geographical Institute "Jovan Cvijić" SASA.
- Дробњаковић, М., & Спалевић, А. (2017). Насеља Србије. У М. Радовановић (ур.) *Географија Србије* (стр. 566–613). Београд: Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ.
- Drobnjaković, M., Vuksanović-Macura, Z., Spalević, A., & Todorić, J. (2017). Researching and Planning the Rural Space: The Work of Branislav Kojić. *Journal of the Geographical Institute "Jovan Cvijić" SASA* 67(2), 195-211.
- Ђере, К. (1984а). Одлике и просторна структура новосадског региона. *Зборник радова ПМФ Универзитет у Новом Саду* 12, 63–78.
- Ђере, К. (1984б). О проблему величинске структуре војвођанских насеља. *Зборник радова ПМФ Универзитета у Новом Саду* 14, 87–93.
- Ђере, К. (1985). Једна метода за утврђивање хијерархије централних места. *Зборник радова ПМФ Универзитета у Новом Саду* 15, 93–101.
- Ђорђевић, Д. (1995). *Методe одређивања намене површина у просторном планирању*. Београд: Географски факултет.
- Ђорђевић, Д. (1996). Однос намене површина, коришћења земљишта и зонирања. Прилог терминологији просторног планирања. *Глобус* 21, 51–61.
- Ђорђевић, Д. (1997). Сажети преглед доминантних приступа планирању коришћења земљишта у 20. веку. *Зборник радова Географски факултет Универзитета у Београду* 47, 69–84.
- Ђорђевић, Д. (1998). Проблеми руралног планирања. *Зборник радова Географског института „Јован Цвијић“ САНУ* 47–48, 239–251.
- Ђорђевић, Д. (1999). Квази-пољопривредно коришћење земљишта у јужној приградској зони Београда. *Гласник СГД* 79 (1), 21–33.
- Ђурић, В. (1966). Економско-географска класификација комуна у Србији. *Зборник радова Географског Завода* 13, 93–108.
- Ђурић, В. (1980). Сеоска насеља у Србији. *Зборник радова Географског института* 27, 63–75.
- Ђурчић С. (1987). Проблеми морфолошке типологије насеља. *Зборник радова ПМФ Универзитета у Новом Саду* 17, 137–148.
- EDORA (2011). *European Development Opportunities for Rural Areas*. Applied Research 2013/1/2. Final Report. ESPON.
- Efstratoglou, S., Bogdanov, N., & Meredith, D. (2007). Defining Rural Areas in Serbia and Their Typology. In: Tomić, D., Ševarlić, M. (eds.) *Development of Agriculture & Rural Areas in Central and Eastern Europe* (pp. 553–562). Proceedings from 100th Seminar of EAAE, Novi Sad.

- ESDP (1999). *European Spatial Development Perspectives*, www.expeditio.org (Retrieved May, 2007)
- ESPON 1.1.2. (2003). *Urban–rural relations in Europe* (ed. Bengs, Ch. & Schmidt–Thome, K.). Centre for Urban and Regional Studies. Helsinki University of Technology.
- ESPON (2004). *Potential for polycentric development in Europe*. Project report. Nordregio, Stockholm.
- EU Commission (1997). AGENDA 2000. For a stronger and wider union. *Bulletin of the European union* 5/97. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.
- EU Commission (2005). *Handbook on rural household, livelihood and well-being*. Statistics on rural development and agriculture household income.
<http://www.ec.europa.eu/agriculture/stastics/rural-development>
- EU Commission (2013). *Indicators in the rural development report 2013*. <http://www.ec.europa.eu/agriculture/stastics/rural-development>
- EUROSTAT (2010). *A revised urban–rural typology*. Eurostat regional yearbook 2010.
- EUROSTAT (2015). *Urban–rural typology update*. http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Urban-rural_typology_update
- Župančić, M., & First-Dilić, R. (1972). Tipologijska metoda u sociologiji. U Šuvar, S., Puljiz, V. (ur.) *Tipologija ruralnih sredina u Jugoslaviji*. Zbornik teorijskih i metodoloskih radova (pp. 7–27). Zagreb: Sour za sociologiju sela Instituta za ekonomiku poljoprivrede i sociologiju sela.
- Zakić, Z., & Stojanović, Ž. (2006). Regionalne specifičnosti i održivi razvoj ruralne Srbije. U Milanović, M. (ur.) *Perspektive agrobiznisa Srbije i evropske integracije. Ekonomika poljoprivrede* 53 (2), (129–141). Društvo agrarnih ekonomista Srbije i Crne Gore; Savez poljoprivrednih inženjera i tehničara Jugoslavije; Institut za ekonomiku poljoprivrede.
- Зековић, С. (2009). Просторна дистрибуција и развој индустрије. *Стратегија просторног развоја Републике Србије. Студијско–аналитичка основа*. Београд: Републичка агенција за просторно планирање.
- Zlatic, M. (1993). Prostorno–ekološka dimenzija odnosa selo-grad. *Sociologija sela* 31 (3–4 (121–122)), 57–64.
- Ilbery, B. W. (1981). Dorset agriculture: a classification of regional types. *Transactions of the Institute of British Geographers* 6, 214–227.
- Илић, Ј., & Стојановић, С. (1985). Узроци и карактеристике промене броја насеља у СР Србији после Другог светског рата. *Зборник радова ПМФ Универзитета у Београду, Институт за географију* 32, 71–87.
- Јаћимовић, Б. (1984). Функционална типолошка класификација сеоских насеља у тетовској и гостиварској општини. *Зборник радова института за географију* 31, 61–71.

- Јаћимовић, Б. (1991). Утицај депопулације на промене у искоришћавању земљишта. У Станковић, С. (ур.) *Географски проблеми пограничних крајева Србије* (стр. 60–67). Београд: Географски факултет.
- Јевтић, С., & Гулан, Б. (2008). Транзиција села у Србији. У Стевановић, Ђ. (ур.) *Село у транзицији* (стр. 49–61). Београд: Завод за проучавање села, Српско удружења за социологију села и пољопривреде, Балканска асоцијација за социологију села и пољопривреде.
- Јовановић, Р. (1988). *Систем насеља у Шумадији*. Посебна издања 35. Београд: Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ.
- Jonard, F., Lambotte, R., Terres, J. M., Vamps, C. (2009). *Delimitations of rural areas in Europe using criteria of population density, remoteness and land cover*. European Commission, Joint Research Centre, Institute for Environment and Sustainability. Scientific and Technical Reports.
- Караџић Стефановић, В. (1969). Географическо–статистическо описаније Србије {1827}. У: *Даница* (стр. 127–176). Забавник за годину 1827. (Сабрана дела Вука Караџића). Београд: Просвета.
- Карић, В. (1887). *Србија – опис земље и народа*. Београд.
- Kerselaers, E., Roggea, E., Vanempenb, E., Lauwers, L. & Van Huylenbroeckd, G. (2013). Changing land use in the countryside: Stakeholders' perception of the ongoing rural planning processes in Flanders. *Land Use Policy* 32, 192–206.
- Кнежић, В. (2004). Од дефиниције до операционализације, са освртом на истраживање насиља. *Ostale teme*, 45–50.
- Којић, Б. (1944). *Стара градска и сеоска архитектура у Србији*. Београд: Просвета.
- Којић, Б. (1958). *Сеоска архитектура и руризам. Теорија и елементи*. Београд: Издавачко предузеће Грађевинска књига.
- Којић, Б. (1972). Перспективе развоја сеоских насеља. У Новаковић, Б. (ур.) *Југословенско саветовање, просторно планирање, уређење и изградња сеоских подручја и села*. Ниш.
- Којић, В., & Simonović, Ђ. (1975). *Сеоска насеља Србије*. Београд: ICS.
- Којић, Б. (1977). Архитектонско-урбанистички преображај села у Србији ван покрајина од 1945. до 1975. године. *Гласник Српског географског друштва* 57 (1), 15–30.
- Kokotović, V., & Spalević, A. (2014). Demographic and functional evaluation of urban areas in Vojvodina region. *Зборник Матице српске за друштвене науке* 148, 593–605.
- Костић, М. (1961). Типови и облик села у средњем Понишављу. У *VI конгрес географа* (393–400).
- Костић, М. (1978). Један прилог за савремени концепт антропогеографских проучавања насеља и становништва. *Зборник радова Географског института „Јован Цвијић“ САНУ* 30, 1–15.

- Kostrowicki, J. (1989). Types of agriculture in Britain in the light of the types of agriculture map of Europe. *Geographica Polonica* 56, 135–155.
- Kranjčević, J. (2006). Teritorijalni pristup kao polazište za planiranje ruralnog razvoja. Proceedings from the First International Conference on Agriculture and Rural Development. Topusko, Croatia. *Journal Central European Agriculture* 7 (3), 549–551.
- Крстић, Б. (2003). Концепт интегралног приступа – успешније у европске интеграције. У *Пољопривреда и рурални развој у европским интеграцијама*. Пољопривредни факултет, Београд.
- Крунић, Н. (2012). *Просторно-функционалне везе и односи у Војводини*. Докторска дисертација. Географски факултет Универзитета у Београду.
- Lazić, L. (2007). Turizam i ruralna područja. *Ruralni turizam*, 7–30. Department za geografiju, turizam i hotelijerstvo PMF Univerziteta u Novom Sadu.
- LEADER (2004). *From Initiative to Method. Guide to teaching the LEADER approach*. www.leader.com
- Lovrić, M. (2009). *Osnovi statistike*. Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu.
- Lowe, Ph., Ward, N. (2007). Sustainable rural economies: some lessons from the English experience. *Sustainable development* 15 (5), 307–317.
- Lukić, A. (2010). О теоријским приступима ruralnom prostoru. *Hrvatski geografski glasnik* 72 (2), 49–75.
- Lukić, A. (2012). *Mozaik izvan grada – tipologija ruralnih i urbaniziranih naselja Hrvatske*. Samobor: Meridijani.
- Lukić, V. (2012). Economic profile of the Serbian commuter. *Industrija* 40 (2), 79–90.
- Lutovac, M. (1964). Poljoprivredni značaj planinsko-brdskih krajeva i zadržavanje stanovništva u njima. *Godišnjak Geografskog društva SR Crne Gore*, 47–56.
- Љешевић, М., Мркша, М., & Милановић, М. (2011). Еколошки аспекти планирања руралног развоја. *Гласник СГД* 41 (1), 33–51.
- Максин–Мићић, М. (2003). Могућности одржања села на планинском подручју Србије. У Николић, М., Малобабић, Р. (ур.) *Одрживи развој планинских подручја Србија*. Посебно издање 42 (стр. 45–73). Београд: Институт за архитектуру и урбанизам Србије.
- Maksin, M., Tošić, D., & Krunic, N. (2014). Perspektive regionalnog prostornog planiranja u Srbiji. U Petrić, J., Vujošević, M., Hadžić, M., & Bajat, B. (ur.) *Obnova strateškog prostornog mišljenja, istraživanja i upravljanja u Srbiji*. Posebna izdanja 74 (pp. 45–78). Beograd: Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije.
- Malinen, P., Keranen, R., Keranen, H. (1994). *Rural area typology in Finland – a tool for rural policy*. Research Reports 123. University of Oulu, Research Institute of Northern Finland.
- Malinen, P. (2007). *Rural Area Typology in Finland – marginality within rural areas*. Study Programme on European Spatial Planning, Final report. <http://www.nordregio.se/spespn/Files/2.2.annex9.pdf>.

- Малобабих, Р., & Маричић, Т. (2003). Градска и централна насеља у функцији развоја планинских подручја. У Николић, М., & Малобабих, Р (ур.). *Одрживи развој планинских подручја Србије*, Посебно издање 42 (45–73). Београд: Институт за архитектуру и урбанизам Србије.
- Малобабих, Р., & Бакић, О. (2003). Просторно-демографске промене на планинским подручјима Републике Србије. У Николић, М., & Малобабих, Р (ур.). *Одрживи развој планинских подручја Србије*, Посебно издање 42 (3–28). Београд: Институт за архитектуру и урбанизам Србије.
- Малобабих, Р., Чутовић, М., & Ралевић, М. (ур.) (2004). *Планирање и уређење села и руралних подручја*. Београд: Удружење урбаниста Србије.
- Malobabić, R., & Bakić, O. (2004). Prostorno-urbanistička pravila i standardi za održivo uređenje seoskih naselja u Srbiji. U Milašin, N., Spasić, N., Vujošević, M., & Pucar, M. (ur.) *Održivi prostorni, urbani i ruralni razvoj Srbije*. Zbornik radova (pp. 45–55). Beograd: Institut za arhitekturu i urbanizam.
- Mardsen, T. (1998). New Rural Territories: Regulating the Differentiated Rural Spaces. *Journal of Rural Studies* 14 (1), 107–117.
- Mardsen, L. M., & Adriansen, H. K. (2004). Understanding the use of rural space: the need for multi-methods. *Journal of Rural Studies* 20, 485–497.
- Marić, I., & Manić, B. (2004). Urbanizacija seoskih naselja u planinskim područjima. U Milašin, N., Spasić, N., Vujošević, M., & Pucar, M. (ur.) *Održivi prostorni, urbani i ruralni razvoj Srbije*. Zbornik radova (pp. 65–69). Beograd: Institut za arhitekturu i urbanizam.
- Марковић, П. (ур.) (1992). *Оживљавање села*. Београд: Одбор САНУ за проучавање села, Министарство пољопривреде, водопривреде и шумарства, Институт за економику пољопривреде, Задружни савез Србије, Институт за криминолошка и социолошка истраживања.
- Martinović, M., & Ratkaj, I. (2015). Sustainable rural development in Serbia: Towards a quantitative typology of rural areas. *Carpathian Journal of Earth and Environmental Sciences* 10 (3), 37–48.
- Матијевић, Д. (2003). *Просторно-функционална повезаност насеља општине Стара Пазова са урбаним системом Београда*. Посебна издања 73. Београд: Географски институт „Јован Цвијић“, САНУ.
- Мацура, М. (1954). Критеријуми за разграничавање градског и сеоског становништва. *Статистичка ревија* 3–4, 371–376. Југословенско друштво.
- Maynoot NUI (2000). *Irish Rural Structure and Gealtacht Areas*. Centre for Local and Regional Studies. National Spatial Strategy. <http://www.irishspatialstrategy.ie/docs/report10.pdf>
- Meredith, D. (2006). *Identification of rural regions for planning purposes in Serbia*. The Rural Economy Research Centre. Working Paper Series 06-WP-RE-16.

- Meredith, D. (2007). *Identification and Classification of Rural Spaces for Planning Purposes in a Data Poor Environment: Bosnia Herzegovina*. The Rural Economy Research Centre. Working Paper Series 07-WP-RE-16.
- Miletić, R., & Todorović, M. (2003). Ecotourism and Complementary Activities as a Possibility of Including in the Development Process, in the Development and Potentials of Ecotourism on Balcan Peninsula. Belgrade: Geographical Institute "Јован Цвијић".
- Miletić, R., & Drobњaković, M. (2011). Могућности одрживог просторног развоја локалне економије општине Гроцка. У Д. Филиповић, В. Шећеров, & В. Лукић (Ur.), *Planska i normativna zaštita prostora i životne sredine*. Zbornik radova (95–300), Palić-Subotica. Beograd: Asociјacija prostornih planera Srbije, Geografski fakultet, Ministarstvo životne sredine i просторног планирања.
- Miletić, R., & Drobњaković, M. (2015). Changes in spatial-functional development of the municipality of Indjija (Serbia). *Зборник радова Географског института „Јован Цвијић” САНУ* 65 (2), 145–161.
- Миливојевић, М., Милошевић, М., & Ђалић, Ј. (2008). Последице спонтаног расељавања насеља на територији Републике Србије. *Демографски преглед* 8, 3–4.
- Milić, B. (2011). *Ruralni razvoj. Praktikum za lokalne aktere*. Beograd: Stalna konferencija gradova i opština.
- Милојевић, Б. Ж. (1929). Географске особине села. У Стојадиновић, М. (ур.) *Наше село* (стр. 63–67). Београд: Савремене општине и наша села.
- Miljanović, D., Miletić, R., Ђorđević, J. (2010). Regional inequality in Serbia as a development problem. *Acta geographica Slovenica*, 50 (2), 253–275.
- Митровић, М. (1996). Проблеми развоја српског села и „оживљавање“ старог. *Зборник Матице српске за друштвене науке* 101, 73–87.
- Митровић, М. (2015). *Села у Србији*. Републички завод за статистику.
- Михајловић, С. (1994). Основне тенденције динамике руралног становништва Србије. *Географски годишњак* 30, 105–113. Крагујевац: СГД.
- Murdoch, J., Pratt, C.A. (1993). Rural studies: modernism, postmodernism and the "post-rural". *Journal of Rural Studies* 9, 411–427.
- Murdoch, J. (2000). Networks – a new paradigm of rural development? *Journal of Rural Studies* 16, 407–419.
- Murray, M. (2008). Planning Trough Dialogue for Rural Development: The European Citizens' Panel Initiative. *Planning, Practice & Research* 23 (2), 265–279.
- Немањић, М. (1996). Културни потенцијали, културна политика и савремено село у Србији. *Зборник Матице српске за друштвене науке* 101, 41–49.
- Nenković-Riznić, M. (2007). Communal waste elimination problem and recycling possibilities in rural areas – example of villages of Stara planina. In Bogdanović, M.,

- Cvijanović, R., & Vosnakos, F.K. (ed.) International conference *Multifunctional agriculture and rural development*, 2, 826–836. Institute of agricultural economics, Beočin.
- Nikolić, M., & Maksin–Mičić, M. (2003). Ograničenja ruralnog razvoja u uslovima tranzicije. *Ekonomski anali* 159, 159–171.
- Николић, М., & Живановић, Ј. (2006). Индикатори руралности и развојне шансе локалних заједница. *Економика пољопривреде* 53, 45–56.
- Николић, М., Поповић, В., & Катић, Б. (2009). Коришћење пољопривредног земљишта. *Студијско–аналитичке основе Стратегије просторног развоја Републике Србије*. Београд: Институт за архитектуру и урбанизам Србије.
- Николић, М. (2003). Економски капацитети планинских ливада и пашњака. У Николић, М., & Малобабић, Р (ур.) *Одрживи развој планинских подручја Србије*, Посебно издање 42 (127–140). Београд: Институт за архитектуру и урбанизам Србије.
- Новаковић, С. (1891). Село. *Глас Српске академије наука* 24.
- Новаковић, Н. (2008). Село, модернизација и српска транзиција. У Стевановић, Ђ. (ур.) XIV Међународни научни скуп – Власински сусрети 2008, *Село у транзицији* (20–33). Београд: Завод за проучавање села; Српско удружење за социологију села и пољопривреде; Балканска асоцијација за социологију села и пољопривреде.
- Njegovan, Z., Pejanović, R., & Petrović, D. (2008). Regionalizacija ruralnog područja AP Vojvodine. Problemi definisanja ruralnog područja. *Agroekonomika* 39–40, 5–17.
- OECD (1994). *Creating rural indicators for shaping territorial policy*. Paris.
- ONEP (2012). *European rural futures. Final definition and delineation of rural areas in Central Europe*. Budapest: Office for National Economic Planning (ONEP). Department of Strategic and Spatial Planning and Evaluation, Unit for International Territorial Cooperation and Urban Strategy.
- Openshaw, (1985). Rural area classification using census data. *Geographia Polonica* 51, 285–300.
- Павков, С. (2008). Подела насеља на сеоска и градска. Саветовање „Попис 2011.“ – попис становништва, домаћинстава и станова. *Зборник радова* (174–181). Београд: Републички завод за статистику.
- Pantić, M. (2015). Delineation of mountains and mountain areas in Europe – a planning approach. *Зборник радова Географског института „Јован Цвијић” САНУ* 65 (1), 43–58.
- Pantić, M. (2016). *SILC i tipologija naselja: statistička analiza opravdanosti trihotomne podele naselja*. Београд: Тим за социјално укључивање и смањење сиromaштва Влада Републике Србије; Програм Уједињених нација за развој.
- Paquette, S., & Domon, G. (2003). Changing ruralities, changing landscapes: exploring social recomposition using a multi-scale approach. *Journal of Rural Studies* 19, 425–444.

- Penev, G. (1997). Demografske determinante starenja stanovništva SR Jugoslavije – modelski pristup. *Stanovništvo* 35 (3-4), 109–130. Београд: CDI-IDN.
- Перишић, Д. (2002). Локална заједница, насеља и јавне службе у планинским подручјима. У *Планина* (стр. 93–95). Београд: СИТ; Институт за архитектуру и урбанизам Србије.
- Perpar, A., & Kovačić, M. (2002). Typology and development characteristics of rural areas in Slovenia. *Dela* 17, 85–99.
- Петовар, К., & Јокић, В. (2009). Социјални развој – индикатори социјалне искључености. *Стратегија просторног развоја Републике Србије. Студијско-аналитичка основа*. Републичка агенција за просторно планирање.
- Politechno di Milano, Department of Economics and Production (1999). A Typology of Rural Areas in Europe. In *Towards a New Urban Rural Partnership in Europe*. Study Programme on European Spatial Planning of the European Commission.
<http://www.nodregio.se/spespn/Files/2.3.ruralareas.pdf>
- Поповић, П. (1929). О селу са естетично–техничке стране. У Стојадиновић, М. (ур.) *Наше село* (141–148). Београд: Савремене општине и наша села.
- Роповић, В., & Ristić, M. (2001). *Statistika u psihologiji*. Београд: Мрељеš.
- Phillips, M., Fish, R. & Agg, J. (2001). Putting together ruralities: towards a symbolic analysis of rurality in the British mass media. *Journal of Rural Studies* 17, 1–27.
- Радмановић, Д. (1999). Руралност и урбанизованост Србије и старост становништва и пољопривредника. *Демографски зборник V: Социјалне и економске мере у прилог рађању* (стр. 233–251). Београд: САНУ.
- Радовановић М. (1965). Методолошка питања типолошке класификације сеоских насеља са посебним освртом на Србију. *Зборник радова Географски факултет, ПМФ 12*, 97–110. Универзитет у Београду.
- Радовановић, М., & Николић, С. (1973). Дисперзија као квантитативни параметар просторног размештаја и организације географских елемената и неке методе за њено географско изучавање у системима сеоских насеља (са примерима из СР Србије). *Зборник радова Географског института ПМФ 20*, 99–114.
- Radovanović, S. (1999). Demografski razvitak seoskog stanovništva i neki problemi njegove revitalizacije. *Stanovništvo* 1–4, 9–25.
- Радовановић, В. (2010). Интегрални рурални развој: ка складнијем регионалном развоју. *Зборник Матице српске за друштвене науке 132*, 41–53.
- Ракић, Р. (1984). Утицај географских фактора на положај и тип сеоских насеља на Пештеру. *Зборник радова Географског института ПМФ 31*, 73–78.
- Раткај, И. (2009). *Просторно-функционална организација Београда*. Географски факултет Универзитета у Београду.
- РГЗ (2012). *Површине атара насеља*. Београд: Републички геодетски завод.

- РЗС (2012а). *Општине и региони у Републици Србији, 2012. године*. Београд: Републички завод за статистику.
- РЗС (2012б). Попис становништва, домаћинства и станова 2011. године. *Пол и старост*, књ. 2. Београд: Републички завод за статистику.
- РЗС (2012в). *Демографска статистика (витална статистика)*. Посебна обрада. Београд: Републички завод за статистику.
- РЗС (2013а). Попис пољопривреде 2012. године. *Пољопривреда у Републици Србији*, књ. 1. Београд: Републички завод за статистику.
- РЗС (2013б). Попис пољопривреде 2012. године. *Пољопривреда у Републици Србији*, књ. 2. Београд: Републички завод за статистику.
- РЗС (2013в). Попис становништва, домаћинства и станова 2011. године. *Школска спрема, писменост и компјутерска писменост*, књ. 3. Београд: Републички завод за статистику.
- РЗС (2013г). Попис становништва, домаћинства и станова 2011. године. *Миграције*, књ. 9. Београд: Републички завод за статистику.
- РЗС (2013д). Попис становништва, домаћинства и станова 2011. године. *Основне карактеристике домаћинства*, књ. 13. Београд: Републички завод за статистику.
- РЗС (2013ђ). Попис становништва, домаћинства и станова 2011. године. *Домаћинства према броју чланова*, књ. 10. Београд: Републички завод за статистику.
- РЗС (2013ж). Попис становништва, домаћинства и станова 2011. године. *Стамбене јединице према броју лица и домаћинства*, књ. 26. Београд: Републички завод за статистику.
- РЗС (2013з). Попис пољопривреде 2012. године. *Пољопривредна газдинства према броју чланова и величини*. Посебна обрада. Београд: Републички завод за статистику.
- РЗС (2013и). Попис пољопривреде 2012. године. *Пољопривредно земљиште према начину коришћења*. Посебна обрада. Београд: Републички завод за статистику.
- РЗС (2014а). Попис становништва, домаћинства и станова 2011. године. *Становништво према извору прихода*. Посебна обрада. Београд: Републички завод за статистику.
- РЗС (2014б). Попис становништва, домаћинства и станова 2011. године. *Делатност*. Посебна обрада. Београд: Републички завод за статистику.
- РЗС (2014в). Попис становништва, домаћинства и станова 2011. године. *Дневне миграције*. Посебна обрада. Београд: Републички завод за статистику.
- РЗС (2014г). Попис становништва, домаћинства и станова 2011. године. *Становништво према образовној структури*. Посебна обрада. Београд: Републички завод за статистику.

- РЗС (2014д). Попис становништва, домаћинства и станова 2011. године. *Економска активност*. Посебна обрада. Београд: Републички завод за статистику.
- РЗС (2014ђ). Попис становништва, домаћинства и станова 2011. године. *Делатност*, књ. 15. Београд: Републички завод за статистику.
- РЗС (2014е). Попис становништва, домаћинства и станова 2011. године. *Извори средстава за живот*, књ. 16. Београд: Републички завод за статистику.
- РЗС (2014ж). Попис становништва, домаћинства и станова 2011. године. *Упоредни преглед броја становника*, књ. 20. Београд: Републички завод за статистику.
- Рибар (1996). Скица програма за обнову села. *Зборник Матице српске за друштвене науке 101*, 157–165.
- Рибар, М., & Димић, Г. (2005). Традиционална архитектура српског села и перспективе развоја српске куће. У С. Стаменковић, & М. Грчић (ур.) *Србија и савремени процеси у Европи и свету (555–565)*. Београд: Географски факултет; Нови Сад: ПМФ, Департман за географију, туризам и хотелијерство; Приштина: ПМФ, Одсек за географију; Ниш: ПМФ, Одсек за географију.
- Ruppert, K., Schaffer, F., Maier, J., & Paesler, R. (1981). *Socijalna geografija*. Zagreb: Školska knjiga.
- Svendsen, G. L. H. (2004). The right to development: construction of a non-agriculturalist discourse of rurality in Denmark. *Journal of Rural Studies 20*, 79–94.
- Selman, P. H. (1988). Rural land use planning — Resolving the British paradox?, *Journal of Rural Studies 4* (3), 277–294.
- Szeman, Z. (2015). Challenges of the Long-term Care in Hungary and a possible Answer: Complex Care Model. In *Depopulation of Rural Areas in Central/Eastern Europe: Causes, consequences and solutions*, 3, Görlitz, Germany. The Oxford Institute of Population Agigng, University of Oxford. Hochschule Zittau/Görlitz, University of Applied Sciences.
- Симић, Ј., & Богдановић, Ј. (1996). Методолошки приступ и основна питања изучавања села и пољопривреде с обзиром на будуће развојне токове. *Зборник Матице српске за друштвене науке 101*, 141–157.
- Симоновић, Ђ., & Рибар, М. (1993). *Уређење сеоских територија и насеља*. Београд: ИБИ – Инжењеринг и пројектовање.
- Симоновић, Ђ. (1976). *Системи сеоских насеља у ужој Србији – мала села, разбијена сеоска насеља и систем насеља у региону*. Посебна издања. Београд: Институт за архитектуру и урбанизам Србије.
- Симоновић, Ђ. (1978). Густине насељености сеоских територија као нумерички показатељи за планску организацију простора. *Саопштења 7*. Београд: Институт за архитектуру и урбанизам Србије.
- Симоновић, Ђ. (1980). *Уређење сеоских територија*. Београд: Грађевинска књига.

- Спасовски, М. (1988). Кретање и концентрација пољопривредног становништва у СР Србији. *Зборник радова* Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ 40, 191–213.
- Спасовски, М., & Илић, Ј. (1989). Проблеми демографског развоја и депопулације руралних простора у СР Србији. *Зборник радова* 36, 63–81. ПМФ, Географски факултет.
- Сретенковић, Љ. (1986). Релативне аграрне густине насељености. *Зборник радова Института за географију ПМФ* 33, 83–88.
- Стаменковић, С. (1985). Систематизација насеља врањског краја према популационој величини. *Гласник СГД* 65 (2), 59–68.
- Стаменковић С., & Бачевић М. (1992). *Географија насеља*. Географски факултет Универзитета у Београду.
- Стаменковић, С. (1996). Дневне миграције становништва у географским проучавањима насеља Србије. *Становништво* 3-4.
- Stamenković, S. (1999). Naučna polazišta proučavanja aktuelne ruralne situacije i seoskih naselja kao mogućih centara razvoja Srbije. *Stanovništvo* 1–4, 185–194.
- Стаменковић, С. (2001). Српска географска школа и изучавање насеља. У П. Томић, С. Станковић, М. Тодоровић (ур.) *Зборник радова XIV конгреса географа Југославије* (37–47). Београд: Српско географско друштво, Географски факултет, Географски институт „Јован Цвијић“, САНУ; Нови Сад: ПМФ – Институт за географију. Београд.
- Стаменковић, С. (ур.) (2001). *Географска енциклопедија насеља Србије*. Географски факултет Универзитета у Београду.
- Стаменковић, С. (2004). Нека актуелна питања просторне организације мреже насеља и релевантни демографски проблеми у Србији. *Демографија* 1, 115–133. Београд: Институт за демографију, Географски факултет.
- Stamenković, S., & Martinović, M. (2004). Savremeni nasebinski problemi ruralnog razvoja Srbije. У: *Održivi prostorni, urbani i ruralni razvoj Srbije* (pp. 13–19). Beograd: IAUS.
- Стаменковић, С. (2005). Редифиниција појма „насеље“ у Србији – европски стандард и услов рационалне просторне организације мреже насеља. У Стаменковић, С., & Грчић, М. (ур.) *Србија и савремени процеси у Европи и свету* (стр. 529–537). Београд: Географски факултет. Нови Сад: Департаман за географију, туризам и хотелирејство, ПМФ. Приштина: Одсек за географију ПМФ. Ниш: Одсек за географију ПМФ.
- Стаменковић, С., & Гатарић, Д. (2005). Дневне миграције ученичке сеоске омладине према Свилајнцу као индикатор перспективе руралног развоја. *Демографија* 2, 81–95.

- Стаменковић, С. (2007). Проучавање просторне организације мреже насеља Србије и европске препоруке. *Зборник радова 1, Први конгрес српских географа (97–107)*. Београд: Српско географско друштво; Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ; Географски факултет Универзитета у Београду; Нови Сад: Департман за географију, туризам и хотелијерство.
- Стаменковић, С., Тошић, Д., & Гатарић, Д. (2009). Полицентричност, мрежа насеља, умрежавање насеља и општина. *Стратегија просторног развоја Републике Србије. Студијско–аналитичка основа*. Београд: Републичка агенција за просторно планирање.
- Стевановић Ђ. (2008). Политика, наука и село Србије. У Стевановић, Ђ. (ур.) *Село у транзицији*, 14. међународни научни скуп *Власински сусрети 2008* (стр. 33–39). Београд: Завод за проучавање села, Београд: Српско удружење за социологију села и пољопривреде и Београд: Балканска асоцијација за социологију села и пољопривреде.
- Степић, М. (1991). Занатство као компонента економског развоја села. У Станковић, С. (ур.) *Географски проблеми пограничних крајева Србије (93–100)*. Београд: Географски факултет.
- Стојанов, М. (1996). Село као јединица руралности и оквир балансирања потенцијала развоја. *Зборник Матице српске за друштвене науке 101*, 7–21.
- Стојанов, М. (2004). *Социологија сеоских колектива – огледи*. Матица српска. Завод за социологију развоја села.
- Стојановић, Б. (2003). Размештај и густина становништва као основа регионализације. У Спасовски, М. (ур.) *Демографске основе регионализације Србије*. Посебна издања Географског института „Јован Цвијић“ САНУ, 54 (стр. 73–114).
- Stojiljković, D., & Bošković, O. (2008). Metodološke napomene u vezi sa identifikacijom ruralnih područja i utvrđivanjem indikatora za merenje stepena ruralnosti. *Agroekonomika 37–38*, 48–56.
- Stojiljković, D., & Njegovan, N. (2010). Prilog za izgradnju koncepta ruralne regionalizacije u Republici Srbiji. *Ekonomika poljoprivrede 57* (4), 579–587.
- Terluin, I., Godeschalk, F. E., Von Meyer, H., Post, J. A., & Strijker, D. (1995). Agricultural incomes in Less Favoured Areas of the EC: A regional approach. *Journal of Rural Studies 2* (2), 217–228.
- Тодоровић, М. (1988). Густине насељености пољопривредног становништва у СР Србији. *Зборник радова Географског института „Јован Цвијић“ САНУ 40*, 221–235.
- Тодоровић, М. (1995). Образовне карактеристике активног пољопривредног становништва Србије. *Географски годишњак*, Подружница Крагујевац, 31–40.
- Todorović, M. (2002). *Osnove tipologije i regionalizacije poljoprivrede Srbije*. Beograd: SGD.

- Тодоровић, М. (2003). Пољопривредно становништво у функцији регионализације. У Спасовски, М. (ур.) *Демографске основе регионализације Србије*. Посебна издања Географског института „Јован Цвијић“ САНУ 54, 201–249.
- Тодоровић, М. (2007а). Обухват, размештај и значајније импликације депопулације у руралним подручјима Србије. У *Зборнику радова* са Првог конгреса српских географа. Београд: Српско географско друштво.
- Тодоровић, М. (2007б). Рурална географија и рурално друштво у прошлости и будућности. *Зборник радова Географског института „Јован Цвијић“ САНУ* 57, 45–55.
- Todorović, M., & Drobnjaković, M. (2010). Peripheral rural areas in Serbia – the result of unbalanced regional development. *Geographica Timisiensis* 19 (2), 207–219.
- Тошић, Б. (1996). Типологија насеља на основу примењеног истраживања. *Зборник радова Географског института „Јован Цвијић“ САНУ* 46, 143–149.
- Тошић, Б. (2011). *Основе руралног планирања*. Београд: Географски факултет.
- Тошић, Д. (1999). *Просторно–функцијски односи и везе у нодалној регији Ужица*. Докторска дисертација. Географски факултет Универзитета у Београду.
- Тошић, Д. (2000). Просторно–функцијске везе и односи у урбаним регијама. *Архитектура и урбанизам*, 7. Београд: Институт за архитектуру и урбанизам.
- Тошић, Д., & Обрадовић, Д. (2003). Савремене тенденције у развоју мреже насеља општине Смедерево. *Гласник СГД* 83 (2), 31–45.
- Тошић, Д., & Крунић, Н. (2005). Урбане агломерације у функцији регионалне интеграције Србије и Југоисточне Европе. *Гласник СГД* 85 (1), 137–148.
- Тошић, Д., & Невенић, М. (2006). Мрежа насеља општине Нови Пазар – стање и тенденције у развоју. *Гласник СГД* 86 (1), 151–164.
- Тошић, Д., & Невенић, М. (2007). Дневни урбани системи – просторни израз дневне миграције становништва. *Демографија* 4, 163–176.
- Тошић, Д., Крунић, Н., & Петрић, Ј. (2009). Дневни урбани системи у функцији просторне организације Србије. *Архитектура и урбанизам* 27, 35–45.
- Трифунски, Ј. (1973). Одумирање села у сливу Радике. *Географски преглед* 14–15, 257–260. Сарајево.
- Трифунски, Ј. (1992). Прилог проучавању села у Републици Македонији. Симпозијум *Сеоски дани Сретена Вукосављевића* 14, 133–140. Пријепоље: Фонд за културу општине Пријепоље.
- Troughton, M. J. (1983). Functional classification of rural areas: Some Canadian examples. *Geographica Polonica* 46, 217–228.
- Ђирић, Ј. (1972). Проблем развоја и трансформације сеоске куће с посебним освртом на кућу у ужој Србији. *Гласник СГД* 52 (2), 75–90.
- Ђирић, Ј. (1975). *Упутство за социолошко проучавање села*. Ниш.

- Ćirić, J. (1979). *Osnove sociologije naselja i sociologije sela*. Niš: IRO, Gradina.
- Ђирић, Ј. (1991). Еволуција и трансформација појмова село и сељак. *Гласник СГД* 71 (1), 73–76.
- Ђурчић, С. (1987). Problemi morfološke tipologije naselja. *Zbornik radova Prirodno-matematičkog fakulteta u Novom Sadu* 17, 137–148.
- F.A.O. (1993). *Guidelines for Land Use Planning*. Pres. by Soil Res., Manag. and Service under guide of the Inter-Dept. Working Group on land use planning. Food and Agr. Org. of the Un. Nations. Rome, p. 96.
- Filipović, M., Kokotović Kanazir, V., & Drobňaković, M. (2016). Small towns in Serbia – The „bridge“ between the urban and the rural. *European Countryside* 4, 462–480.
- Frank, K., & Hibbard, M. (2016). Rural Planning in the Twenty-First Century: Context-Appropriate Practices in a Connected World. *Journal of Planning Literature* 37 (3), 299–308.
- Friđanović, M. (1972). Tipovi kretanja stanovništva i egzodusna područja Republike Hrvatske 1961–1971. *Stanovništvo* 3–4. Beograd: CDI-IDN.
- Friđanović, M. (1973). Tipovi kretanja stanovništva i egzodusna područja Republike Hrvatske 1961–1971. *Stanovništvo* 1–2, 177–189. Beograd: CDI-IDN.
- Hanson, B. (2008). Wither Qualitative/Quantitative?: Grounds for Methodological Convergence. *Quality & Quantity* 42, 97–111.
- Harrington, V., & O'Donoghue, D. (1998). Rurality in England and Wales 1991: A Replication and Extension of the 1981 Rurality Indeks. *Sociologia Ruralis* 38 (2), 178–203.
- Hay, K. (2002). *Rural indicators and Rural Development*. Final Report. European Union.
- Halfacree, K. (1993). Locality and social representation: space, discourse and alternative definitions of the rural. *Journal of Rural Studies* 9, 23–37.
- Hahn, A. (1970). Planning in rural areas. *Journal of the American institute of planners* 36 (1), 44–49.
- Hemalata, D. (2002). Rural Planning: General. In: *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences* (pp. 13.425–13.429).
<http://work.bepress.com/hdandekar/24/> (Retrieved on 10th Marth 2018).
- Hoggart, K., Buller, H., & Black, R. (1995). *Rural Europe, Identity and Change*. London: Arnold.
- Hoggart, K., & Hiscock, C. J. (2005). Occupational structures in service-calls households: comparisons of rural, suburban and inner-city residential environments. *Environment and Planning A* 37 (1), 63–80.
- Hoggart, K., & Paniagua, A. (2001). What rural restructuring? *Journal of rural studies* 17, 41–62.

- Hoff, A. (2015). Making the case for cross-regional analysis in gerontological research in Central/Eastern Europe. In *Depopulation of Rural Areas in Central/Eastern Europe: Causes, consequences and solutions*, 4, Görlitz, Germany. The Oxford Institute of Population Agigng, University of Oxford. Hochschule Zittau/Görlitz, University of Applied Sciences.
- Cartwright, A., & Drobnjaković, M. (2014). *Why is farm land abandoned in some places but not others? Presentation of case study of South-East Serbia*. LANDNET, Belgrade.
- http://www.fao.org/fileadmin/user_upload/Europe/documents/Events_2014/4LandNet/2_6_2_Factors_Causing_Abandonment_Of_Land_In_Serbia_Andrew_Cartwright.pdf (Retrieved in Oktobar 2015)
- Cvejić, S., Babović, M., Petrović, M., Bogdanov, N., & Vuković, O. (2010). *Socijalna isključenost u ruralnim oblastima Srbije*. Beograd: UNDP, Centar za inkluzivni razvoj, SeConS.
- Цвијић, Ј. (1922). *Балканско полуострво и јужнословенске земље. Основе антропогеографије*, књ. 1. Београд.
- Цвијић, Ј. (1991). *Антропогеографски списи*. Сабрана дела 4. Друго издање. Београд: Српска академија наука и уметности; Завод за издавање уџбеника и наставна средства; Књижевне новине.
- Cloke, P. J. (1977). An index of rurality for England and Wales. *Regional Studies* 11, 31–46.
- Cloke, P., & Patrick, H. (1984). Policy and Implementation in Rural Planning. *Geoforum* 15 (2), 261–269.
- Cloke, P. (1997). Country backwater to virtual village? Rural studies and the cultural turn. *Journal of Rural Studies* 13 (4), 367–375.
- Cloke, P.J. (2006). Conceptualizing rurality. In P. Cloke, T. Marsden, P.H. Mooney (eds.) *Handbook of Rural Studies* (pp. 18–28). London: Sage Publications.
- Copus, A., Psaltopoulos, D., Skuras, D., Terluin, I., & Weingarten, P. (2008). *Approaches to Rural Typology in the European Union* (ed. Giray, F.H. & Ratering, T.). Joint Research Centre. European Commission.
- Crkvenčić, I. (1983). Proces socijalnog raslojavanja sela i pojava neobrađenih oranica i ugara u SR Hrvatskoj (na primjeru triju sela u općini Slavonski Brod). *Geografski glasnik* 45, 45–53.
- Шешић, Б. (1988). *Основи методологије друштвених наука*. Београд: Научна књига.
- Шећеров, В., Невенић, М., Тошић, Д. (2009). Улога и однос села и града – Функционална урбана подручја. *Стратегија просторног развоја Републике Србије*. Београд: Републичка агенција за просторно планирање.
- Šiljković, Ž. (2014). Rurality: myth and reality? In International Scientific Conference. In Šiljković, Ž., Čuka, A., & Pejdo, A. (eds.) *Contemporary development of European rural areas*, Book of abstracts, 6–7. Zadar.

Štambuk, M. (1996). Sociologijska obilježja hrvatskoga ruralnog prostora. *Sociologija i prostor* 133–134, 199–202. Zagreb.

Šuvar, S. (1972). Tipologijska metoda u našem istraživanju. U Šuvar, S., Puljiz, V. (ur.) *Tipologija ruralnih sredina u Jugoslaviji*. Zbornik teorijskih i metodoloskih radova (pp. 137–159). Zagreb: Sour za sociologiju sela Instituta za ekonomiku poljoprivrede i sociologiju sela.

Интернет извори:

Институт за јавно здравље Србије „Др Милан Јовановић Батут“ <http://www.batut.org.rs/index.php?lang=2>

Министарство просвете, науке и технолошког развоја, http://www.mpn.gov.rs/wp-content/uploads/2015/08/Privatne_predskolske_ustanove_2005-2014.pdf

<http://www.posta.rs/>,

<http://www2.pups.rs/http://www2.pups.rs/>;

<http://www.udaljenosti.com/>.

http://www.podaci.net/_z1/2125837/O-bpross03v9458-0031.html

ПРИЛОГ 1. Кумулативна табела индикатора руралности
у типологијама руралних простора

Индикатори руралности	Извор/ коришћена типологија	Објашњење	Доступност у Србији
Број становника	UN (1969); Извештај ППРС 2012; Lukić, 2012.; Ballas et al. 2003; SPESP, 2000; Маџура, 1954; Стаменковић, Бачевић, 1992; Симоновић, Рибар, 1993; OECD (1996); Eurostat; Gulumser, et al., 2007; Pettersson, 2001.	Удео у укупној популацији	насеље
Промена броја становника	Handbook on rural households, 2005; Cartwright et al., 2014; Perpar, Kovačić, 2001.; Meredith, 2006; Estratoglou et al., 2007; Blunden, et al., 1996; Петровар, 2003.; OECD; Njegovan, Pejanović & Petrović, 2008.; Council European	Однос популације 2011 и 1971. године	насеље
Густина насељености	UN (1969); OECD (1996); Agenda 2000 (EU Commission, 1997); ESPON 1.1.2.; Извештај ППРС 2012; EU Commission; Ballas et al. 2003; Gulumser, et al., 2007; Maunoot, Martin, 2000 Perpar, Kovačić, 2001.; Meredith, 2006; Estratoglou et al., 2007; Blunden, et al., 1996; Copus et al., 2001.; SERA; EU PAIS; Hay, 2002; НППР; 2011; Којић, 1958; Стаменковић, Бачевић, 1992; Симоновић, Рибар, 1993; Рагкај, 2009; Николић, Живановић, 2006.; Martinović & Ratkaj, 2015.; Jonard et al., 2009.	Број становника по km ²	насеље
Удео младог ст.	Извештај ППРС 2012; Lukić, 2012; Maunoot, Martin, 2000; Meredith, 2006; Estratoglou et al., 2007; Hay, 2002; НППР; 2011; Martinović & Ratkaj, 2015.; Openshaw, 1985;	Предшколско и образовано; Становништво до 15 година у укупном	насеље
Удео старог ст.	Извештај ППРС 2012; Lukić, 2012; Cartwright et al., 2014; Maunoot, Martin, 2000; Meredith, 2006; Estratoglou et al., 2007; Hay, 2002; НППР; 2011; Martinović & Ratkaj, 2015.; Council European; Cloke, 1977; Mälinen, 1995; ONER, 2012.; Openshaw, 1985;	Удео ст. старијег од 65 г.	насеље
Стопа зависности старих/индекс	EU Commission; Lukić, 2012; Perpar, Kovačić, 2001; EU PAIS; Рагкај, 2009; ONER 2012.	Однос старијег од 65 према млађем од 15 г.	насеље
Етничка структура	ППРС, 2010.; ONER, 2012.	Удео несрпске популације	општина
Стопа активности на	Извештај ППРС 2012;	Удео женског активног ст.	насеље
Величина домаћинства	Lukić, 2012; Gulumser, et al., 2007; Рагкај, 2009; Martinović & Ratkaj, 2015.; Ballas et al., 2003; OECD; Cloke, 1977; Openshaw, 1985; Pettersson, 2001.	Просечан број чланова домаћинства	насеље
Степен имиграција	Lukić, 2012; European Commission, 2005; Cloke, 1977	Удео досељених у укупном ст.	општина
Старачка и самачка домаћинства	Cartwright & Drobjajković, 2014; Maunoot & Martin, 2000; Рагкај, 2009; Openshaw, 1985;	Удео домаћинства са једним чланом и са члановима старијим од 65 година	насеље
Аутохтоно становништво	Martinović & Ratkaj, 2015.	Удео немигрантске популације	општина
Индекс виталитета	Maunoot, Martin, 2000; Estratoglou et al., 2007; OECD	Однос ст. 20-39 година према старијим од 65 година	насеље

Демографски

	Стопа фертилитета	Maunoot, Martin, 2000; Ballas et al. 2003; Петовар, 2003.; EU PAIS; Николић, Живановић, 2006.; Orenshaw, 1985;	насеље
	Стопа природног прираштаја	OECD; Martinović & Ratkaj, 2015.; Ballas et al. 2003; Orenshaw, 1985;	насеље
	Значај насеља	UN (1969); Јовановић, 1988; Вељковић и др., 1995; EU Commission, 2005; ESPON 1.1.2.; Nay, 2002; OECD (1996); ONER, 2012.; Vohme et al., 2013	Општина/ регион
	Морфолошко ширење	Milan Polytechnic, 1999; Blunden, et al., 1996; Стаменковић, Бачевић, 1992; Симоновић, Рибар, 1993; Тошић, Б. 2008.;	Општина
Насељински	Топографска обележја	Репрај, Коваčić, 2001; Estratoglou et al., 2007; Blunden, et al., 1996; Стаменковић, Бачевић, 1992; Council European	насеље
	Одрживост насељинске структуре	Извештај ППРС 2012; Петовар, 2003.	насеље
	Опремљеност стамбеног фонда	Извештај ППРС 2012; Lukić, 2012; Gulumser, et al., 2007; Meredith, 2006; Blunden, et al., 1996; Nay, 2002; НПРР, 2011.; Којић, 1958; Martinović & Ratkaj, 2015.; Orenshaw, 1985; Orenshaw, 1985; Petterson, 2001.	Општина
	Одрживост стамбеног фонда	Lukić, 2012; Cartwright et al., 2014; Раткај, 2009; Orenshaw, 1985;	Општина
Економски	Степен искоришћености стамбеног простора	UN (1969); Петовар, 2003.; EU PAIS; Раткај, 2009; Orenshaw, 1985; Petterson, 2001.	Општина/ регион
	Економски развој	EU Commission; Nay, 2002; Николић, Живановић, 2006.; OECD; Martinović & Ratkaj, 2015.; Јаћимовић, 1984.	Општина/ регион
	Структура привреде	EU Commission; Извештај ППРС 2012; Gulumser, et al., 2007; Ballas et al. 2003; Blunden, et al., 1996; Nay, 2002; ВРС, 2011.; OECD; ONER, 2012.	Општина/ регион
	Структура запослених	UN (1969); EU Commission; Nay, 2002; ВРС, 2011.; Стаменковић, Бачевић, 1992; OECD; Ballas et al., 2003; Cloke, 1977.; Orenshaw, 1985; ППРС, 2010.; OECD; Njegovan, Pejanović & Petrović, 2008.; Council European	насеље
Намена земљишта	Зараде запослених	PPRC, 2010.; OECD; Njegovan, Pejanović & Petrović, 2008.; Council European	општина
	Искоришћена пољопривредна површина	EU Commission; Meredith, 2006; ESPON 1.1.2.; Milan Polytechnic, 1999; НПРР, 2011.; Раткај, 2009; Николић, Живановић, 2006.; OECD; Martinović & Ratkaj, 2015.; ONER, 2012.	насеље
	Структура шумарства	EU Commission; Meredith, 2006; Estratoglou et al., 2007; Nay, 2002; OECD	насеље
	Коришћење земљишта	EU Commission, 2005; Nay, 2002; OECD; Ballas et al., 2003; Council European; Jonard et al., 2009.; ONER, 2012.; Troughton, 1983.	насеље
	Израђеност подручја	ESPON 1.1.2.; Раткај, 2009;	насеље
	Органска производња	EU Commission; Извештај ППРС 2012; ВРС, 2011;	насеље

	Развој запослености у I сектору	EU Commission; Lukić, 2012; Gulumsner, et al., 2007; Ballas et al. 2003; Estratoglou et al., 2007; Blunden, et al., 1996; EU PAIS; Hay, 2002; Toših, 1999; Грчић, 1958; Раќкај, 2009; OECD (1996); Martinović & Ratkaj, 2015.; Openshaw, 1985;	Удео запослених у примарном сектору у укупно запосленим; удео активног пољопр. ст.	насеље
	Структура газдинстава	EU Commission; Lukić, 2012; Cartwright et al., 2014; Estratoglou et al., 2007; Milan Polytechnic, 1999; Hay, 2002; НПРР, 2011; Тошић, 1999; Раќкај, 2009; Council European	Број ПП; Структура ПП према величини; пољ. ст. у укупном (AWU); просечна величина парцеле ПП; просечан број парцела ПП	Насеље/ катастарска општина
	Значај пољопривреде	Meredith, 2006; Gulumsner, et al., 2007; Estratoglou et al., 2007; Milan Polytechnic, 1999; Hay, 2002; НПРР, 2011; Martinović & Ratkaj, 2015.; Njegovan, Rejanović & Petrović, 2008.; Malinen, 1995; Böhme et al., 2013; Peterson, 2001.	Учеће пољопривреде у народном доходу; БДП; принос по ха; број становника по ха обрадиве површине	општина
	Старосна структура у пољопривреди	EU Commission; Lukić, 2012; Ballas et al. 2003; Estratoglou et al., 2007; Hay, 2002; Njegovan, Rejanović & Petrović, 2008.	Млади пољопривредници испод 35 према старим преко 55 год.; однос старих чланова ПП са младим; учеће старих пољопривредника	Нема / општина
	Продуктивност радне снаге у пољопривреди	EU Commission; Lukić, 2012; Estratoglou et al., 2007; Hay, 2002; Тошић, 1999; Радмановић, 1999; Николић, Живановић, 2006.; Njegovan, Rejanović & Petrović, 2008.	Бруто производ по годишњој радној јединици (AWU); удео пољ. активног у укупном активном; број агр. инд. капацитета; продуктивност	општина
	Сезонско варирање пољопривредне радне снаге	Handbook on rural households, 2005; Cartwright & Drobňaković, 2014; Meredith, 2006; Estratoglou et al., 2007; Openshaw, 1985;	Број сезонских радника у пољопривреди; удео газдинстава са делимичним анагађањем	општина
	Слабење пољопривредног сектора	Cartwright & Drobňaković, 2014	Смањење ПЗ у корист шумског и травнатог покривача СО; Удео некористеног ПЗ	насеља
	Јачање пољопривреде	Lukić, 2012; Hay, 2002; ONEP, 2012.	Удео ПЗ под закупом	насеља
	Структура коришћења пољ. земљишта	Lukić, 2012; Hay, 2002; ONEP, 2012.	Удео обрадивог у укупном пољопривредном; удео правнатих површина	насеља
	Диверзификација руралних активности	EU Commission; Lukić, 2012; Cartwright & Drobňaković, 2014; Estratoglou et al., 2007; Milan Polytechnic, 1999; EU PAIS; Hay, 2002; Јаблковић, 1984.	Удео пољопривредника који се баве другом активношћу; удео samozапослених лица; удео запослених у непољ.	Насеља/ општине
	Развој сектора услуга	EU Commission; Lukić, 2012; Gulumsner, et al., 2007; Ballas et al. 2003; Meredith, 2006; Estratoglou et al., 1996; EU PAIS; Hay, 2002; Тошић, 1999; Раќкај, 2009; OECD; Martinović & Ratkaj, 2015.; Јаблковић, 1984.	Удео запослених у терцијарном и квартарном сектору; удео у доходу	насеља
	Развој прерађивачког сектора	Извештај НПРС 2012; Lukić, 2012; Ballas et al. 2003; Meredith, 2006; Estratoglou et al., 2007; Blunden, et al., 1996; EU PAIS; Тошић, 1999; Грчић, 1999.; Раќкај, 2009; OECD; Martinović & Ratkaj, 2015.; Јаблковић, 1984.; Openshaw, 1985;	Удео запослених у прерађивачком сектору; удео у доходу	насеља
	Туристичка рурална инфраструктура	EU Commission; Извештај НПРС 2012; Gulumsner, et al., 2007; Ballas et al. 2003; Meredith, 2006; Estratoglou et al., 2007; EU PAIS; Hay, 2002; НПРР, 2011; Njegovan, Rejanović & Petrović, 2008.	Број кревета на руралном простору; број туриста; број хотела	општина

Функцијски

Стопа запослености	EU Commission; Извештај ППРС 2012; Estratoglou et al., 2007; Nay, 2002; НППР, 2011; Тошић, Николић, Живановић, 2006.; ОЕСД; Martinović & Ratkaj, 2015.; Petterson, 2001.	Запослено у радиоактивном ст.; запослено у укупном преко 15 г	насеља
Стопа незапослености	EU Commission; Estratoglou et al., 2007; Петовар, 2003.; Nay, 2002; Ratkaj, 2009; Николић, Живановић, 2006.; ОЕСД; Orenshaw, 1985;	Незапослено у радиоактивном ст., евентуално према полу	насеља
Дугогодишња незапосленост	EU Commission; Извештај ППРС 2012; Nay, 2002;	Незапослени дужи од 1 год. у укупно незапосленом	општина
Сајдро миграција	EU Commission; ППРС, 2010.; ОЕСД; Cloke, 1977; Mäkinen, 1995; Gulumser, et al., 2007.; ОНЕР, 2012.	Однос стопе пораста броја становника са стопом природног прираштаја	насеља
Обим дневних миграција	ППРС, 2010.; Lukić, 2012; Gulumser, et al., 2007; Meredith, 2006; Estratoglou et al., 2007; Nay, 2002; Ratkaj, 2009; Јаблановић, 1984.; Orenshaw, 1985; ОЕСД (1996)	Удео дневних миграција у укупном ст. које обавља занимање; удео дневних миграната на руралном простору; in & out; аутохтоно и досељено; однос дневних миграција и емиграција	Насеља/ општина
Ниво образовања	EU Commission; Lukić, 2012; Gulumser, et al., 2007; Meredith, 2006; Estratoglou et al., 2007; Blunden, et al., 1996; Петовар, 2003.; EU PAIS; Nay, 2002; Ratkaj, 2009; Martinović & Ratkaj, 2015.; Njegovan, Rejanović & Petrović, 2008.; Orenshaw, 1985; Petterson, 2001.	Удео становништва са вишим и високим образовањем у континенту од 25-65год; удео ст. без, са непотпуном и завршеном основном школом; удео дипломираних у ст. са средњом школом;	насеља
Стопа активности популације	ВРС, 2010.; Lukić, 2012;	Удео радиоактивног ст. у радном континенту;	насеља
Стопа запослености старих лица	Извештај ППРС 2012;	Удео запослених преко 50 год. у укупно запосленим	нема
Стопа незапослености жена	Meredith, 2006;	Удео незапосленог ст. женског пола у укупном незапосленом	насеља
Коефицијент економске зависности	Извештај ППРС 2012; Njegovan, Rejanović & Petrović, 2008.	Однос издржаваног и запосленог ст.	насеља
Регионална приступачност	Извештај ППРС 2012; Ballas et al., 2003; SPESP 2000; Стаменковић, Бачевић, 1992; Kozina, 2010.; Ionard et al., 2009.	Просечно време путовања до најближег регионалног центра;	нема
Доступност централним насељима и услугама	Извештај ППРС 2012; Corpus et al., 2008; ESPON I.1.1.; Lukić, 2012; Cartwright et al., 2014; Blunden, et al., 1996; EU PAIS; Којић, 1958; Стаменковић, Бачевић, 1992; Cloke, 1977; Ballas et al., 2003; Council of Europe; Orenshaw, 1985; Böhme et al., 2013	Путовање железницом до регионалног центра; просечно време путовања до најближег болничког центра; изохрона од 45мин; број значајнијих центара, број локалних и јаке опремљених насеља у изохрони од 30 мин.; удаљеност од боље опремљеног центра; дужина путовања;	нема
Централитет насеља	UN (1969); ОЕСД (1996); Lukić, 2012; Gulumser, et al., 2007; Симоновић, Рибар, 1993; Ирчић, 1999.; Тошић, Б., 2008; Gulumser, et al., 2007; Митровић, 2015;	Коефицијент локације; број културних установа; функционална зависност и стабилност насеља; Schmook-ов модел; Rochefort-ов модел;	нема

Социо-економски

Транспортна опремаљеност	Blunden, et al., 1996; Martinović & Ratkaj, 2015; Njegovan, Rejanović & Petrović, 2008; OECD; Malinen, 1995; Council European	Дужина и густина путне мреже;
Индекс периферности	Sorus et al., 2001, SERA ; ESP ; Jonard et al., 2009.	нема
Степен деаграризације	Јовановић, 1988; Маџура, 1954;	Удео активног непољопривредног ст.
Издржавано ст.	Раткај, 2009; OECD	Удео пензионера и осталих

Извор: Елаборација аутора

ПРИЛОГ 2. Пирсонов коефицијент корелације у скупу изабраних варијабли (1. део)

	Број ст. 2011.	Предшк. ст.	Индекс виталности	Стара лица	Аграрна густина	Алтернативно коришћење ПЗ	Централитет	Самачка дом.	Вишечлана дом.	Диверзифик.	Дневна мобилност	Ангажовани у пољ.	Лица са пензијом	ПП	Лица са соп. примљем	Стопа промене	Улаженост од центра	Густина насељености	Дугорочна независност
Број ст. 2011.	1	0,2	0,3	-0,3	0,1	0,0	0,4	-0,3	0,1	0,2	0,0	-0,2	-0,3	-0,3	-0,1	0,5	-0,2	0,5	0,1
Предшколско ст.	0,2	1	0,6	-0,6	0,0	0,0	0,1	-0,5	0,6	0,1	0,1	-0,1	-0,6	-0,1	0,2	0,5	-0,1	0,2	0,0
Индекс виталности	0,3	0,6	1	-0,6	0,1	0,0	0,1	-0,5	0,6	0,1	0,1	-0,2	-0,6	-0,2	0,1	0,5	-0,1	0,3	0,0
Стара лица	-0,3	-0,6	-0,6	1	0,0	0,0	-0,2	0,7	-0,6	-0,2	-0,3	0,2	0,9	0,1	0,0	-0,7	0,2	-0,3	-0,2
Аграрна густина	0,1	0,0	0,1	0,0	1	0,0	0,0	0,0	-0,1	0,2	0,0	-0,3	0,1	-0,3	0,1	0,1	-0,1	0,2	0,0
Алтернативно коришћење ПЗ	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Централитет	0,4	0,1	0,1	-0,2	0,0	0,0	1	-0,2	0,1	0,4	-0,3	-0,1	-0,2	-0,2	-0,1	0,2	0,0	0,1	0,1
Самачка дом.	-0,3	-0,5	-0,5	0,7	0,0	0,0	-0,2	1	-0,6	-0,1	-0,2	0,1	0,6	0,0	0,1	-0,6	0,1	-0,2	-0,1
Вишечлана дом.	0,1	0,6	0,6	-0,6	-0,1	0,0	0,1	-0,6	1	0,0	0,1	0,0	-0,6	0,1	0,0	0,4	-0,1	0,1	0,0
Диверзификација	0,2	0,1	0,1	-0,2	0,2	0,0	0,4	-0,1	0,0	1	-0,2	-0,4	-0,1	-0,3	0,0	0,2	0,0	0,1	0,1
Дн. мобилност	0,0	0,1	0,1	-0,3	0,0	0,0	-0,3	-0,2	0,1	-0,2	1	-0,1	-0,2	0,0	0,0	0,3	-0,2	0,1	0,1
Ангажовани у пољопривреди	-0,2	-0,1	-0,2	0,2	-0,3	0,0	-0,1	0,1	0,0	-0,4	-0,1	1	0,1	0,4	-0,1	-0,3	0,2	-0,2	-0,1
Лица са пензијом	-0,3	-0,6	-0,6	0,9	0,1	0,0	-0,2	0,6	-0,6	-0,1	-0,2	0,1	1	0,0	-0,1	-0,6	0,1	-0,2	-0,1
ПП	-0,3	-0,1	-0,2	0,1	-0,3	0,0	-0,2	0,0	0,1	-0,3	0,0	0,4	0,0	1	-0,1	-0,3	0,2	-0,3	0,0

ПРИЛОГ 2. Пирсонов коефицијент корелације у скупу изабраних варијабли (2. део)

	Коефицијент ек. зависности	Високо образовани	Средње образовани	Стопа активности	Стопа незапосленост	Стопа запослености	III мале величине	III средње величине	Велика III	Степен израђености	Урбана густина насељености	Некористишено ПЗ	Користишено ПЗ	Оранице и баште	Стадни засади	Ливаде и пашињази	ПЗ у закупу
Број ст. 2011.	-0,1	0,3	0,4	-0,1	0,1	-0,1	0,2	-0,2	-0,2	0,4	0,5	-0,1	0,2	0,3	0,1	-0,3	0,1
Предшколско ст.	-0,1	0,1	0,3	-0,2	0,1	-0,2	0,0	-0,1	0,0	0,1	0,3	-0,3	0,3	0,1	0,0	0,0	0,1
Индекс виталности	-0,1	0,2	0,3	-0,2	0,1	-0,2	0,1	-0,1	-0,1	0,2	0,4	-0,3	0,3	0,1	-0,1	0,0	0,0
Стара лица	0,2	-0,3	-0,6	0,3	-0,1	0,3	-0,1	0,1	0,0	-0,3	-0,4	0,4	-0,4	-0,3	0,0	0,2	-0,1
Аграрна густина	0,1	0,2	0,2	-0,1	0,2	-0,1	0,7	-0,4	-0,6	0,2	0,2	0,3	-0,3	-0,1	0,2	-0,2	-0,2
Алтернативно коришћење ПЗ	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Централитет	-0,1	0,2	0,2	-0,1	0,0	-0,1	0,1	-0,1	0,0	0,2	0,2	-0,1	0,1	0,2	0,0	-0,2	0,1
Самачка дом,	0,2	-0,2	-0,4	0,2	-0,1	0,2	0,0	0,0	0,0	-0,2	-0,4	0,3	-0,3	-0,3	0,0	0,2	-0,1
Вишечлана дом,	-0,1	0,0	0,2	-0,1	0,0	-0,1	-0,1	0,0	0,1	0,1	0,3	-0,4	0,4	0,3	-0,1	-0,1	0,1
Диверзификација	0,0	0,2	0,3	-0,2	0,1	-0,2	0,2	-0,1	-0,2	0,2	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	-0,1	0,1
Дн. мобилност	-0,1	0,1	0,3	-0,1	0,1	-0,1	0,0	0,0	-0,1	0,1	0,1	-0,2	0,1	0,1	0,1	-0,1	0,0
Ангажовани у пољ,	-0,2	-0,4	-0,5	0,5	-0,4	0,5	-0,4	0,2	0,4	-0,3	-0,2	0,0	0,0	-0,1	0,0	0,2	0,0
Лица са пензијом	0,3	-0,1	-0,5	0,2	-0,1	0,2	0,0	0,1	0,0	-0,2	-0,4	0,4	-0,4	-0,3	0,0	0,1	-0,1
III	-0,1	-0,3	-0,3	0,2	-0,2	0,2	-0,4	0,3	0,3	-0,4	-0,3	-0,1	0,0	-0,1	0,0	0,1	0,0
Лица са соц. примањем	0,2	0,0	0,0	-0,1	0,2	-0,1	0,1	0,0	-0,1	0,0	0,0	0,1	-0,1	-0,1	0,0	0,1	0,0
Стопа промене	-0,2	0,4	0,7	-0,2	0,2	-0,2	0,2	-0,1	-0,2	0,4	0,6	-0,3	0,4	0,4	0,1	-0,3	0,1
Удаљеност од центра	0,1	-0,2	-0,3	0,1	-0,1	0,1	-0,2	0,0	0,2	-0,2	-0,2	0,1	-0,1	-0,2	-0,1	0,3	-0,1
Густина насељености	-0,1	0,3	0,3	-0,1	0,1	-0,1	0,3	-0,2	-0,2	0,7	0,6	-0,1	0,1	0,1	0,1	-0,2	0,1
Дугорочна незапосленост	-0,1	0,1	0,2	-0,1	0,2	-0,1	0,0	0,0	0,0	0,1	0,1	-0,1	0,1	0,2	0,0	-0,2	0,1
Коефицијент ек. зависности	1	-0,1	-0,2	-0,3	0,2	-0,3	0,1	0,0	-0,1	-0,1	-0,1	0,1	-0,1	-0,1	0,0	0,1	0,0

Високо образовани	-0,1	1	0,5	-0,1	0,2	-0,2	0,3	-0,2	-0,3	0,3	0,3	-0,1	0,1	0,1	0,1	-0,2	0,1
Средње образовани	-0,2	0,5	1	-0,2	0,2	-0,2	0,4	-0,2	-0,4	0,5	0,4	-0,2	0,2	0,3	0,2	-0,3	0,1
Стопа активности	-0,3	-0,1	-0,2	1	-0,1	1,0	-0,1	0,1	0,1	-0,1	-0,1	0,2	-0,2	-0,2	0,0	0,1	-0,1
Стопа незапослености	0,2	0,2	0,2	-0,1	1	-0,3	0,3	-0,1	-0,3	0,2	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Стопа запослености	-0,3	-0,2	-0,2	1,0	-0,3	1	-0,1	0,1	0,1	-0,1	-0,1	0,2	-0,2	-0,2	0,0	0,1	-0,1
ПГ мале величине	0,1	0,3	0,4	-0,1	0,3	-0,1	1	-0,5	-0,8	0,3	0,3	0,3	-0,3	0,0	0,2	-0,2	-0,1
ПГ средње величине	0,0	-0,2	-0,2	0,1	-0,1	0,1	-0,5	1	0,1	-0,2	-0,2	-0,1	0,1	0,1	0,0	0,0	-0,1
Велика ПГ	-0,1	-0,3	-0,4	0,1	-0,3	0,1	-0,8	0,1	1	-0,3	-0,2	-0,2	0,2	0,0	-0,2	0,2	0,1
Степен израђености	-0,1	0,3	0,5	-0,1	0,2	-0,1	0,3	-0,2	-0,3	1	0,3	-0,1	0,2	0,4	0,0	-0,4	0,1
Урбана густина насељености	-0,1	0,3	0,4	-0,1	0,1	-0,1	0,3	-0,2	-0,2	0,3	1	-0,2	0,2	0,2	0,1	-0,2	0,1
Некоришћено ПЗ	0,1	-0,1	-0,2	0,2	0,0	0,2	0,3	-0,1	-0,2	-0,1	-0,2	1	-0,6	-0,4	0,0	-0,1	-0,2
Коришћено ПЗ	-0,1	0,1	0,2	-0,2	0,0	-0,2	-0,3	0,1	0,2	0,2	0,2	-0,6	1	0,6	-0,1	-0,2	0,4
Оранице и башге	-0,1	0,1	0,3	-0,2	0,0	-0,2	0,0	0,1	0,0	0,4	0,2	-0,4	0,6	1	-0,3	-0,8	0,3
Стални засади	0,0	0,1	0,2	0,0	0,0	0,0	0,2	0,0	-0,2	0,0	0,1	0,0	-0,1	-0,3	1	-0,1	-0,2
Ливаде и пашњаци	0,1	-0,2	-0,3	0,1	0,0	0,1	-0,2	0,0	0,2	-0,4	-0,2	-0,1	-0,2	-0,8	-0,1	1	-0,1
ПЗ у заупу	0,0	0,1	0,1	-0,1	0,0	-0,1	-0,1	-0,1	0,1	0,1	0,1	-0,2	0,4	0,3	-0,2	-0,1	1

Извор: Елаборација аутора

**ПРИЛОГ 3. Компаративни приказ просечних вредности изабраних
варијабли по типовима насеља**

Тип/ варијабле	Урбанизована приградска насеља	Прогресивна рурална насеља	Одржива рурална насеља	Угрожена рурална насеља	Девастирана рурална насеља	централна Србија
предшколско ст.	5,53	4,35	3,74	3,02	1,51	3,35
индекс виталитета	2,27	1,39	1,01	0,67	0,31	0,94
стара лица	14,53	19,68	24,55	32,89	51,67	30,30
аграрна густина	61,63	43,67	30,91	29,80	38,79	37,00
алтернативно коришћење ПЗ	0,02	0,02	0,06	0,01	0,01	0,02
ранг (централитет)	1,49	1,61	1,48	1,15	0,42	1,22
самачка домаћ,	13,90	18,23	22,70	28,54	40,71	26,15
вишечлана домаћ,	15,45	15,41	13,66	9,39	3,13	11,04
диверзификација РЕ	11,44	8,70	7,06	6,40	3,93	6,89
дневна мобилност	73,63	71,13	68,60	67,14	54,89	66,41
ангажовани у пољопривреди	13,27	28,21	40,70	46,83	49,04	39,65
лица са приходом од пензије	18,61	21,99	25,56	33,33	47,13	30,54
пољопривредна газдинства	43,53	67,73	75,56	75,82	74,19	72,04
лица са социјалним примањем	3,58	2,75	2,34	2,71	3,37	2,80
стопа промене бр. ст.	6,91	-5,76	-13,93	-23,91	-42,45	-19,09
удаљеност од центра	7,32	10,63	13,33	16,69	19,35	14,44
густина насељености	394,90	94,00	41,36	20,08	5,43	57,02
дугорочна незапосленост	51,73	53,08	55,85	53,06	34,89	50,18
коэффицијент ек. зависности	2,57	2,31	2,33	3,28	7,04	3,49
ст. са високим образ.	7,86	5,15	3,90	3,12	2,33	3,88
ст. са средњим образ.	48,19	40,77	33,04	26,28	16,17	30,61
стопа активности	58,10	60,35	64,25	68,67	84,31	60,46
стопа незапослености	17,26	12,97	9,66	10,15	10,36	11,08
ПГ малог поседа	67,37	52,32	38,07	36,06	42,41	43,18
ПГ средње величине	23,11	32,57	35,34	35,34	34,33	33,94
ПГ великог поседа	6,84	11,06	19,16	20,06	16,42	16,32
степен изграђености	7,08	4,59	3,66	3,06	2,35	3,63
урбана густина насељености	5.874,41	2.030,75	1.108,93	645,39	232,00	1.253,31
некоришћено ПЗ	7,33	5,41	5,75	8,82	14,91	8,30
коришћено ПЗ	70,54	72,77	71,07	65,27	54,83	66,87
површине под ораницама и баштама	45,82	59,21	60,72	46,48	30,01	51,40
површине под сталним засадима	13,44	11,61	10,85	11,29	11,84	11,84
површине под ливадама и пашњацима	28,98	20,57	27,36	41,37	57,15	26,28
ПЗ у закупу	14,35	13,64	14,81	12,91	9,32	12,95

Извор: Елаборација аутора

ПРИЛОГ 4. Демографска обележја типова руралних насеља

тип		предшколско ст.	индекс виталности	стара лица	самачка домаћ.	вишечлана домаћ.
урбанизована насеља приградског карактера	просек	5,53	2,27	14,53	13,90	15,45
	ст.дев.	2,23	1,23	5,65	6,78	10,16
	мин	1,64	0,38	3,87	0,00	1,65
	макс	11,75	8,52	41,67	43,86	47,83
	моде	5,71	4,50	#N/A	11,11	12,50
	коэф. варијације	40,30%	54,27%	38,90%	48,79%	65,77%
просресивна рурална насеља	просек	4,35	1,39	19,68	18,23	15,41
	ст.дев.	1,76	0,76	5,22	5,89	8,37
	минимум	0,00	0,19	3,74	0,00	0,00
	максимум	13,94	9,67	50,00	51,85	60,87
	моде	0,00	1,00	18,18	16,67	16,67
	коэф. варијације	40,37%	54,76%	26,52%	32,33%	54,33%
одржива рурална насеља	просек	3,74	1,01	24,55	22,70	13,66
	ст. дев.	1,82	1,02	6,05	8,56	7,84
	минимум	0,00	0,14	1,41	0,00	0,00
	максимум	15,49	28,00	49,23	188,89	68,00
	моде	0,00	0,67	25,00	25,00	12,50
	коэф. варијације	48,75%	101,30%	24,66%	37,73%	57,35%
угрожена рурална насеља	просек	3,02	0,67	32,89	28,54	9,39
	ст. дев.	2,40	0,60	10,23	9,59	7,88
	минимум	0,00	0,02	4,23	0,00	0,00
	максимум	21,62	6,40	78,79	66,67	55,56
	моде	0,00	0,50	50,00	33,33	0,00
	коэф. варијације	79,32%	89,89%	31,12%	33,60%	83,98%
девастирана рурална насеља	просек	1,51	0,31	51,67	40,71	3,13
	ст. дев.	2,66	0,58	19,34	17,54	6,20
	минимум	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
	максимум	21,43	10,00	100,00	100,00	50,00
	моде	0,00	0,00	50,00	50,00	0,00
	коэф. варијације	176,12%	184,89%	37,43%	43,10%	198,28%

Извор: Елборација аутора

ПРИЛОГ 5. Урбано–морфолошка обележја типова руралних насеља

тип		удаљеност од центра	густина насељ.	степен изграђен.	урбана густина	коришћено ПЗ
урбанизована насеља приградског карактера	просек	7,32	394,90	7,08	5.874,41	70,54
	ст. дев.	7,84	568,98	6,90	4.062,50	16,12
	мин	0,40	3,70	0,04	3.398,57	0,67
	макс	55,00	4579,63	55,37	3.6751,25	99,63
	моде	5,00	#N/A	#N/A	#N/A	#N/A
	к. варијације	107,13%	144,08%	97,53%	69,16%	22,84%
прогресивна рурална насеља	просек	10,63	94,00	4,59	2.030,75	72,77
	ст. дев.	6,86	78,70	3,22	526,75	14,01
	минимум	1,00	6,24	0,47	526,75	1,70
	максимум	56,00	1.151,29	41,09	3.803,12	97,47
	моде	10,00	51,29	0,47	1.437,16	1,70
	к.варијације	64,56%	83,72%	70,01%	25,94%	19,25%
одржива рурална насеља	просек	13,33	41,36	3,66	1.108,93	71,07
	ст. дев.	8,30	30,79	1,77	187,02	13,54
	минимум	1,00	0,73	0,47	26,63	8,20
	максимум	65,00	719,12	21,86	1.510,14	97,29
	моде	10,00	43,66	2,13	1.233,98	30,26
	к. варијације	62,27%	74,45%	48,38%	16,87%	19,05%
угрожена рурална насеља	просек	16,69	20,08	3,06	645,39	65,27
	ст. дев.	10,88	12,41	1,54	187,70	14,99
	минимум	1,00	1,19	0,33	66,50	3,23
	максимум	93,00	140,06	12,58	1.659,06	99,32
	моде	12,00	20,49	2,36	776,59	49,27
	к. варијације	65,19%	61,83%	50,38%	29,08%	23%
девастирана рурална насеља	просек	19,35	5,43	2,35	232,00	54,83
	ст. дев.	10,69	5,90	2,06	136,64	16,81
	минимум	1,50	0,06	0,45	4,26	12,69
	максимум	72,00	122,05	50,29	817,22	98,71
	моде	15,00	#N/A	1,41	#N/A	#N/A
	к. варијације	55,26%	108,73%	87,74%	58,90%	30,66%

Извор: Елборација аутора

ПРИЛОГ 6. Функцијска обележја типова руралних насеља

тип	диверзиф. руралне економије	ангажован у пољ.	лица са приходом од пензије	ПП	особе са соц. примањем	дугорочна незапосл.	коэффициент економске зависности	стопа активности	стопа незапосл.	
урбанизована насеља изградњом карактера	просек	11,44	13,27	18,61	43,53	3,58	51,73	2,57	58,10	17,26
	ст.дев.	8,79	17,85	5,87	24,59	3,27	20,78	1,52	11,17	9,18
	мин	0,00	0,00	4,55	1,75	0,00	0,00	0,71	25,00	0,00
	макс	70,00	76,69	34,48	100,00	20,37	100,00	11,75	100,00	56,60
	моде	0,00	0,00	#N/A	64,42	0,00	33,33	2,29	61,54	0,00
к.варијације	76,84%	134,51%	31,53%	56,49%	91,30%	40,16%	59,28%	19,22%	53,17%	
посрствена рурална насеља	просек	8,70	28,21	21,99	67,73	2,75	53,08	2,31	60,35	12,97
	ст.дев.	8,35	23,53	5,61	17,21	2,62	20,60	1,36	15,76	9,15
	минимум	0,00	0,00	2,24	7,14	0,00	0,00	0,40	13,46	0,00
	максимум	74,32	95,69	56,25	100,00	23,83	100,00	17,42	292,05	95,82
	моде	0,00	0,00	16,67	71,43	0,00	50,00	3,00	63,64	0,00
к.варијације	95,94%	83,41%	25,50%	25,41%	95,10%	38,81%	58,65%	26,12%	70,49%	
одржана рурална насеља с	просек	7,06	40,70	25,56	75,56	2,34	55,85	2,33	64,25	9,66
	ст.дев.	7,92	25,85	7,03	14,21	2,67	26,17	3,27	18,29	8,14
	минимум	0,00	0,00	1,41	0,00	0,00	0,00	0,22	10,48	0,00
	максимум	87,83	100,00	52,31	100,00	42,38	100,00	91,00	141,70	71,08
	моде	0,00	0,00	28,57	100,00	0,00	100,00	3,00	50,00	0,00
к.варијације	112,18%	63,52%	27,51%	18,81%	114,50%	46,86%	140,35%	28,47%	84,27%	
ујужена рурална насеља с	просек	6,40	46,83	33,33	75,82	2,71	53,06	3,28	68,67	10,15
	ст.дев.	9,48	28,69	10,83	16,90	2,90	32,92	7,05	28,82	9,86
	минимум	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,10	0,00	0,00
	максимум	100,00	100,00	76,92	100,00	24,12	100,00	174,00	265,79	69,23
	моде	0,00	0,00	25,00	100,00	0,00	0,00	1,00	100,00	0,00
к.варијације	148,14%	61,27%	32,49%	22,29%	106,82%	62,04%	214,75%	41,97%	97,15%	
деагристирана рурална насеља	просек	3,93	49,04	47,13	74,19	3,37	34,89	7,04	84,31	10,36
	ст.дев.	13,16	38,21	20,08	23,06	4,80	41,32	11,82	84,34	15,39
	минимум	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
	максимум	100,00	100,00	100,00	100,00	50,00	100,00	174,00	850,00	100,00
	моде	0,00	0,00	50,00	100,00	0,00	0,00	1,00	0,00	0,00
к.варијације	335,32%	77,92%	42,61%	31,08%	142,53%	118,43%	167,83%	100,03%	148,54%	

Извор: Елаборација аутора

ПРИЛОГ 7. Аграрна обележја типова руралних насеља

тип	артерна густина	атернативно коришћење ПЗ	повољиведана домаћ.	III мале величине	III средње величине	III великог поседа	некористишено ПЗ	површине под орпанама и баштама	површине под стањима засадима	површине под ливадама и пашњацима	ПЗ у закупу	
												површине под засадима
урбанизована насеља припадског карактера	просек	0,62	43,53	67,37	23,11	6,84	7,33	45,82	13,44	28,98	14,35	
	ст.дев.	0,30	24,59	18,62	11,76	8,53	8,67	26,47	13,67	23,21	17,39	
	мин	0,04	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,04	0,00	
	макс	1,90	1,39	100,00	62,07	55,00	72,36	97,71	95,49	82,40	130,55	
	моде	#N/A	0,00	64,42	75,00	26,32	0,00	#N/A	0,00	#N/A	0,00	
прогресивна рурална насеља	к.варијације	49,28%	56,49%	27,64%	50,88%	124,69%	118,18%	57,77%	101,70%	80,09%	121,18%	
	просек	0,44	67,73	52,32	32,57	11,06	5,41	59,21	11,61	20,57	13,64	
	ст.дев.	0,37	17,21	18,55	10,61	9,00	5,67	24,46	12,02	19,74	11,10	
	минимум	0,02	0,00	3,13	0,00	0,00	0,00	0,00	0,35	0,00	0,00	
	максимум	10,00	4,26	100,00	75,00	52,17	47,66	98,37	91,18	98,30	149,66	
одржана рурална насеља	моде	0,71	71,43	50,00	50,00	0,00	0,00	38,17	0,00	0,00	0,00	
	к.варијације	83,95%	970,90%	35,45%	32,56%	81,36%	104,69%	41,32%	103,55%	95,96%	81,37%	
	просек	0,31	75,56	38,07	35,34	19,16	5,75	60,72	10,85	27,36	14,81	
	ст.дев.	0,19	14,21	18,30	9,69	11,23	5,83	25,29	9,67	22,57	11,63	
	минимум	0,02	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	
урожена рурална насеља	максимум	3,48	100,00	100,00	70,73	55,10	39,40	98,81	60,01	94,74	94,10	
	моде	0,85	0,00	50,00	33,33	0,00	0,00	98,81	0,00	0,00	0,00	
	к.варијације	62,96%	1,884,56%	18,81%	48,06%	27,42%	58,58%	101,54%	42%	89%	78,55%	
	просек	0,30	0,01	75,82	36,06	35,34	20,06	8,82	46,48	11,29	41,37	12,91
	ст.дев.	0,17	0,11	16,90	19,95	11,56	12,54	8,73	26,31	9,59	25,92	12,81
деватурна рурална насеља	минимум	0,03	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,09	0,00	
	максимум	1,70	3,59	100,00	100,00	100,00	60,54	99,58	61,17	100,00	97,36	
	моде	0,59	0,00	100,00	50,00	33,33	0,00	0,00	0,00	100,00	0,00	
	к.варијације	57,39%	1,336,84%	22,29%	55,32%	32,71%	62,54%	98,92%	57%	85%	63%	
	просек	0,39	0,01	74,19	42,41	34,33	16,42	14,91	30,01	11,84	57,15	9,32
деватурна рурална насеља	ст.дев.	0,32	23,06	23,97	17,05	13,86	12,25	18,66	10,44	21,41	19,35	
	минимум	0,01	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	
	максимум	4,05	7,00	100,00	100,00	66,67	71,72	96,24	100,00	99,63	414,31	
	Моде	0,43	0,00	100,00	50,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	
	к.варијације	81,68%	2,413,14%	31,08%	56,51%	49,66%	84,42%	82,17%	62%	88%	37%	207,60%

Извор: Елаборација аутора

ПРИЛОГ 8. Социо–економска обележја типова руралних насеља

тип		ранг (централитет)	дневна мобилност	ст. са високим образ.	ст. са средњим образ.
<i>урбанизована насеља приградског карактера</i>	просек	1,49	73,63	7,86	48,19
	ст.дев.	1,80	15,12	3,87	11,01
	мин	0,00	9,52	0,00	8,33
	макс	7,00	100,00	21,11	68,70
	моде	0,00	60,00	0,00	#N/A
	коэф.варијације	120,96%	20,54%	49,24%	22,84%
<i>прогресивна рурална насеља</i>	просек	1,61	71,13	5,15	40,77
	ст.дев.	1,78	15,32	2,69	11,36
	минимум	0,00	5,66	0,00	1,92
	максимум	7,00	100,00	16,55	65,75
	моде	1,00	100,00	0,00	33,33
	коэф.варијације	110,27%	21,54%	52,22%	27,85%
<i>одржива рурална насеља</i>	просек	1,48	68,60	3,90	33,04
	ст.дев.	1,54	16,60	2,57	10,50
	минимум	0,00	2,86	0,00	0,00
	максимум	7,00	100,00	20,28	62,20
	моде	1,00	100,00	0,00	42,86
	коэф.варијације	103,60%	24,19%	65,81%	31,78%
<i>угрожена рурална насеља с</i>	просек	1,15	67,14	3,12	26,28
	ст.дев.	1,33	21,15	2,86	10,82
	минимум	0,00	0,00	0,00	0,00
	максимум	7,00	100,00	31,82	80,00
	моде	1,00	100,00	0,00	25,00
	коэф.варијације	116,29%	31,51%	91,76%	41,15%
<i>девастирана рурална насеља</i>	просек	0,42	54,89	2,33	16,17
	ст.дев.	0,88	40,00	4,76	12,06
	минимум	0,00	0,00	0,00	0,00
	максимум	6,00	100,00	50,00	100,00
	моде	0,00	0,00	0,00	0,00
	коэф.варијације	207,98%	72,89%	203,73%	74,62%

Извор: Елаборација аутора

ПРИЛОГ 9. Компарација изабраних случајева са резултатима спроведених модела

Насеља	општина	варијанта 1	варијанта 2	варијанта 3	теренско истраживање
Буковик	Аранђеловац	x	x	x	x
Перућац	Бајина Башта	x	x	x	x
Рача	Бајина Башта				да и не
Криви Вир	Бољевац				
Брзеће	Брус		x		да и не
Попучке	Ваљево	x			x
Лозовик	Велика Плана	x	x	x	x
Дебрц	Владимирци	x	x	x	x
Џеп	Вл. Хан	x		x	x
Добра	Голубац	x		x	x
Таково	Г. Милановац	x			x
Рудник	Г. Милановац	x	x	x	x
Умчари	Гроцка	x	x	x	x
Врчин	Гроцка	x	x	x	x
С. Рудник	Деспотовац	x	x	x	x
Пејковац	Житорађа				x
Гамзиград	Зајечар	x	x	x	x
Текија	Кладово	x	x	x	x
Гружа	Кнић	x	x	x	x
Минићево	Књажевац	x	x	x	x
Кална	Књажевац				
Скакавци	Косјерић				
В. Купци	Крушевац	x		x	x
Тршић	Лозница	x	x	x	x
Рудна Глава	Мајданпек	x		x	x
Мосна	Мајданпек	x		x	x
Облачина	Мерошина	x	x	x	да и не
Прахово	Неготин	x	x	x	x
Јабуковац	Неготин			x	x
Рајац	Неготин				
Вранеша	Нова Варош	x	x	x	x
Дежева	Нови Пазар	x		x	x
Сикирица	Параћин	x	x	x	x
Крупаци	Пирот	x		x	x
Бања	Прибој	x	x	x	x
Рача	Прибој				
Јабука	Пријепоље				Да и не
Камена Гора	Пријепоље				
Белољин	Прокупље	x	x	x	x
Копаоник	Рашка				x
Д. Пољана	Сјеница	x	x	x	x
Сараоци	Смедерево	x	x	x	x

Мала Крсна	Смедерево	x	x	x	x
Кусадак	См. Паланка	x	x		x
Азања	См. Паланка	x	x	x	x
Наталинци	Топола	x	x	x	x
Д. Шаторња	Топола	x	x	x	x
Злакуса	Ужице				
Кремна	Ужице		x		
Сирогојно	Чајетина				x
Мачкат	Чајетина	x	x	x	x
Мрчајевци	Чачак	x	x	x	x
Мајур	Шабац	x	x	x	x
поклапање		49	38	47	53

Извор: Елаборација аутора

ПРИЛОГ 10. Рангирање развојних нуклеуса

Општина	Насеље	Ранг_Дем.	Ранг_Ек.	Ранг_Аграр	Ранг_СцЕк.	Ранг_УрбМ	Ранг_Тотал
БГ-Сурчин	Јаково	182	945	1.269	447	542	3.385
Шабац	Мајур	299	1.011	1.504	342	270	3.426
Трговиште	Ново Село	373	699	1.620	373	409	3.474
Лебане	Бошњаце	515	936	1.018	393	639	3.501
БГ-Лазаревац	В. Црљени	601	649	1.348	428	509	3.535
БГ-Сурчин	Бечмен	302	950	1.499	482	457	3.690
Смедерево	Радинач	428	970	1.460	476	358	3.692
БГ-Лазаревац	Шопић	225	735	1.631	851	267	3.709
Чачак	Прејина	529	832	1.526	356	475	3.718
Лесковац	Брестовац	373	903	1.346	457	656	3.735
БГ-Гроцка	Врчин	626	1.016	1.475	344	458	3.919
БГ-Обреновац	Звечка	222	1.194	1.497	626	385	3.924
Прибој	Бања	517	967	1.377	400	719	3.980
Алексинач	Житковац	737	1.146	1.548	346	213	3.990
Нови Пазар	Дежева	564	934	1.609	462	445	4.014
Крушевац	Паруновац	759	1.040	1.711	289	234	4.033
Велика Плана	Марковац	231	938	1.596	482	793	4.040
Пирот	Ѓвјилан	609	1.209	1.401	667	198	4.084
Сурдулица	Јелашница	436	1.144	1.712	482	328	4.102
Краљево-град	Ушће	661	764	1.553	356	779	4.113
Дољевац	Пуковац	379	881	1.906	527	421	4.114
Чајетина	Мачкат	606	692	1.566	538	715	4.117
БГ-Лазаревац	Вреоци	997	535	1.646	326	638	4.142
Краљево-град	Рагина	437	1.031	1.748	612	344	4.172
Параћин	Стрижа	664	1.218	1.045	789	470	4.186
Јагодина	Рибаре	363	1.137	1.724	544	424	4.192

Крагујевац	Драгобраћа	376	1.137	1.529	698	457	4.197
Богатић	Дубље	520	800	1.362	642	893	4.217
Владичин Хан	Стубал	400	960	1.858	475	525	4.218
Крагујевац	Десимировац	580	1.169	1.259	491	724	4.223
Лозница	Лозничко Поље	628	1.187	1.534	606	288	4.243
Ћићевац	Сталаћ	1.092	1.026	1.340	288	498	4.244
Врњачка Бања	Подунавци	724	1.132	1.704	310	380	4.250
Врање	Ристовац	1.006	814	1.138	412	902	4.272
Ваљево	Петница	921	1.145	1.239	695	298	4.298
Трстеник	В. Дренова	1.042	872	1.388	363	681	4.346
БГ-Лазаревац	Рудовци	959	632	1.597	470	703	4.361
Ужице	Дријегањ	664	1.094	1.394	690	561	4.403
Ваљево	Белошевац	594	879	1.731	752	454	4.410
БГ-Барајево	Вранић	713	1.261	1.403	534	521	4.432
Ниш-Палилула	Д. Међурово	471	911	1.933	634	489	4.438
Ниш-Црвени Крст	Поповац	363	1.319	1.733	622	404	4.441
Аранђеловац	Буковик	796	985	1.549	727	391	4.448
БГ-Младеновац	Међулужје	534	1.206	1.454	842	420	4.456
БГ-Лазаревац	Барошевац	841	464	1.761	507	886	4.459
БГ-Гроцка	Умчари	748	1.017	1.222	663	823	4.473
Ниш-Црвени крст	Медошевац	668	1.246	1.739	466	367	4.486
Чачак	Мрчајевци	1.149	836	1.363	333	814	4.495
Шабач	Јеленча	941	928	1.521	665	479	4.534
БГ-Лазаревац	Степојевац	810	984	1.418	569	754	4.535
БГ-Гроцка	Пударци	584	787	1.366	1.038	761	4.536
Смедерево-град	Колари	757	1.103	1.425	478	784	4.547
БГ-Младеновац	Ковачевац	668	1.225	1.516	561	598	4.568
Смедерево-град	Мала Крсна	785	1.253	1.330	373	830	4.571
Лозница	Липнички Шор	449	1.190	1.884	586	472	4.581
Шабач	Богосавац	422	1.065	1.243	1.002	864	4.596
Аранђеловац	Даросава	953	875	1.263	544	961	4.596
БГ-Гроцка	Ритопек	611	1.191	1.362	619	828	4.611
Смедерево	Враново	533	1.268	1.323	822	690	4.636
Ваљево	Попучке	665	1.062	1.681	737	493	4.638
Трстеник	Медвеђа	1.343	1.237	1.051	309	715	4.655
Трстеник	Стопања	1.284	921	1.570	237	649	4.661
Крушевац	Јасика	896	1.261	1.782	497	234	4.670
Богатић	Клење	871	1.159	1.274	587	789	4.680
БГ-Гроцка	Бегалица	793	1.234	1.348	712	594	4.681
Лесковац	Турековац	667	1.209	1.522	626	658	4.682
Владичин Хан	Лепеница	563	938	1.561	972	659	4.693
Ниш-Палилула	Габровац	849	1.313	1.780	464	289	4.695
БГ-Обреновац	Стублине	489	1.186	1.729	606	686	4.696
БГ-Сурчин	Бољевци	477	993	1.699	492	1047	4.708
БГ-Младеновац	Влашка	903	1.195	1.264	602	759	4.723
Ивањица	Прилике	804	1.182	1.790	285	663	4.724

Шабац-град	Шгитар	617	1.079	1.417	739	878	4.730
Смедерево	Раља	579	1.389	1.213	934	640	4.755
Богатић	Бадовинци	709	730	1.619	761	949	4.768
Љубовија	Врхпоље	821	758	1.876	612	706	4.773
Ниш-Пантелеј	Г. Матејевац	897	1.298	1.683	382	519	4.779
Лозница-град	Лешница	563	1.301	1.780	404	734	4.782
Крушевац	В. Шиљеговац	812	1.091	1.398	528	959	4.788
Кнић	Топоница	1.220	1.096	1.310	343	828	4.797
Шабац-град	Слепчевић	398	1.020	1.517	900	972	4.807
Ниш-Палилула	Чокот	539	1.191	1.874	751	460	4.815
См. Паланка	Глибовац	999	1.175	1.410	586	658	4.828
Врање	Тибужде	510	995	1.999	771	561	4.836
Велика Плана	Милошевац	894	999	1.364	640	958	4.855
Параћин	Дреновац	673	1.179	1.599	673	735	4.859
Смедерево	Удовице	551	1.317	1.528	859	624	4.879
Ниш-Црвени Крст	Хум	646	1.118	2.006	659	453	4.882
БГ-Обреновац	Уровци	769	901	1.684	843	697	4.894
Шабац-град	Петловача	444	1.470	1.187	790	1.008	4.899
Смедерево	Лугавчина	671	1.438	1.090	650	1.055	4.904
Уб	Бањани	1.100	716	1.176	760	1.156	4.908
Лозница	Тршић	854	1.174	1.723	624	544	4.919
Јагодина	Мајур	580	1.078	1.913	837	512	4.920
Смедерево-град	Осипаоница	644	1.446	1.066	713	1.051	4.920
Велика Плана	Крњено	1.127	1.158	1.090	674	883	4.932
Краљево-град	Адрани	885	1.114	1.946	636	355	4.936
БГ-Лазаревац	Зеоке	1.003	534	1.656	932	811	4.936
Крушевац	Пепељевац	422	1.370	1.874	886	384	4.936
Ваљево-град	Бранковина	1.201	809	1.120	750	1.057	4.937
Шабац	Рибари	694	1.231	1.310	704	1.023	4.962
Шабац	Прњавор	824	1.215	1.509	430	986	4.964
Лесковац	Бунушки Чифлук	755	1.170	2.039	560	452	4.976
Кнић	Гружа	2.043	678	1.465	210	581	4.977
См. Паланка	Азања	1.030	1.170	1.370	555	854	4.979
Аранђеловац	Бања	809	1.177	1.775	467	762	4.990
Варварин	Обреж	1.024	1.128	1.480	746	617	4.995
Крушевац	Г. Степош	491	1.307	2.021	695	483	4.997
Врање	Рагаје	805	1.077	1.818	553	747	5.000
Топола	Липовац	1.143	899	1.182	851	932	5.007
Ниш-Пантелеј	Г. Врежина	871	1.405	1.683	569	484	5.012
Лучани	Котража	970	994	1.455	555	1.046	5.020
Лозница-град	Козјак	729	1.098	1.893	679	622	5.021
Дољевац	Малошиште	736	1.288	2.068	578	363	5.033
Велика Плана	В. Орашје	1.170	1.429	1.253	524	659	5.035
Сјеница	Зајечиће	422	1.271	1.824	756	762	5.035
БГ-Сопот	Мали Пожаревац	1.001	1.093	1.370	557	1.015	5.036
Смедерево-град	Михајловац	927	1.201	1.198	653	1.083	5.062

Брус	Лепенац	932	985	1.552	905	695	5.069
Куршумлија	Луково	1.876	319	905	577	1.392	5.069
Владимирци	Дебрц	1.391	877	1.573	385	847	5.073
Шабац-град	Добрић	1.118	845	1.169	783	1.182	5.097
Сјеница	Дуга Пољана	698	1.218	1.349	491	1.342	5.098
Лесковац	Стројковце	851	1.202	1.983	433	632	5.101
Ваљево	Дивци	1.332	1.205	1.402	511	660	5.110
Горњи Милановац	Рудник	1.618	1.048	1.291	218	961	5.136
Ниш-Црвени крст	Г. Топоница	1.516	1.022	1.826	397	378	5.139
Чачак	Заблаће	1.109	905	1.857	521	747	5.139
Краљево-град	Врба	924	1.345	1.923	419	529	5.140
Књажевац	Минићево	1.506	1.361	1.425	497	359	5.148
Шабац	Г. Врањска	567	1.226	1.572	866	919	5.150
Топола	Д. Шаторња	1.454	979	1.378	391	956	5.158
Нови Пазар	Трнава	227	1.332	2.029	877	703	5.168
Варварин	Бошњане	1.138	1.126	1.554	729	630	5.177
БГ-Лазаревац	Миросаљци	716	1.195	1.512	873	883	5.179
Крагујевац	Грошница	848	1.063	1.774	693	802	5.180
Топола	Јарменовци	1.653	624	1.121	669	1.116	5.183
Прокупље	Мала Плана	1.462	1.290	1.359	418	659	5.188
Дољевац	Белотинац	889	1.361	1.833	545	561	5.189
См. Паланка	Селевац	1.008	1.358	1.117	613	1.097	5.193
Смедерево-град	Сараорци	753	1.395	1.283	775	990	5.196
Жабари	Александровац	1.144	1.066	1.348	600	1.045	5.203
Трговиште	Радовница	1.011	559	2.055	575	1.006	5.206
Лесковац	Печењевце	1.395	1.196	1.565	388	666	5.210
Гацин Хан	Доњи Душник	1.473	947	2.036	202	556	5.214
Топола	Белосавци	1.034	845	1.556	691	1.098	5.224
Врњачка Бања	Ново Село	802	1.108	1.641	811	871	5.233
Варварин	Бачина	1.408	1.069	1.283	642	834	5.236
Краљево	Витановац	1.238	1.213	1.513	520	754	5.238
Деспотовац	В. Поповић	1.462	1.215	1.127	647	789	5.240
Лозница-град	Коренита	667	1.303	1.662	743	876	5.251
Дољевац	Шаиновац	794	1.291	1.795	1.015	362	5.257
Лесковац	В. Грабовница	983	1.429	1.735	572	540	5.259
Велика Плана	Лозовик	861	1.416	1.334	709	946	5.266
Ваљево	Драчић	1.237	1.011	1.450	777	800	5.275
Ниш-Црвени крст	Трупале	699	1.361	1.856	659	710	5.285
Лозница-град	Јадранска Лешница	730	1.406	1.545	637	972	5.290
Крагујевац	Дивостин	1.401	1.142	1.337	695	725	5.300
Алексинач	Тешица	1.307	1.356	1.405	596	637	5.301
Ђуприја	Мијатовац	855	1.433	1.725	898	409	5.320
Аранђеловац	Стојник	1.000	1.056	1.485	631	1.155	5.327
Лозница	Зајача	1.229	884	1.689	670	870	5.342
Смедерево	Врбовац	872	1.507	1.160	738	1.071	5.348
Лозница	Липница	1.043	1.346	1.593	711	656	5.349

Шабац-град	Липолист	1.242	967	1.184	700	1.259	5.352
Голубац	Браничево	1.313	1.163	1.612	409	868	5.365
Ћићевац	Појате	957	1.079	1.777	926	627	5.366
Богатић	Глушци	1.147	1.021	1.441	734	1.027	5.370
Димитровград	Жељуша	1.234	1.447	1.587	879	226	5.373
Зајечар	Звездан	1.203	1.235	1.497	613	826	5.374
БГ-Сурчин	Прогар	604	1.293	1.757	687	1.046	5.387
Велико Градиште	Мајиловац	1.457	967	1.143	712	1.112	5.391
Крушевац	Велики Купци	1.186	1.282	1.816	472	642	5.398
Лесковац	Мирошевце	917	1.120	2.084	525	773	5.419
БГ-Младеновац	Јагњило	992	1.254	1.392	736	1.062	5.436
Прибој	Сјеверин	638	1.451	1.802	530	1.035	5.456
Параћин	Сикирица	1.228	1.299	1.536	660	736	5.459
См. Паланка	Кусадак	901	1.290	1.651	739	890	5.471
Крагујевац	Корман	1.498	1.361	1.066	934	625	5.484
Трстеник	Почковина	1.220	1.041	1.842	756	631	5.490
Чачак	Парменац	1.500	1.194	1.760	696	348	5.498
Чачак	Пријевор	1.133	1.319	1.717	634	699	5.502
Кучево	Раброво	1.648	1.237	1.095	438	1.091	5.509
Сјеница	Карајукића Бунари	881	662	1.780	509	1.684	5.516
Параћин	Доња Мутница	1.394	1.245	1.330	511	1.038	5.518
Мионица	Попадић	1.359	886	1.441	994	842	5.522
Крупњак	Бела Црква	1.322	1.092	1.546	540	1.028	5.528
Смедерево-град	Водањ	1.086	1.511	1.341	701	903	5.542
БГ-Барајево	Велики Борак	1.058	1.472	1.408	763	867	5.568
Зајечар	Грљан	1.296	1.570	1.398	625	687	5.576
Брус	Разбојна	1.550	1.063	1.369	400	1.195	5.577
Чачак	Д. Трпча	1.312	1.085	1.319	857	1.018	5.591
Коцељева	Д. Црнијево	1.142	1.188	1.354	647	1.263	5.594
Арањеловац	Орашац	933	1.481	1.309	1.002	872	5.597
Свилајнац	Кушиљево	1.408	1.342	1.314	593	944	5.601
Шабац	Церовац	1.021	1.178	1.571	781	1.060	5.611
Нови Пазар	Пожега	382	1.426	2.126	904	791	5.629
Лозница	Трбушница	985	1.095	2.009	902	639	5.630
Дољевац	Кнежица	1.042	1.276	1.844	1.003	470	5.635
Лајковац	Словац	1.565	1.084	1.196	925	872	5.642
БГ-Лазаревац	Дудовица	1.460	1.221	1.306	791	875	5.653
Мали Зворник	Радаљ	845	1.248	2.093	640	831	5.657
Смедерево	Скобаљ	1.126	1.532	1.251	637	1.115	5.661
Дољевац	Орњане	1.059	1.191	1.919	945	551	5.665
Лајковац	Боговађа	1.463	835	1.907	517	958	5.680
Мали Зворник	Д. Борина	1.123	1.250	2.060	450	830	5.713
Бојник	Косачић	1.563	1.434	1.471	452	800	5.720
Лозница	Драгинац	1.870	1.451	1.554	251	597	5.723
Мали Зворник	Брасина	987	1.231	2.009	711	788	5.726
Богатић	Црна Бара	1.408	1.045	1.478	690	1.119	5.740

Петровац на Млави	В. Лаоле	1.319	1.395	1.508	629	890	5.741
БГ-Младеновац	В. Крсна	1.003	1.536	1.311	868	1.037	5.755
Горњи Милановац	Брђани	1.397	1.233	1.421	700	1.027	5.778
Шабац-град	Дуваниште	865	1.442	1.521	942	1.011	5.781
Шабац-град	Змињак	1.059	1.165	1.628	792	1.140	5.784
Врњачка Бања	Вранеша	1.066	1.205	1.827	739	957	5.794
Крагујевац	Маршић	1.315	1.118	1.764	770	834	5.801
БГ-Обреновац	Ушће	1.281	876	1.582	840	1.228	5.807
БГ-Младеновац	Марковац	1.405	1.041	1.605	916	844	5.811
Велико Градиште	Средњево	1.658	906	1.549	558	1.149	5.820
Шабац	Накучани	1.372	556	1.460	1.101	1.332	5.821
Нова Варош	Акмачићи	1.351	1.291	1.355	679	1.157	5.833
Владичин Хан	Џеп	1.668	1.014	1.948	565	641	5.836
Лесковац	Белановце	1.269	1.260	1.737	613	966	5.845
Крушевац	Глободер	1.436	1.362	1.506	707	837	5.848
Ужице	Крвавци	1.272	1.331	1.598	718	933	5.852
Велика Плана	Старо Село	1.230	1.621	1.593	721	691	5.856
Мало Црниће	Божевац	1.589	1.246	1.164	723	1.136	5.858
Топола	Наталинци	2.020	1.255	1.315	406	879	5.875
Баточина	Бадњевац	1.172	1.318	1.588	667	1.146	5.891
Мерошина	Облачина	1.863	1.264	1.388	575	805	5.895
Баточина	Брзан	1.612	1.211	1.443	710	921	5.897
Ниш-Пантелеј	Малча	1.587	1.399	1.646	454	827	5.913
Нишка Бања	Сићево	1.467	1.437	1.522	417	1.083	5.926
Велика Плана	Трновче	1.514	1.019	1.495	927	972	5.927
Алексинац	Трњане	1.097	1.581	1.683	838	750	5.949
Крушевац	Дворане	1.576	1.436	1.454	628	892	5.986
Кладово	Нови Сип	1.563	1.126	1.448	978	876	5.991
Врање	Барелић	1.633	767	1.712	713	1.175	6.000
Краљево	Чукојевац	1.324	1.274	1.478	995	942	6.013
Врњачка Бања	Грачац	1.065	1.535	1.749	805	873	6.027
Рашка	Рудница	1.765	1.171	1.693	680	722	6.031
Параћин	Стубица	854	1.493	1.632	922	1.135	6.036
Коцељева	Каменица	2.040	834	1.367	683	1.123	6.047
Чачак	Слатина	1.727	1.264	1.399	664	1.009	6.063
Горњи Милановац	Прањани	1.759	1.010	1.383	584	1.346	6.082
Петровац на Млави	Орешковица	1.786	1.193	1.266	768	1.087	6.100
Мионица	Берковац	1.801	841	1.366	958	1.141	6.107
Бајина Башта	Костојевићи	1.981	1.118	1.209	582	1.225	6.115
Бор	Брестовац	1.288	1.611	1.761	659	811	6.130
Медвеђа	Леце	2.061	979	1.480	430	1.197	6.147
Ниш-Црвени Крст	Доња Трнава	1.581	1.514	1.672	570	813	6.150
Рековац	Белушић	1.910	1.622	1.303	421	903	6.159
Ђуприја	Крушар	1.717	1.553	1.133	973	826	6.202
Јагодина-град	Багрдан	1.816	1.210	1.804	491	882	6.203
Краљево	Годачица	1.634	1.204	1.239	889	1.250	6.216

Лесковац	В. Сејаница	934	1.573	1.936	991	789	6.223
Чачак	Г. Трепча	2.025	1.075	1.377	635	1.111	6.223
Лесковац	Ораовица	968	1.845	1.875	811	730	6.229
Нишка Бања	Јелашница	1.420	1.269	1.906	689	949	6.233
Параћин	Плана	1.398	1.325	1.554	955	1.026	6.258
Јагодина-град	Бунар	1.652	1.391	1.445	661	1.113	6.262
Краљево	Витковац	1.871	1.528	1.217	574	1.076	6.266
Горњи Милановац	Таково	1.809	1.057	1.484	745	1.172	6.267
Лозница	Јошева	995	1.524	1.740	1.046	984	6.289
Крупањ	Завлака	1.673	1.227	1.699	547	1.167	6.313
Владимирци	Прово	1.437	1.386	1.604	821	1.099	6.347
БГ-Младеновац	Сенаја	1.457	1.638	1.242	1.237	781	6.355
Неготин	Прахово	1.937	1.376	1.258	656	1.144	6.371
Крагујевац	Страгари	2.010	1.315	1.350	367	1.356	6.398
Кладово	Текија	1.632	1.286	1.535	521	1.447	6.421
Нови Пазар-град	Шароње	1.744	1.032	1.625	827	1.194	6.422
Лесковац	Д. Бријање	937	1.647	1.872	1.075	897	6.428
Пирот	Крупац	1.584	1.448	1.767	646	994	6.439
Жабари	Ореовица	1.832	1.071	1.421	977	1.147	6.448
БГ-Сопот	Рогача	1.516	1.511	1.538	641	1.242	6.448
Жагубица	Крепољин	1.776	715	2.243	584	1.140	6.458
Зајечар-град	Лубница	1.953	962	1.568	836	1.141	6.460
Прокупље	Белољин	2.026	1.402	1.633	447	954	6.462
Петровац на Млави	Рашанац	1.925	1.222	1.295	789	1.250	6.481
Алексинац	Суботинац	1.932	1.381	1.361	830	990	6.494
Кучево	Нересница	1.682	1.565	1.376	916	962	6.501
Варварин	Доњи Крчин	1.993	1.350	1.320	719	1.129	6.511
Деспотовац	Плажане	1.762	1.517	1.773	772	715	6.539
Мајданпек	Мосна	1.191	1.469	1.641	966	1.274	6.541
Зајечар-град	Вражогрнац	1.915	1.490	1.637	609	891	6.542
Краљево-град	Богутовац	2.041	1.016	1.530	608	1.350	6.545
БГ-Лазаревац	Јунковац	1.541	1.083	2.161	855	912	6.552
Крушевац	Кукљин	1.263	1.669	1.907	1.081	632	6.552
Нова Варош	Вранеша	1.708	1.532	1.382	643	1.288	6.553
Лозница-град	Доњи Добрић	1.150	1.523	1.777	1.056	1.067	6.573
Зајечар-град	Гамзиград	1.727	1.396	1.454	860	1.137	6.574
БГ-Сопот	Дучина	1.417	1.582	1.485	972	1.140	6.596
Сокобања	Читлук	2.008	1.264	1.465	874	1.007	6.618
Параћин	Рашевица	1.469	1.680	1.570	1.058	842	6.619
Прокупље	Доња Речица	2.139	1.183	1.315	712	1.274	6.623
Зајечар-град	Рготина	1.723	1.346	1.768	691	1.107	6.635
Свилајнац	Војска	1.871	1.593	1.424	595	1.185	6.668
Жабари	Симићево	1.841	1.395	1.517	880	1.057	6.690
Чајетина	Шљивица	1.798	1.200	1.609	882	1.204	6.693
Гацин Хан	Топоница	1.786	1.523	1.571	655	1.164	6.699
Лозница-град	Брезјак	1.912	1.451	1.565	571	1.212	6.711

Алексинач	Грејач	1.671	1.554	1.778	914	825	6.742
Крушевац	Ђунис	1.766	1.399	1.587	911	1.079	6.742
Лебане	Поповце	1.740	1.404	1.537	1.132	940	6.753
Деспотовац	Стењевац	1.531	1.288	2.042	986	952	6.799
Кучево	Вољуја	1.958	1.582	1.705	722	835	6.802
Мајданпек	Рудна Глава	1.579	1.535	1.810	753	1.152	6.829
Голубац	Добра	2.152	1.347	1.364	653	1.316	6.832
Горњи Милановац	Коштунићи	2.075	996	1.207	1.121	1.475	6.874
Блаце	Г. Драгуша	2.258	1.777	1.309	490	1.068	6.902
Горњи Милановац	Угриновци	1.855	1.010	1.787	951	1.303	6.906
Врање	Власе	2.115	1.361	1.534	592	1.306	6.908
Параћин	Трешњевица	1.675	1.960	1.389	939	947	6.910
Јагодина-град	Дубока	1.950	1.411	1.484	1.045	1.052	6.942
Велика Плана	Ново Село	1.543	1.517	1.917	854	1.141	6.972
Ђуприја	Сење	1.681	1.442	1.858	886	1.108	6.975
Бајина Башта	Перућац	1.767	1.172	2.237	817	1.021	7.014
Гацин Хан	Гркиња	2.078	1.669	1.582	844	849	7.022
Деспотовац	Сењски Рудник	2.033	946	1.900	635	1.523	7.037
Ваљево-град	Каменица	2.255	1.082	1.413	1.001	1.288	7.039
Мајданпек	Клокочевац	1.905	1.031	1.737	1.041	1.337	7.051
Неготин	Јасеница	1.815	1.612	1.256	1.133	1.267	7.083
Крушевац	Здравље	1.633	1.777	1.619	1.114	948	7.091
Трстеник	Д. Омашница	2.021	1.500	1.564	1.061	963	7.109
Алексинач	Лоћика	2.078	1.639	1.453	758	1.195	7.123
Љиг	Славковица	2.021	1.195	1.631	1.042	1.235	7.124
Лозница-град	Чокешина	1.764	1.437	1.645	1.103	1.224	7.173
Бабушница	Звонце	2.289	1.351	1.775	452	1.314	7.181
Алексинач	Катун	2.106	1.906	1.406	730	1.074	7.222
Деспотовац	Медвеђа	1.884	1.666	1.580	1.085	1.028	7.243
Пирот	Мали Суводол	2.058	1.499	1.478	1.018	1.216	7.269
Горњи Милановац	Г. Бањани	1.889	1.351	1.696	897	1.465	7.298
Горњи Милановац	Бершићи	2.209	1.278	1.460	1.023	1.333	7.303
Лозница-град	Г. Добрић	1.755	1.886	1.702	1.018	950	7.311
Лозница	Д. Бадања	2.274	1.398	1.351	931	1.391	7.345
Нова Варош	Бистрица	2.201	1.350	1.709	790	1.302	7.352
Куршумлија	Жуч	1.767	1.705	1.635	1.076	1.170	7.353
Жагубица	Вуковац	1.984	1.459	1.738	1.103	1.204	7.488
Алексинач	Корман	1.913	1.765	1.752	940	1.122	7.492
Кучево	Турија	2.208	1.790	1.605	854	1.042	7.499
Мајданпек	Јасиково	1.665	1.495	2.007	1.058	1.349	7.574
Алексинач	Врћеновица	1.961	1.647	1.428	1.264	1.294	7.594
Пирот	Понор	2.148	1.665	1.654	1.261	1.187	7.915

Извор: Елборација аутора,

CIP

ISBN: 978-86-80029-78-8

